

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України
№1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01
Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса Національної академії наук України
Видавець: **Український центр політичного менеджменту**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua
Електронна версія журналу розміщується на сайті
Українського центру політичного менеджменту:
www.politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 4(25)
2007

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий кафедрою соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник декана соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Юрій Левенець, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Makeєв, доктор соціологічних наук, завідувачий відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораєв, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, Міністр Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Ukraine”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Валерій Бебик, Оксана Самойленко, Наталія Трач. "Третя республіка": державний устрій та ідеологія	3
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Володимир Євтух. Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем	14
Ірина Кресіна. До питання про прояви дискримінації на расовому та етнічному ґрунті ..	31
НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА	
Іван Побочий. Вплив протистояння політичних сил на формування стратегії національної безпеки України	41
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Едуард Афонін, Олександр Радченко. Всеваддя політичних партій як загроза демократизації держави	48
Володимир Холод. Пріоритетні функції політичного лідера	55
Сергій Шубін. Генезис політичного маркетингу як галузі політичного знання	65
ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ	
Лариса Бойко-Бойчук. Метод аналогій у соціально-політичних дослідженнях	74
Євген Шаповал. Демократичний аудит як метод тестування електоральних процесів ..	83
УКРАЇНА І СВІТ	
Сергій Стоєцький. Торговельно-економічне співробітництво України з Польщею після приєднання Польщі до ЄС	93
РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ	
Фелікс Барановський. Європа у пошуках ідентичності: висновки для України	103
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	
Юрій Шведа. Референдум як політичний інститут в умовах сучасної демократії	112
Гульнар Насімова. Конфліктний потенціал виборів і технології його врегулювання в Казахстані	125
Ірина Дудко. Реформування розвідувальної організації США	133
СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ	
Михайло Газізов. Доба Хмельниччини в політичній оцінці Григорія Грабянки	143
Марія Кармазіна, Сергій Кальян. Ресурсний потенціал єврейської общини (1850 - 1870 роки)	153
НАУКОВІ ДИСКУСІЇ	
Політична еліта України: проблеми трансформації	168
АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Володимир Горбатенко, Олександр Майборода. Проблематика етнополітичної царини людського буття	173
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	
Вийшов у світ № 4 (24) журналу "Соціальна психологія"	178

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 4 від 26.06. 2007 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 10.08.2007 р. Формат 70 x 100/16.
Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11. Облік.-вид. арк. 9,53. Зам. № 695. Наклад 600 примірників
Безоплатно. Не для продажу

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Інтер Графіка"
36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

© Український центр політичного менеджменту, 2007

„Третя республіка”: державний устрій та ідеологія

Валерій Бебик,

доктор політичних наук,
проректор Відкритого міжнародного університету
розвитку людини „Україна”,

Оксана Самойленко,

директор Волинського інституту
ім. В. Липинського,

Наталія Трач,

викладач кафедри глобалістики,
політології та міжнародних комунікацій
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини „Україна”

Про українську політику говорять різне. Одні, начитавшись підручників з політології, вважають, що то наука, до якої ми ще не доросли. Інші тлумачать її як мистецтво, поки що недоступне нам за своєю вишуканою політико-цивілізаційною естетикою [1; 2]. Загалом, філософствування – річ корисна, але недоступна широкому загалу, що прагне конкретних відповідей на актуальні питання сьогодення [3; 8; 9]. Отже, з метою дослідження незаангажованої громадської думки Центр політичних комунікацій університету „Україна” та Всеукраїнська асоціація політичних наук (ВАПН) у березні 2007 року провели опитування громадян України, яке може бути корисним при здійсненні стратегічного, тактичного і технічного політичного аналізу особливостей становлення та розвитку політичної сфери українського суспільства [6; 7; 10].

Методологія дослідження

Методологія проведення опитування полягала у поєднанні переваг пресового (через дослідження думки читацької аудиторії газети „Україна молода”) і безпосереднього опитування громадян (через експертну мережу Всеукраїнської асоціації політичних наук).

Технологія поєднання пресового і польового методів була відпрацьована

нами і довела свою валідність ще під час виборчих кампаній 1991/1994 років [5]. Суть такого комбінованого дослідження полягає в отриманні анкет читачів газети та анкет, отриманих під час безпосереднього опитування громадян інтерв'юерами, з подальшим ремонтом вибірки сукупного респондентського масиву.

Новація полягала в тому, що ремонт вибірки відбувався не лише за традиційними соціально-демографічними (стать, вік, національність, освіта, соціально-професійний статус респондентів) і територіальними (регіон і статус населеного пункту) параметрами. Ми поставили також запитання, за яку політичну партію чи блок наші респонденти голосували на парламентських виборах 2006 року.

Оскільки результати останніх парламентських виборів, так само, як і соціально-демографічні та територіальні характеристики населення усіх областей України, всім добре відомі, то це дозволило нам провести ремонт вибірки додатково – за ідеологічними параметрами, що, безумовно, значно наблизило наш сукупний респондентський масив до структури населення України.

Активність читачів, між іншим, перебільшила всі наші сподівання – ми отримали 1760 анкет, чимало з яких були колективними. Писали сім'ями, виробничими колективами, учнівськими класами тощо.

До речі, найбільше нас вразило те, що 46,5 % надісланих анкет були підписані авторами. Вони не побоялися висловити свою думку публічно, і це можна вважати нашим найвищим демократичним надбанням.

Розуміючи, що „Україна молода” є україномовною газетою і має „електорат” переважно в центральних і західних областях, ми звернулися до членів ВАПН та колег з провідних університетів України з проханням провести безпосередньо на місцях паралельне опитування в усіх областях України. Відтак хочемо висловити нашу велику вдячність викладачам і студентам Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Донецького національного університету ім. Т. Шевченка, Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, Сумського національного аграрного університету, Одеської національної академії зв'язку ім. О. Попова, Національної металургійної академії з Дніпропетровська, Херсонського державного університету, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Дипломатичної академії при МЗС України та Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, які допомогли нам в організації дослідження.

Респондентський масив

Отже, після ремонту вибірки ми мали анкети 2200 респондентів з усіх областей України: 48,4 % – чоловіки і 51,6 % – жінки.

За національністю: 78,4 % – українці, 18,4 % – росіяни, 3,2 % – представники інших національностей.

За соціально-професійним статусом: 10 % - робітники, 3 % - селяни, 11 % - інженерно-технічні працівники, 17 % - представники гуманітарної сфери, 12 % - працівники управлінської сфери, 9 % - працівники сфери бізнесу, 13 % - студенти й учні, 3,5 % - домогосподарки, 17 % - пенсіонери, 3,5 % - державні службовці, військовики тощо.

За віком: до 20 років – 8,2 %, 21 - 30 років – 20,5 %, 31 - 40 років – 13,3 %, 41 - 50 років – 17,1 %, 51 - 60 років – 18,9 %, понад 60 років – 22,1 % опитаних.

Отже, опитуванням були пропорційно охоплені не тільки всі регіони країни, а й практично всі статеві, етнічні, соціально-професійні та вікові групи населення, що дозволяє стверджувати: наше соціологічне дослідження в цілому відповідає вимогам соціологічної науки і в основному адекватне соціально-демографічним показникам населення України, яке лише на перший погляд ніби демонструє пасивність у провідних питаннях державотворення [4].

Про парламент

Не встигли ми ще й закінчити проведення опитування, як грянув грім над парламентом – маємо на увазі підписання президентського указу про позачергові парламентські вибори. В цьому зв'язку, пригадуючи першого президента Російської Федерації Б. Єльцина, що 1993 року розстріляв з танкових гармат російський парламент („Вибори, помігаш...”), наводимо насамперед результати відповідей наших респондентів на запитання: „Чи повинен Президент як гарант Конституції мати право розпуску парламенту та відставки уряду у випадку порушення ними Основного Закону України та невиконання рішення Конституційного Суду?”

Відповіді: за – 75,0 %; проти – 15,9 %; не визначились – 8,8 %.

До речі, чоловіки (80,9 %) виявилися більшими радикалами, ніж жінки (69,6 %), але в цілому, як можна побачити, і в чоловічому, і в жіночому таборах маємо „конституційну більшість” з цього питання.

А як же в регіональному аспекті?

Від 58,3 % - на сході і до 82,3 % респондентів на заході України вважають, що Президент України повинен мати право розпустити парламент у зазначених випадках. Отже, теза про „розкол України” тут зовсім не спрацює.

Що стосується запитання: „Чи підтримуєте ви запровадження двопалатного парламенту (разом не більше 450 осіб), який буде формуватися на таких засадах: 1) Рада регіонів – по 2 сенатори від області, міст Києва і Севастополя; 2) Народна рада – обирається пропорційно до кількості виборців в області?”, то схвалило цю тезу 33,8 % респондентів. Негативно відповіло 46,0 %, а 18,5 % опитаних було важко визначитися з відповіддю.

Отже, суспільство поки що не визначилося, потрібен нам сильний однопалатний парламент чи краще запровадити двопалатний, який

ефективніше представлятиме інтереси регіонів?

Наше запитання було не більшою „провокацією”, ніж „обрізання” нинішнім складом Верховної Ради повноважень Президента України.

Насправді ж недосконалість пропорційної виборчої системи призвела до порушення норм представництва регіонів у списках партій та блоків-переможців. Скажімо, у списках депутатів від Партії регіонів – найбільше жителів Донеччини і значно менше – представників інших областей східної України. А у списках „Нашої України” переважали кияни і жителі західних областей. Незадоволення такою ситуацією проявилось в результатах опитування: за двопалатний парламент висловилося 37,2 % респондентів зі сходу і 36,4 % - з півдня України, водночас лише 32,1 % - з центру та 28,1 % із заходу України.

Отже, напрошується висновок: поки що ідея двопалатного парламенту не оволоділа масами, але на сході (окрім Донецької області) і півдні країни громадяни не дуже задоволені непропорційним розподілом депутатських мандатів у партіях правлячої коаліції.

За кого голосуватимуть на наступних виборах?

Якби парламентські вибори відбулися у березні 2007 року (нагадаємо, що опитування проводилося до указу Президента про позачергові вибори народних депутатів України), то ми мали б такі результати (%):

1.	Партія регіонів	24,8
2.	Блок Юлії Тимошенко	22,9
3.	„Наша Україна”	9,5
4.	Народний рух України	9,0
5.	Комуністична партія України	3,0
6.	Народна партія	1,4
7.	Партія зелених України	1,0
8.	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	0,8
9.	Соціалістична партія України	0,7
10.	„Громада”	0,3

Це правда, але не вся: 6,8 % респондентів назвали кілька десятків інших партій, а 8,4 % опитаних заявили, що проголосують проти всіх учасників виборчих перегонів. І (увага!) 11,2 % написали, що готові проголосувати за (поки що віртуальну) „нову демократичну партію, очолювану незаплямованими політичними лідерами”.

Отже, несподіванки на позачергових виборах, безумовно, будуть.

Причини?

По-перше, після указу Президента про розпуск парламенту

конфігурація політичних сил не могла не змінитися. Не викликає сумніву, що цей указ мав мобілізуючий вплив на основних політичних гравців (і ми це бачили на „різнокольорових” мітингах з обох боків).

По-друге, провал 2006 року формування „помаранчевої” коаліції (яка так і не змогла стати правлячою) сприяв реінкарнації Народного руху України як ідеологічної партії, що на перших етапах державного будівництва мала чіткий імідж консервативної національно-демократичної політичної сили. Але, звичайно, можливі й інші несподіванки.

Як обирати Верховну Раду

Як свого часу говорив перший і останній президент СРСР М. Горбачов, „Нам тут підкидають думку...” Так от, нам і справді постійно „підкидають думку”, що схід і захід України – непримиренні антагоністи. Однак це цілковита неправда „окремих зарубіжних політтехнологів”, зацікавлених у роздмухуванні політичних конфліктів в Україні. Насправді ж міркування „східняків” і „західняків” дуже схожі. Ми наводили вже дані щодо поглядів представників різних регіонів на проблему реалізації повноважень Президента щодо розпуску парламенту. Нагадаємо, що думки більшості на сході і заході України збіглися. Те ж саме й стосовно інших проблем сьогодення.

Запитання: „Яку виборчу систему потрібно використовувати в Україні для виборів народних депутатів?”

Думки представників різних регіонів України (як чоловіків, так і жінок) майже не відрізнялися:

1. За мажоритарну (одномандатну чи багатомандатну) виборчу систему 37,4 %
2. За пропорційну просту виборчу систему (голосування за списками, як у 2006 році) 5,0 %
3. За пропорційну з преференціями (коли голосують за певну партію і водночас за конкретних людей у партійному списку) 39,0 %
4. За мажоритарно-пропорційну (половина депутатів обирається від округів, половина – за партійними списками) 17,2 %

Не можна не помітити, що більшість виборців – 54,6 % – вважає (тією чи іншою мірою), що потрібно повернутися до обрання народних депутатів від територіальних виборчих округів (повністю або частково). Сподіваємося, цей сигнал громадськості буде сприйнятий законодавцями і врахований при підготовці нової редакції виборчих законів.

Який політичний режим нам потрібен?

Схоже на те, що „караул стоимвся” і прагне „сильної руки”. Принаймні, 54,0 % опитаних для себе вирішили остаточно, що Україні потрібен сильний Президент і обмежений у повноваженнях парламент.

У свою чергу, 24,3 % респондентів вказали на необхідність побудови такого політичного режиму, за якого реальна влада має бути у парламенту, а обмежена – у Президента. Ще 6,5 % переконані, що найкращий варіант для нас – конституційна монархія з реальною владою парламенту.

Констатуємо: 30,8 % (майже третина) – прибічники парламентської форми політичного режиму.

Водночас не може не турбувати те, що в умовах нашого безладу і вакууму ефективної державної влади зростає кількість людей, які схильються до ідеї щодо авторитарних (6,0 % - монархія) або тоталітарних (5,2 % - диктатура) форм політичного режиму. Прихильників авторитарно-тоталітарних методів управління вже 11,2 %, і якщо ситуація в країні не зміниться на краще, де гарантія, що їх кількість не збільшиться?

Ідеологія державотворення

Попереднє питання дуже пов'язане з базовою ідеологією, яка має лежати в основі національного державного будівництва. Якщо вивести своєрідний рейтинг ідеологій, то отримаємо наступні результати:

1. **Єврорегіоналізм** (формування європейської регіональної держави та громадянського суспільства на цінностях християнської цивілізації) 36,5 %
2. **Соціальна демократія** (еволюційне реформування капіталізму з точки зору забезпечення прав, свобод, соціальної справедливості, перерозподілу світового багатства) 20,7 %
3. **Лібералізм** (забезпечення прав і свобод людини, парламентаризму, вільного підприємництва та обмеження прав держави) 17,6 %
4. **Консерватизм** (збереження чинної влади, традиційних національних, соціальних, релігійних, сімейних цінностей) 9,9 %
5. **Комунізм** (повна заборона приватної власності, диктатура пролетаріату, класова боротьба як рушійна сила прогресу) 4,1 %
6. **Соціалізм** (заборона приватної власності, політичної та духовної опозиції під гаслами скасування експлуатації, „справедливого” розподілу благ і духовних цінностей) 3,8 %
7. **Глобалізм** (всепланетна уніфікація, формування глобальної держави і глобального громадянського суспільства) 2,4 %

Аналізуючи це своєрідне „рейтингове голосування” ідеологічних доктрин, можемо зробити висновок, що в основному українська суспільна свідомість визначилася: будуємо капіталізм (74,8 %) на наступних засадах: а) європейськості та християнських принципів; б) демократії та соціального захисту; в) лібералізму. При цьому кожен десятий (9,9 %) орієнтується на консервативні (національно-демократичні та соціальні) цінності, а кожен дванадцятий (7,9 %) – на комуністичну та соціалістичну (в радянському варіанті) ідеологію державотворення.

Отже, можемо констатувати, що загалом капіталізм „із людським

обличчям” вже не лякає українських громадян. І це створює суспільно-політичні та соціально-психологічні передумови інтеграції України у світову, насамперед – європейську спільноту.

Партії та їх ідеології

Аналіз рейтингів політичних партій і блоків у поєднанні з аналізом рейтингів провідних ідеологій, що прижилися на українському ґрунті, дозволив з’ясувати цікаву закономірність.

Скажімо, у суспільній свідомості до 8 % людей орієнтується на комуністичні та соціалістичні ідеї. А політичні партії, що сповідують ці ідеологічні принципи, на даний момент мають сукупний рейтинг до 4 %.

Отже, напрошується висновок, що решту 4 % на наступних виборах будуть відтягувати інші політичні партії цього спектра, якщо, звичайно, комуністи й соціалісти не активізують передвиборчу діяльність.

Соціал-демократичний електорат (близько 21 %) в цих умовах, очевидно, найбільше перебирає на себе БЮТ, який стає все більш популістським і таким, що прагне здійснювати соціальний контроль за діями держави („вічна опозиція”).

НРУ (9,0 %), напевно, варто було б віднести до політичних сил, що орієнтуються на консервативні, національні та соціальні цінності (близько 10 %). Що ж стосується Партії регіонів (з рейтингом близько 25 %) і „Нашої України” (10 %), які представляють насамперед інтереси великого бізнесу, то неозброєним оком видно, що вони разом орієнтуються переважно на європейські (36 %) та ліберальні цінності (18 %).

Це – на рівні макроаналізу. Зазвичай кожна партійна програма має і ліберальні, і соціальні, і консервативні ідеологічні елементи. Але тенденції проглядаються досить відчутно.

Про недосконалість Конституції „другої республіки”

Після розгляду „українського питання” у Парламентській Асамблеї Ради Європи (квітень, 2007) нам „прозоро” натякнули, що Конституція України системно не збалансована, а так звана політична реформа зразка 2004 року суттєво порушила баланс політичних сил, особливо в частині відносин Президента і уряду.

А хіба ми цього не знали? Знали, але дехто з наших керманів просто робив вигляд, що нічого не відбувається. Мовляв, якось буде... Ось і дійшло до того, що коаліція ухвалює закон про Кабінет Міністрів України, фактично ігноруючи думку Президента. А наш „працелюбний” і „незаангажований” Конституційний Суд, який за майже рік роботи примудрився не ухвалити жодного рішення, навіть і не приймає до розгляду подання глави держави стосовно цього питання.

А Президент замість того, щоб вчасно прореагувати на розпочаті переходи з фракції до фракції (і це при виборах за партійними списками!),

що, по суті, грубо порушує волевиявлення виборців, все вичікував, що нардепи „якось схаменуться”... Хіба було не зрозуміло, що народний депутат Й. Вінський першим порушив Конституцію, залишивши фракцію СПУ?

А коли й „коаліціонери” побачили, що за це нічого не буде, пішла повинь, яку вдалося тимчасово загатити лише президентським указом про позачергові вибори до Верховної Ради. Сам текст указу, до речі, могли б у Секретаріаті Президента України виписати й краще (хоча б календарні дні полічити як слід).

Як би там не було, зрозуміло, що Конституція 1996 року (з кишеньковим урядом і маріонетковим парламентом), яка була створена для легітимізації авторитарного політичного режиму, не підходить для України демократичної. Не підходить вона й правлячій коаліції та коаліційному уряду.

Конфлікт між Президентом і Прем'єр-міністром роздмухали, „кому вигідно”, і спрямували, „куди треба”. Отже, програв В. Ющенко, програв В. Янукович, програла Україна. Хто виграв?

Пошукайте людей з президентськими і прем'єрськими амбіціями в обох таборах („голубому” і „помаранчевому”).

Яка нам потрібна держава?

„Демократична, правова і соціальна”, – процитуєте ви Конституцію і матимете рацію.

А в якій формі? А це вже як домовляться основні політичні гравці. Головне, щоб не за спиною народу!

Від себе ж нагадаємо тлумачення класичної політичної науки: „Політичний режим є формою існування держави” [2; 9].

У переважній більшості країн світу використовується президентсько-парламентська форма, звичайно ж, демократичного політичного режиму. Розподіл повноважень може бути різним. Але обов'язково має бути баланс політичних повноважень між такими інститутами влади: 1) законодавчою, виконавчою та судовою; 2) президентом, парламентом і урядом; 3) центром, регіонами та місцевим самоврядуванням.

Провідні юристи світу дискутують, а який же має бути той баланс сил: симетричний чи асиметричний? Якщо, скажімо, у правовій державі пріоритет належить законодавчій владі (яка пише закони), то чому вона не має права їх тлумачити (і до чого тут Конституційний Суд?).

А якщо гарантом конституції є президент, то які „конституційні ресурси” він повинен мати, аби утримати інші гілки влади в межах цієї ж Конституції? Оскільки джерелом влади в Україні є народ, то у народу ж ми й запитали про ці речі.

До абрисів Конституції „третьої республіки”

1. Призначення Прем'єр-міністра. На думку переважної більшості опитаних, керівника уряду має призначати Президент – 73,2 %. А ось у процедурних питаннях думки розійшлися: 1) за одноосібне призначення Прем'єр-міністра Президентом – 27,5 %; 2) призначення Прем'єр-міністра Президентом за погодженням з парламентом – 35,2 %; 3) призначення Прем'єр-міністра Президентом за поданням парламенту – 10,5 %.

Що ж стосується призначення Прем'єр-міністра парламентом, то прихильників такого варіанту лише 21,0 %: 1) одноосібне призначення Прем'єр-міністра парламентом – 4,0 %; 2) призначення Прем'єр-міністра парламентом за поданням Президента – 8,9 %; 3) призначення Прем'єр-міністра парламентом за згодою Президента – 8,1 %.

Таким чином, найбільше голосів набрала процедура призначення Прем'єр-міністра Президентом за погодженням чи за поданням парламенту – 45,7 %.

2. Призначення віце-прем'єр-міністрів. І тут більшість схиляється до того, що віце-прем'єрів має призначати Президент – 62,0 %. І тут же такі самі процедурні розбіжності: 1) одноосібне призначення віце-прем'єрів Президентом – 15,7 %; 2) призначення Президентом за погодженням парламенту – 21,8 %; 3) призначенням Президентом за поданням парламенту – 9,0 %; 4) призначення Президентом за поданням Прем'єр-міністра – 15,5 %.

Водночас за призначення віце-прем'єр-міністрів парламентом загалом висловилося лише 27,0 % респондентів.

Отже, за процедурою, найбільший рейтинг має призначення віце-прем'єр-міністрів України Президентом за поданням чи згодою парламенту або Прем'єр-міністра – 46,3 %.

3. Призначення міністрів. Більшість опитаних схиляється віддати ці повноваження Президентові – 56,0 %, а не парламентові (28,7 %) чи урядові (15,3 %).

Процедурно призначення міністрів Президентом, на думку опитаних, повинно мати такий вигляд: 1) одноосібне призначення міністрів Президентом – 12,3 %; 2) призначення Президентом за згодою парламенту – 18,6 %; 3) призначення Президентом за поданням парламенту – 8,2 %; 4) призначення Президентом за поданням Прем'єр-міністра – 16,9 %.

Підсумовуючи, зазначимо, що найбільше респондентів схиляється до ідеї призначення міністрів Президентом за поданням чи погодженням парламенту або Прем'єр-міністра – 43,7 %.

4. Призначення керівників „силових” міністерств. Президент, згідно з Конституцією, є головнокомандувачем Збройних Сил України. В цьому зв'язку ми і запитали респондентів, чи підтримують вони призначення Президентом міністра оборони, голови Служби безпеки і міністра внутрішніх справ.

Голоси розподілилися так: так – 71,0 %; ні – 18,9 %; важко визначити –

7,5 %; інші думки – 2,6 %.

5. **Призначення прокурорів.** Оскільки Президент, згідно з Конституцією, є її гарантом, то це й спонукало поцікавитися у респондентів, чи підтримують вони призначення Президентом Генерального прокурора, обласних, міських та районних прокурорів. Результати: так – 62,5 %; ні – 23,3 %; важко визначити – 10,6 %; інші думки – 3,6 %.

6. **Призначення голів державних комітетів.** Тут громадська думка відмовила Президентові і дещо несподівано розділилася так: 1) призначення голів держкомітетів Президентом (одноосібно чи за погодженням або поданням парламенту) – 46,4 %; 2) призначення парламентом (одноосібно чи за погодженням з Президентом або за поданням Прем'єр-міністра) – 29,2 %; 3) призначення урядом (одноосібно чи за погодженням з Президентом або парламентом) – 24,4 %.

Отже, судячи з результатів опитування, громадяни менше знають про роботу держкомітетів та їх функції, що й викликало певні розбіжності в оцінці процедурних особливостей призначення голів держкомітетів, які часто-густо мають не менше значення, ніж міністри.

7. **Призначення заступників міністрів та заступників голів держкомітетів.** Найбільше голосів набрало призначення заступників міністрів та заступників голів держкомітетів Президентом – 40,6 %, потім – урядом – 35,3 % і парламентом – 24,0 %. І найпоказовіша тенденція – призначення за погодженням чи поданням протилежної гілки влади: отже, якщо призначатиме Президент, то лише за згодою парламенту і уряду.

8. **Обрання суддів.** Політизація, низький професіоналізм і заангажованість судів привела до того, що більшість виборців впевнена, що в Україні потрібно обирати всенародним таємним голосуванням суддів Конституційного, Верховного, обласних, міських і районних судів: так – 54,6 %; ні – 25,8 %; важко визначити – 17,6 %; інші думки – 2,0 %. (До речі, в СРСР громадяни суддів таки обирали, і це, як бачимо, не найгірший варіант боротьби з корупцією в судовій сфері).

9. **Обрання регіональної та місцевої влади.** Народ часто-густо буває мудрішим за еліту, яка начебто має нас кудись вести. Чому так говоримо? Маємо підстави. Більшість респондентів заявила, що регіональних та місцевих керівників повинен обирати народ, а не призначати Президент, Прем'єр-міністр чи хтось інший. Отже, за обрання губернаторів висловилося 50,2 %, мерів – 76,0 %, голів районних адміністрацій – 49,4 %, сільських та селищних голів – 77,8 % громадян.

На цій демократичній ноті і закінчимо. А Конституційній комісії (яка обов'язково, на нашу думку, має бути утворена не лише з депутатів і чиновників, а й з професійних політологів, юристів, психологів і соціологів) було б варто взяти до уваги ці настановлення суспільної свідомості, оскільки від того, наскільки вони враховані, чималою мірою залежить не

тільки ефективність політичного менеджменту [1; 9], а й легітимність політичного режиму взагалі.

Література:

1. **Бебик В., Бортніков В., Дегтерьова Л., Кудряченко А.** Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі / За ред. В. Бебика. – К., 2006.
2. **Бебик В.** Політологія для політика і громадянина. – К., 2004.
3. **Бебик В.** Потрібна Конституція Третьої республіки (24.04.2007) // <http://www.hw.net.ua/art.php?id=39149>
4. **Бебик В.** Соціально-психологічні аспекти політичної та економічної активності українства в контексті державотворення та побудови громадянського суспільства // Освіта регіону. – 2006. – № 1. – С. 50 – 54.
5. **Бебик В.** „Анти-Я” і криза офіційної соціології в Україні // Філософ. і соціол. думка. – 1994. – № 7 – 8. – С. 226 – 233.
6. **Боришполець К. П.** Методы политических исследований: Учебное пособие для студентов вузов. – М., 2005.
7. **Кальниш Ю. Г.** Політична аналітика в державному управлінні. – К., 2006.
8. Потрібна нова Конституція (матеріали експертного семінару „Що таке сильний Президент і чи потрібен він державі?”) // Віче. – 2006. – № 11 – 12. – С. 27.
9. Розвиток політичної системи та системи державного управління // Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році. Експертна доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2007. — С. 79 – 100.
10. Теорія і практика політичного аналізу / За заг. ред. О. Валуєвського, В. Ребкала. – К., 2003.

Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем

Володимир Євтух,
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України,
завідуючий кафедрою загальної соціології
факультету соціології
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Нині у світі практично немає етнічно однорідних країн. Населення переважної їх більшості складається з представників різних етносів. Так, в 1970-і роки, за підрахунками соціологів, налічувалося лише 9 % держав, у яких етнічна більшість складала близько 100 %; у 25 державах (19 %) етнічна більшість складала 90 % усього населення; в 39 країнах основна етнічна спільність не сягає й половини населення. У багатьох випадках кількість етнічних груп перевищує 100 [1]. У XXI столітті понад 150 мільйонів людей живе не в тій країні, де вони народилися; у Європі налічується понад 100 етнічних груп загальною чисельністю понад 100 мільйонів чоловік [2].

Отже, проблеми регулювання етнонаціонального розвитку, вироблення оптимальних моделей міжетнічної взаємодії, запобігання конфліктогенним ситуаціям актуальні для багатьох країн. Протягом тривалого часу уряди цих країн шукають шляхів законодавчого супроводу етнонаціонального розвитку. Аналіз зусиль стосовно цього дає можливість для наступних тверджень: США і Канада першими розпочали такі пошуки, на що їх спонукали конфліктогенні ситуації у сфері міжетнічних відносин, особливо в середині 1960-х років; інтенсивна діяльність урядів з вирішення гострих етнополітичних проблем у країнах Європи триває протягом трьох останніх десятиліть.

Серед поліетнічних країн світу, досвід вирішення етнічних проблем яких можна оцінити у певних аспектах як позитивний і який, до певної міри, можна застосувати і в Україні, безперечно, такі: США, Канада, Бельгія, Угорщина, країни колишньої Югославії. Їх досвід слід розглядати

у двох контекстах: 1) формування теоретико-концептуальних засад розвитку поліетнічного суспільства, які є основою для вибудови політико-правового поля (законодавчої бази) вирішення етнічних проблем, котрі супроводжують суспільні процеси у країнах з поліетнічним складом населення; 2) конкретної практики вирішення тих чи тих проблем у конкретних історичних умовах.

У першому контексті важливим є досвід США й Канади. Це не означає, що у другому аспекті вони не мають достатніх досягнень. Такі досягнення безумовні й про них мова йтиме, коли буде аналізуватися зміст концепцій етносоціального розвитку, які застосовувалися для вирішення гострих етнополітичних ситуацій. У другому випадку адаптованим до України може бути досвід Угорщини й країн колишньої Югославії.

Отже, теоретико-методологічні засади концепцій багатокультурності (мультикультуралізму), які стали базою для формування законодавства у сфері етнонаціонального розвитку та в межах яких здійснювалися відповідні заходи, найбільш чітко були сформульовані американськими й канадськими вченими у 1960-х – 1980-х роках. Однією з найпоширеніших сучасних концепцій, які використовуються для інтерпретації етнонаціональної ситуації в поліетнічних країнах, стала концепція культурного (етнічного) плюралізму. Сутність її полягає у тому, що держава визнає існування в межах єдиного етнополітичного організму різних етнічних груп з їх своєрідними елементами побуту і культури, пов'язаних з їх іноетнічним походженням, котрі відрізняються від домінуючої етнічної спільноти. При цьому наголошується на толерантності держави до представників різних націй чи то етносів, які перебувають на території тієї чи іншої держави. Виходячи з такої позиції, в поліетнічних країнах та їх суспільствах мають створюватися умови для збереження і розвитку специфічних рис побуту і культури країн походження та інтеграції їх в культуру країни проживання.

Ефективність концепції культурного плюралізму, як засвідчив досвід північноамериканських країн, визначається двома критеріями: 1) структурною підтримкою плюралізму (юридичне та державне його визнання; політика, освіта, засоби масової інформації, які визнають і відповідним чином ставляться до наявності в суспільстві етнічної різноманітності); 2) ідеологічними системами, які інтерпретують плюралізм та етнорасову рівність.

У межах цієї концепції, яка стала чи не основою державної доктрини, зокрема, в США, було здійснено цілу низку заходів, що сприяли вирішенню проблем етнонаціонального розвитку країни та запобігали виникненню конфліктогенних ситуацій у міжетнічних стосунках. Серед цих заходів – закон щодо вивчення етнічної спадщини населення США (1972 р.); створення в університетах наукових центрів з вивчення історії та культури різних етнічних груп; заснування радіо- й телевізійних

програм мовами вихідців з інших країн; призначення представників расових і етнічних груп на вищі державні посади; надання деяких переваг представникам кольорових меншин при наймі на роботу, вступі до ВНЗ тощо. Власне, значна частина таких заходів склала як у США, так і в Канаді основу досить таки об'ємної програми „позитивних дій” [4].

Три важливі програми – програма „позитивних дій”, програма дослідження „етнічної спадщини” та програма двомовного навчання – склали основу урядової політики у сфері етнонаціонального розвитку США. Досвід США з реалізації певних положень концепції етнічного плюралізму дав позитивні результати: принаймні, вже понад 20 років у цій країні не спостерігається гострих ситуацій у міжетнічних стосунках, особливо між „білими” і „чорними”, що були характерними для етнонаціонального розвитку у 1960-х – 1980-х роках.

Можна констатувати, що в межах загальної концепції етнічного плюралізму формувалися його варіанти або ж концепції, що стали реакцією, як у теоретичному, так і у практичному плані, на конкретну етнонаціональну ситуацію. Одним з таких варіантів, які до певної міри можна розглядати як самостійну концепцію, є концепція багатокультурності. Як така вона сформувалася в Канаді. Теоретичні її джерела пов'язані зі спробами канадських соціологів ще у 1920-х роках по-новому подивитися на багатоетнічний склад населення країни і пояснити причини збереження представниками різних етнонаціональних груп самобутності побуту і культури після тривалого їх перебування на канадській землі [5]. Ідеї „канадської мозаїки” та „єдності у різноманітності” – головні елементи концепції полікультурності стали стрижнем, на якому вибудовувалася офіційна політика багатокультурності у Канаді. Вона була прийнята 1971 року [6].

Основними принципами політики багатокультурності стали: 1) підтримка урядом Канади усіх культур, які існують на її території; сприяння розвитку етнокультурних груп, особливо тих, що відчують у цьому потребу; 2) сприяння подоланню будь-яких бар'єрів на шляху якнайповнішої участі етнокультурних спільнот у житті канадського суспільства; 3) стимулювання творчої взаємодії й обміну між усіма етнокультурними групами Канади в інтересах національної єдності; 4) надання допомоги іммігрантам у вивченні принаймні однієї з офіційних мов Канади для того, щоб вони стали повноправним учасником суспільного життя країни.

Як і у США, так і в Канаді в межах політики багатокультурності було здійснено чимало заходів, які сприяли розв'язанню гострих етнополітичних проблем. Для реалізації політики багатокультурності в уряді Канади було створено спеціальний орган – міністерство у справах багатокультурності. Щоправда, цей орган не раз реорганізовувався. І це, як свідчить досвід, не завжди було на користь справі. До речі, український

досвід з перманентною реорганізацією центрального органу виконавчої влади у сфері етнонаціонального розвитку підтверджує, що вона (реорганізація) перетворюється на негативну тенденцію і не сприяє вирішенню гострих проблем, оскільки значна частина часу й коштів витрачається на саму реорганізацію [7].

Політика федерального уряду Канади складалася із серії програм, спрямованих на створення рівних можливостей для всіх етнічних спільнот, подолання перешкод на шляху до їх взаєморозуміння, надання допомоги у збереженні мови та культури й інтеграції у суспільство тих, хто прибуває до Канади на постійне проживання. З цією метою виділялися гранти з державного бюджету для реалізації спеціальних проектів, наприклад, створення багатокультурних центрів; особливо стимулювалася діяльність молодіжних організацій у справі обміну культурним надбанням між групами; забезпечувалося дослідження в галузі етнокультури та етнолінгвістики; були виділені спеціальні кошти для написання праць з історії та культури різних етнічних груп Канади, які фіксували їх вклад у розвиток країни, а також аналізували проблеми їх перебування в країні; забезпечувалося навчання дітей іммігрантів французькій та англійській мовам; здійснювалося системне вивчення канадського багатоетнічного суспільства, стимулювалася діяльність музеїв, національної кіностудії, національної бібліотеки та архівів зі збирання й поширення матеріалів з історії та культури етнічних груп.

Серед європейських держав, де в останні роки відбувається інтенсивний пошук розв'язання гострих етнополітичних проблем, є держави, які утворилися на теренах колишньої Югославії. Це обумовлено тим, що тут ці проблеми проявляються нині чи не з найбільшою силою.

Поміж огрому етнічних проблем держав колишньої Югославії дослідники виокремлюють кілька, на мою думку, найпекучіших: 1) формування механізмів забезпечення реалізації прав національних меншин; 2) уможливлення участі представників меншинних груп населення у прийнятті рішень на національному, регіональному і локальному рівнях; 3) подолання антагонізму в міжетнічній взаємодії представників різних народів, котрі ще донедавна перебували у стані війни; 4) формування системи виховання міжетнічної толерантності; 5) забезпечення повернення на рідні землі біженців, які внаслідок воєнних дій змушені були їх залишити [8].

Щоби збагнути сутність перелічених та й інших проблем етнонаціонального розвитку цих країн, як також і того, яких зусиль необхідно докласти для їх подолання (зважимо, у контексті адаптування досвіду до українських реалій і формування концепції етнонаціональної політики в Україні), варто хоча б побіжно оглянути етнонаціональну ситуацію в цих країнах.

Скажімо, населення Словенії складається з кількох етнічних груп,

серед яких італійці й угорці — автохтонні, інші (албанці, австрійці, чорногорці, хорвати, серби тощо) — прибули сюди після 1945 року. Це очевидно позначилося на досить високій частині словенів у етнонаціональній структурі країн — понад 87 %; жодна з інших етнічних груп не сягає і 3 %. Нині Словенія, з огляду на вирішення соціальних і певною мірою етнічних проблем, є чи не найблагополучнішою країною серед усіх колишніх республік Югославії; основною проблемою тут є утримання тенденції інтегративного розвитку країни.

Македонія, етнічний склад якої є таким: македонці — 67 %, албанці — 23 %, турки — 4 %, рома, серби, всі інші етнічні групи — по 2 %, потерпає від спроб дестабілізації чутливого етнічного балансу в результаті припливу представників різних етносів з тих територій колишньої Югославії, де точилися воєнні дії.

У Боснії і Герцеговині після чотирьохрічної війни, у яку були втягнуті серби, хорвати й мусульмани, основною проблемою міжетнічної взаємодії стали „переміщені особи”. Із 4,4 млн. жителів 2,5 млн. (приблизно 60 %) — „переміщені особи”. Етнічний склад населення Боснії і Герцеговини такий, що жодна з етнічних груп не складає абсолютної більшості: мусульмани — 44 %, серби — 31 %, хорвати — 17 %. Ще 5 % називають себе югославами, інші 25 національностей складають лише 3 %. До речі, мусульмани власне як етнічна група були класифіковані у переписах колишньої Югославії лише з 1971 року, а югослави — з 1961 року. Щоправда, категорію „югослави” варто розглядати радше як політичне поняття, аніж етнічне.

У Хорватії після парламентських і президентських виборів (січень — лютий 2000 року) відкрилися можливості реалізації прав національних меншин: це приблизно 22 % усього населення. При цьому, хорвати й серби складають понад 90 % [9].

До недавнього часу Союзна Республіка Югославія складалася з двох республік — Сербії та Чорногорії. Лідери останньої час від часу заявляли про бажання вийти зі складу федерації. З особливою наполегливістю така позиція Чорногорії декларувалася під час жовтневих подій 2000 року, а 2006 року Чорногорія стала самостійною державою, вже шостою на терені колишньої Югославії.

Найскладнішою проблемою тепер уже для Сербії стала проблема Косово. Її вирішення залежить не стільки від внутрішніх факторів, скільки від зовнішніх; вона охоплює не лише етнічні аспекти, а вже переважно соціонаціональні. Скажімо, чітко виражене прагнення до утворення самостійного етнополітичного організму (державного утворення) визначає розвиток подій у краї й характер міжетнічної взаємодії між головними етнічними групами населення (серби й албанці) в країні.

Мозаїчність етнічного складу населення кожної з нових країн колишньої Югославії та докорінна зміна статусу практично всіх етнічних груп їх населення актуалізують пріоритетність етнічних проблем у їх

суспільному розвитку.

У такому контексті правове регулювання етнонаціональних проблем набирає особливої ваги. На сьогодні у кожній з країн колишньої Югославії в основному сформовано законодавчу базу такого регулювання, де, зокрема, визначається правовий статус національних меншин. Вона, як правило, у всіх країнах за своєю структурою і за змістом подібна: конституція кожної з країн містить розділи про основні права національних меншин; існують й окремі законодавчі акти, які деталізують ці права і визначають механізми їх реалізації. Йдеться про фундаментальні права (право існування як представників меншини і співвіднесення себе зі своєю етнічністю); „компенсаторні” права (мовні, право на освіту, на інформацію рідною мовою, на культурний розвиток, на вільну взаємодію, на економічний розвиток, на використання національної символіки); права, які стосуються участі меншин у процесі прийняття рішень на національному і локальному рівнях щодо свого політичного і соціального статусу.

Інкорпорація фундаментальних і „компенсаторних” прав у законодавстві країн на території колишньої Югославії підтверджується такими прикладами. У Македонії, скажімо, члени національних меншин мають право на вільне маніфестування, підтримку і розвиток своєї національної ідентичності та її атрибутики; на заснування інституцій культури, мистецтва, освіти й інших асоціацій, метою яких є підтримання і розвиток їх ідентичності; на навчання етнічними мовами у початкових та середніх школах (з обов’язковим вивченням македонської мови), при цьому держава гарантує захист етнічної, культурної, мовної та релігійної ідентичності меншин (статті Конституції 7 та 48).

Власне, такі правові підходи до визначення основних прав національних меншин є типовими для поліетнічних країн, зокрема й для України. Що ж до механізмів їх реалізації, то вони можуть відрізнятися, особливо коли йдеться про участь національних меншин у прийнятті рішень.

Оскільки правової бази стосовно участі національних меншин України у процесі прийняття рішень практично не існує, то доречно дещо детальніше зупинитися на досвіді Словенії, Хорватії, до недавнього часу Союзної Республіки Югославії щодо забезпечення цих прав меншин на локальному рівні.

Питання про участь меншин Словенії (скажімо, італійської чи угорської) у прийнятті рішень вирішено в такий спосіб: а) представники меншин, як і всі громадяни країни, беруть участь у національних і в місцевих виборах. До того ж, вони мають право голосувати за управлінців своєї національної комуни (громади). Така практика отримала назву „подвійної” концепції забезпечення прав меншин: з одного боку, їм надається загальне право голосу, а з іншого – право „представництва

інтересів” через обрання представників національних меншин до органів законодавчої і виконавчої влади на регіональному й локальному рівнях. До речі, така процедура відрегульована у правових документах. Статті Конституції забезпечують представництво меншин у парламенті та в органах місцевого врядування й деталізують механізм виборів представників до парламенту. Всі члени меншини, незалежно від того, де вони проживають (у етнічно-компактних, етнічно-змішаних поселеннях чи дисперсно) беруть участь у виборах своїх представників до парламенту. Ті, хто проживає дисперсно, можуть голосувати листовно. Щодо місцевих виборів, то вони регламентуються законом „Про місцеве самоврядування”: в етнічно гетерогенних регіонах, які визначені законом, де проживають представники італійської й угорської меншин, вони можуть мати, принаймні, по одному представнику в місцевих органах управління. Важливо підкреслити, що зміни до законодавства про меншини не можуть вноситися без згоди (консенсусу) членів етнічних меншин.

Цікавою і, на мою думку, ефективною формою реалізації прав національних меншин є „Самоврядна національна меншина (СНМ)”. У Словенії 1994 року було прийнято Закон „Про самоврядні національні меншини”. Він визначає коло завдань, які вирішує така меншина, окреслює методи здійснення її діяльності, засади функціонування її структур, фінансування та зв’язків з державними інституціями й органами місцевого самоврядування. Прикладом діяльності такого етнонаціонального утворення є функціонування у межах всієї Словенії „Італійської самоврядної національної меншини”. Вона від імені італійської етнічної групи здійснює контакти з державними органами управління, обов’язково затверджує всі заходи, пов’язані зі статусом меншини, перед тим, як вони будуть впроваджуватися державними органами. До функцій СНМ належать також питання міжнародного співробітництва з Італією й тими державами, де є чисельні італійські меншини; вона задіяна у процесі підготовки міжнародних договорів, угод, що стосуються статусу і прав меншини.

Останнє актуальне й для України, оскільки нині питання стосунків етнічних меншин з країнами походження і визначення правової бази надання їм допомоги не врегульовані жодним юридичним актом.

До речі, подібні самоврядні органи національних меншин з 1995 року існують і в Угорщині. На сьогодні 11 з 13 офіційно визнаних меншин цієї країни скористалися положеннями Закону „Про права національних та етнічних меншин” від 1993 року і утворили свої самоврядні органи управління. Як в Угорщині, так і в Словенії СНМ вибудовані за схожою схемою: асамблея (законотворчий орган), комітети (виконавчі органи), у деяких СНМ є інститут президентства; для забезпечення діяльності СНМ встановлюється виконавчий орган у складі директора і секретаря, а також спеціалістів (переважно в галузі освіти, культури, інформації) [10].

У Хорватії меншинам, які складають більше 8 % всього населення, гарантується пропорційне представництво в Асамблеї (парламенті) та уряді, а також в інститутах вищої законодавчої влади. Якщо ж вони складають менше 8 %, то від них обирається по 5 представників до Палати представників Асамблеї, в якій мають бути представлені всі меншини.

У контексті реалізації прав національних меншин (саме що стосується їх участі у прийнятті рішень) актуалізується проблема політизації етнічності. „Політизація етнічності” у тих аспектах, де вона викликає обособлення, сприяє появі розподільчих ліній за етнічними ознаками, ускладнює процес подолання антагонізму у міжетнічній взаємодії представників різних етносів й формування системи виховання толерантності у цій взаємодії.

Толерантність, безумовно, є проблемою надто важливою для будь-якого поліетнічного суспільства, а для суспільства країн колишньої Югославії вона чи не найвагоміший фактор, який визначає їх розвиток. Дві обставини зумовлюють надто чутливе сприйняття толерантності в цьому регіоні: 1) локалізація етнонаціональних проблем (звуження етнокультурного простору взаємодії) в результаті розпаду Югославії, а звідси й формування нової ситуації у міжетнічних стосунках; 2) за умов ведення воєнних дій міжетнічна конфронтація у деяких регіонах досягала апогею. Після припинення воєнних дій частина населення, яка під тиском обставин змушена була покинути місця свого постійного проживання, почала повертатися, а частина залишається на нових місцях поселення. Адаптація і реадaptaція тих і інших стає чи не найгострішою проблемою у міжетнічних стосунках, оскільки це пов'язано з необхідністю подолання мовних бар'єрів, зайняття ніш у соціальній і культурній сферах життя чи то нових суспільств, чи то суспільств, які вони тимчасово залишали. Тому проблема формування системи подолання негативних стереотипів, налагодження взаємодії між представниками різних етнічностей, розвитку взаємної поваги і толерантності щодо етнічних та культурних відмінностей набувають особливої ваги, передусім на управлінському рівні.

На сучасному етапі суспільного розвитку нових країн колишнього югославського простору їх етнополітика прагне створити умови, які сприяли б формуванню інтегративного типу етнонаціональних процесів. У цьому контексті здається не зайвою думка про вироблення спеціальних програм подолання нетолерантності у міжетнічних відносинах в Україні за умов нестабільної економічної ситуації, певної конкуренції між етнічними групами населення за зайняття відповідних ніш у суспільному й політичному житті, за браком можливостей повного задоволення потреб етнокультурного розвитку як національних меншин, так і титульної нації. До речі, до певної міри основою розробки таких програм могли б стати підручники для шкіл та ВНЗ про історію і культуру етнічних меншин України та їх взаємодію з титульною нацією (українцями) впродовж їх

спільного проживання на території України. Програми в умовах України могли б працювати на перспективу, тобто на запобігання конфліктних ситуацій.

Ведучи мову про спроби подолання кризових ситуацій у міжетнічних стосунках на теренах колишньої Югославії, варто звернути увагу на співпрацю урядових і громадських організацій. До речі, в Україні така співпраця могла б дати позитивний ефект, але український досвід незначний – така співпраця ледве налагоджується [11]. Вона, як засвідчує практика країн колишньої Югославії, особливо на локальному рівні, дає позитивні результати у вирішенні етнічних проблем, зокрема у сфері реалізації „компенсаторних” прав меншин. Місцеві органи влади у взаємодії з громадськими організаціями меншин у різних країнах колишньої Югославії розробляють і впроваджують різні ініціативи, мета яких інтегрувати меншинне населення (а надто біженців, котрі після припинення воєнних дій повертаються до попередніх місць проживання в соціальне, культурне, політичне життя громад) та забезпечити толерантність у міжетнічній взаємодії на конкретній поліетнічній території. Серед таких заходів – формування власних автономних управлінських органів національних меншин (Словенія); фінансова підтримка діяльності організацій етнічних меншин (Словенія, Боснія і Герцеговина, Хорватія); білінгвічні програми у дитячих садках і програми, які забезпечують рівні можливості освіти (з врахуванням навчання етнічними мовами) для меншин; спеціальний проект соціальної інтеграції рома (Македонія); спеціальні семінари для управлінців, де навчають умінню врегульовувати етноконфліктні ситуації і, взагалі, вчать етнополітичному менеджменту; семінари, спрямовані на підтримку успішної імплементації мирного процесу і толерантності міжетнічної взаємодії; громадські ініціативи з інтеграції й формування довіри між місцевим поліетнічним населенням і біженцями, що повертаються у місто (Боснія і Герцеговина); програма вибудовування за спеціальними модулями толерантних стосунків між дітьми і молоддю з числа біженців та іммігрантів, які повертаються у Хорватію з тих регіонів, де велися воєнні дії, зокрема із Боснії і Герцеговини (Хорватія) тощо.

За певних умов, зокрема – у кризових ситуаціях та при очевидній дискримінації національних меншин, відчутний ефект може дати „програма позитивних дій”. Подібна політика захисту національних меншин, як уже говорилося, мала місце під час особливого загострення етнонаціональних конфліктів у США, Канаді, інших поліетнічних країнах у 1960-і – 1970-і роки. Щоправда, подекуди такі дії породжували невдоволення, скажімо, серед білого населення (панівної більшості) США, що дало підстави називати таку політику „позитивною дискримінацією” або „дискримінацією навпаки”. Прихильники цієї думки вважали, що в результаті такої політики дискримінується „біле” населення.

Що стосується поліетнічних країн Європи, то етнополітичні проблеми виявляються не з такою силою, як, скажімо, в країнах на території колишньої Югославії. Виняток становить хіба що Бельгія. Дослідники етнонаціональних проблем цієї країни звертають увагу на те, що, „починаючи з моменту свого утворення 1830 року, Бельгія завжди була розділеною країною, у якій національна єдність є проблематичною. Опозиційна боротьба, яка більшість часу історії країни точилась навколо чотирьох фундаментальних розколів, завжди була характерною рисою політичного життя” [12]. Лінії „розколу” проходять: 1) між християнським, переважно, католицьким, світом і світським населенням; 2) між найманими працівниками та роботодавцями; 3) між Брюсселем та провінцією; 4) між валійською і фламандською етнічними спільнотами. Щодо самого етнонаціонального розвитку, то тут також є чотири фактори, які відчутно впливають на групові конфлікти та міжгрупові відносини. Це – фламандці, валійці, „германофони” та іммігранти.

Зусилля щодо вирішення цих проблем концентруються у Бельгії навколо питання про автономний статус згаданих етнічних спільнот та їх територіального облаштування. Цей досвід цікавий в контексті територіального принципу реалізації прав етнічних спільнот; він менш дотичний до українських реалій. Щоправда, з точки зору правового врегулювання, то він заслуговує на увагу, оскільки останнє спрямоване на найповніше врахування прав обох територіальних спільнот.

Угорщина, яка, за запропонованою німецьким правником Г. Бруннером концепцією [13], не є поліетнічною країною й де етнополітичні проблеми виявляються не з такою гостротою, дала приклад „запобіжного врегулювання” статусу національних меншин, ухваливши Закон „Про самовряду на національну меншину”.

Зазначу, що в контексті пошуків шляхів формування найбільш ефективного законодавства щодо національних меншин варто ретельно опрацювати й вітчизняний досвід. Адже національна українська влада з самого початку свого становлення після революції 1917 року, вибудовуючи власну політику, намагалася враховувати фактор поліетнічності українського суспільства. Це, в першу чергу, стосується владних структур Української Народної Республіки.

Так, особливе місце в діяльності Центральної Ради УНР у сфері міжнаціональних відносин та ролі в них національних меншин посідає Закон „Про національно-персональну автономію”, який було ухвалено 1918 року [14]. У ньому визначалися принципові засади становища національних меншин як складових компонентів етнонаціональної структури українського суспільства та реалізації їх прав на самоврядування.

У цьому контексті завважу, що в світовій практиці утвердилися два принципи забезпечення прав національних меншин у поліетнічних

країнах: у межах територіальної або ж національно-культурної (національно-персональної) автономії. Перша застосовується за наявності компактних поселень тієї чи іншої етнічної спільноти, частка якої перевищує половину усього населення певної території. Друга виявляється ефективною за умов дисперсного розселення етнічних спільнот. Для України адекватними є принципи національно-персональної автономії, оскільки її етнічні спільноти розселені саме розсіяно і, за винятком Криму, у жодному регіоні країни жодна спільнота, крім українців, не сягає навіть половини його населення.

У Законі „Про національно-персональну автономію” відтворено засадничі можливості вирішення багатьох проблем, з якими зустрічається нині українське суспільство в частині свого етнонаціонального розвитку. Серед таких засадничих можливостей зверну увагу на кілька з них, які, на мою думку, є визначальними. Серед найважливіших – інкорпорування в законодавство фундаментального права етнічних (національних) спільнот вільно демонструвати свою етнічність, етнічну належність і співвіднесення себе з тією чи іншою етнічною спільнотою. У цій статті містяться ще кілька визначальних моментів, які структурують саме право на самовизначення, а ще більше окреслюють функціональні можливості такої структуризації. Законом передбачалося, що „устроєння свого національного життя” мало здійснюватися через спеціальний координуючий орган. В сучасній термінології це самоврядний орган самої етнічної спільноти. У Законі УНР він мав назву „Орган Національного Союзу” (ОНС). Скажімо, у європейській практиці забезпечення прав національних меншин такий підхід застосовується як найбільш продуктивний. Вище згадувалася Угорщина з її Законом LXXXVII „Про права національних й етнічних меншин” (1993 р.), який передбачає утворення самоврядних національних меншин (СНМ).

Влада Органу Національного Союзу, у відповідності з законом УНР, поширювалася на всіх його членів, „незалежно від місця їх заселення в межах Української Народньої Республіки”. Цей принцип надто важливий, оскільки поза увагою діяльності такого ОНС не залишаються навіть ті представники етнічних спільнот, котрі, в силу дисперсного розселення, не об’єднані в етнічні організації. В сучасній Україні продеклароване у Законі України „Про національні меншини в Україні” право про співвіднесення себе з тією чи іншою етнічною спільнотою певною мірою реалізується лише у місцях компактного поселення представників цих спільнот. Прикладом реалізації цього права є діяльність етнічних організацій, проведення різного роду заходів, як от етнічних фестивалів, конкурсів, організації недільних шкіл, заснування художніх колективів. Однак така діяльність практично не поширюється на нечисельні групи громадян чи на поодиноких громадян того чи того етнічного походження, які проживають поза межами зони діяльності етнічних організацій, котрі

зазвичай зосереджують її у місцях компактного поселення.

Важливими з точки зору самоорганізації національних меншин (чим, до речі, можна скористатися і в сучасних спробах регулювання етнонаціонального розвитку в Україні) є визначення порядку та можливості для громадян зафіксувати свою належність до тієї чи іншої етнічної спільноти в національному кадастрі. На основі кадастру (кількості представників тієї чи іншої спільноти, зафіксованих у ньому) можна говорити не про віртуальні, а реальні меншини. Адже меншина є складовим елементом етнонаціональної структури суспільства і, як такий, вона має не лише притаманні їй риси, але й функції. Наприклад, організаційно об'єднує вихідців одного й того ж етносу, які живуть в іноетнічному середовищі, відтворює етнічне середовище й репродукує саму етнічну спільноту. Національний кадастр в контексті структуризації меншин є важливим чинником: публічно висловлене бажання (через заяву й по тому публікація списків) практично означає реальну ідентифікацію себе з тією чи іншою етнічною спільнотою.

У цьому контексті зафіксований у Законі підхід дає один із аргументів у дискусії про те, які спільноти можна класифікувати як етнічні (національні) меншини – тобто, не тільки довільно визначена кількість і не прагнення лідерів задекларувати своє бажання очолювати „потужні” етнічні рухи мають засвідчувати наявність такої меншини, а реальна етнічна ідентифікація (на основі заяв) представників спільнот стає базовою для визначення їх як етнічних (національних) меншин, а також їх участі у підтриманні й розвитку етнокультурного, а також, до певної міри, й політичного життя меншини.

Наступним моментом, який стимулює структурування етнічних спільнот і вирішення питань їх розвитку, є регламентовані в Законі права Національного Союзу, а також правила відносин між Союзом і державною владою. Згідно з положеннями згаданих статей, „Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції”. Ці межі встановлюються Установчими Зборами тієї чи іншої меншини. Це положення є важливим фактором демократизації (принаймні, намірів такої) суспільного життя, зокрема у етнонаціональній сфері. Адже одним із індикаторів демократії є децентралізація й деконцентрація влади й делегування певних законодавчих і виконавчих функцій місцевому самоврядуванню [15]. Зважаючи на те, що у місцях компактного поселення етнічних спільнот місцева влада може у співпраці з їх представниками чітко визначати потреби їх етнокультурного розвитку й шляхи задоволення цих потреб, то децентралізація логічно збільшує можливості доступу меншинних груп до управлінських процесів. Як бачимо, одна з найактуальніших сучасних вимог Ради Європи у регулюванні етнонаціонального розвитку – створення умов для участі меншин у прийнятті рішень, передовсім у сфері міжетнічних стосунків, – була

законодавчо закріплена ще на початку XX століття.

У Законі, що також важливо для функціонування етнічної (національної) меншини, врегульовувалися питання фінансування діяльності Національних Союзів: із центрального бюджету та бюджетів органів місцевого самоврядування у його розпорядження відраховується певна сума, пропорційно до кількості членів НС. Досить чітка регламентація, яка вибиває підґрунтя з дискусій сьогоденних лідерів етнічних організацій України про несправедливий розподіл коштів із державного бюджету або ж нарікань на „особливе ставлення” до тих чи тих меншин, дозволяє вибудовувати прогнозовану політику щодо фінансування життєдіяльності меншин і тим самим знімати напругу у стосунках між ними.

Важливим моментом у структуруванні етнічних спільнот і визначенні їх місця в етнонаціональній структурі українського суспільства, а звідси й застосування тих чи тих концепцій регулювання етнонаціонального розвитку, стала прописана в законі процедура набуття етнічними спільнотами національно-персональної автономії. Тут враховувалися два важливі фактори: термін перебування на території України та кількісний склад меншини. В сучасних умовах, коли йдеться про форми самоврядування етнічних (національних) меншин, ці два фактори реалізуються, наприклад, в Угорщині. У деяких інших поліетнічних країнах вони дискутуються як необхідна норма для визначення статусу етнічних (національних) меншин тих чи тих спільнот. Й очевидно, що вони, поряд з іншими факторами, скажімо, діяльністю з відтворення етнокультурного середовища, стають вже більш актуальними і для України.

Отже, Закон „Про національно-персональну автономію” Української Народної Республіки значною мірою може слугувати для формування законодавства сучасної України, яке має визначати статус національних меншин та можливості забезпечення потреб їх етнокультурного розвитку. Передовсім у тих його частинах, де йдеться про процедуру конституювання національної меншини через набуття права на національно-персональну автономію; про визначення компетенції Органу Національного Союзу (в сучасній інтерпретації як вищого виконавчого органу національної меншини); про порядок фінансування Національного Союзу; про регулювання відносин між Національним Союзом і владними структурами на всеукраїнському, регіональному та локальному рівнях; про регламентацію діяльності самого Національного Союзу.

Необхідність пошуку оптимальних моделей регулювання етнонаціонального розвитку України, зокрема – законодавчого, зумовлюється, передусім, прагненням забезпечити права представників етнічних спільнот, оскільки час від часу виявляється певна нерівність, що пов’язується з етнічним походженням. Завважу, що останні не є

результатом цілеспрямованої політики держави; це наслідок дії таких факторів: 1) незадовільний рівень соціально-економічного розвитку країни; 2) нерозвинутість соціогуманітарної інфраструктури, яка б враховувала специфічні запити етнокультурного розвитку національних меншин; 3) неадекватність чинного законодавства у сфері етнонаціонального розвитку; 4) брак дійових механізмів реалізації фундаментальних та (особливо) компенсаторних прав національних меншин, які відповідали б зростанню етнічної самосвідомості їх представників в умовах етнополітичного (етнокультурного) ренесансу в їх середовищі; 5) недостатній рівень суспільної свідомості громадян України для адекватного сприйняття факту поліетнічності суспільства й відповідного реагування на іноетнічну ідентичність.

Щоб усвідомити рівень прямої і непрямой дискримінації, варто з'ясувати причини, які її породжують або ж є результатом їх занедбаного стану, і класифікувати їх за сферами суспільного життя.

1. Правова сфера (законодавство, механізми реалізації прав): недосконалість законодавства, що проявляється в нечіткому визначенні понять „етнічна меншина”, „національна меншина”, їх критеріїв та механізмів реалізації прав їх представників; невизначеність поняття „дискриміновані народи”; брак правових трактувань понять „титульна нація”, „корінні народи”; брак чітких механізмів реалізації навіть зафіксованих у законодавстві прав національних меншин.

2. Соціально-економічна сфера (зайнятість; соціальні служби; пенсійне забезпечення; власність; житлові умови; безпека життя; приватизація):

- основною причиною занедбаності національних та регіональних меншин є нестабільний стан економічного розвитку країни, який породив високий рівень безробіття, інфляції та соціальної диференціації усього населення країни;

- зайнятість представників національних меншин та участь у процесі приватизації. Ці проблеми найгостріше проявляються в середовищі тієї частини іноетнічного населення України, яка впродовж останніх десяти років повернулася з депортації (переважно у південні регіони) – це кримські татари (за зазначений період їх повернулося близько 250 тисяч), вірмени, греки, німці (близько 12 тисяч). Проблема зайнятості виникла передусім внаслідок неготовності інфраструктури регіонів, куди переселилися представники колись депортованих народів, прийняти таку кількість репатріантів. Неможливість розселити репатріантів, особливо кримських татар, у місцях їх попереднього розселення і в результаті цього доводилося шукати нові місця розселення, зокрема – поза межами основних промислових і культурних центрів. Ця обставина підвищувала рівень безробіття серед депортованих і, відповідно, знижувала їх життєвий рівень;

- приватизація є сферою, де дискримінація тієї частини депортованих,

які повернулися до України після її завершення (кінець 1990-х - початок 2000-х років), що, за нашими підрахунками, охоплює близько 50 % кримських татар, болгар, греків, вірмен, німців. Це та частина населення, яка отримала громадянство України саме після завершення (в основному) приватизації та розпаювання земель.

3. Соціогуманітарна сфера (освіта і професійна підготовка; мовна ситуація; засоби масової інформації; культура; релігійне життя):

- недостатнє забезпечення можливостей вивчення етнічних мов або ж навчання етнічними мовами, що знаходить своє вираження у: 1) недостатній кількості шкіл (кримські татари, рома, українці в Криму); 2) незадовільному забезпеченні підручниками (кримські татари, вірмени, рома, румуни); 3) неадекватній підготовці фахівців у вищих навчальних закладах для роботи з національними меншинами; 4) обмеженому фінансуванні діяльності шкіл з етнічними мовами;

- недостатнє володіння українською (державною) мовою представниками деяких меншин (румун, угорці, росіяни, кримські татари тощо), що обмежує їх можливості вступу до вищих навчальних закладів;

- обмежений доступ до результатів діяльності у сфері культури та інформації етнічними мовами, підтвердженням чого є: 1) обсяг радіо- і телемовлення етнічними мовами не задовольняє потреби національних меншин (болгари, вірмени, гагаузи, греки, євреї, німці, румун, угорці, українці в Криму; немає мовлення мовами рома, караїмів, кримчаків); 2) проблеми зі ЗМІ етнічними мовами – нерегулярність виходу через недостатнє фінансування, брак професійних кадрів, які володіють етнічними мовами (вірмени, гагаузи, рома); 3) не існує професійних стаціонарних мистецьких колективів (крім росіян, рома, кримських татар);

- брак коштів для підтримання пам'яток історії та культури (особливо караїми, кримські татари, кримчаки, рома, румун).

4. Сфера громадсько-політичної діяльності (громадські організації та політичні партії; участь у виборчому процесі; участь у прийнятті рішень на всеукраїнському, регіональному і локальному рівнях):

- недосконалість системи функціонування громадських організацій та політичних партій в країні, немає закономірностей регулятивних зв'язків як між самими організаціями і партіями, так і між ними та державою;

- обмеженість можливостей вільного волевиявлення населення, яка значною мірою зумовлена домінантною командно-адміністративною структуризацією влади у країні;

- низька політична культура населення України;

- громадські організації не мають фінансування, вони не забезпечені приміщеннями. Це обставина не дозволяє належним чином розгортати діяльність організацій меншин (на всеукраїнському, регіональному і локальному рівнях) у сфері етнічного відродження у їх середовищі;

- практично всі меншини, окрім російської й у окремих випадках

єврейської, кримськотатарської, румунів, угорців, не можуть брати участь у прийнятті рішень на всеукраїнському, регіональному й до певної міри на локальному (у місцях компактного поселення) рівнях.

5. **Сфера індивідуально-особистісних стосунків** (прояви ксенофобії, етнічного антагонізму): дискримінація подеколи проявляється (за частотою повторення) щодо рома, євреїв, кримських татар, вихідців з Кавказу, іммігрантів з країн Азії та Африки. Зокрема, час від часу фіксуються акти вандалізму щодо українських, російських, єврейських святинь і символів, публікації з відчутним присмаком ксенофобії в певних виданнях. Вона базується на існуванні негативних етнічних стереотипів, а також є результатом змагання за гідні ніші у соціально-економічній та культурній сфері суспільного життя в умовах кризового стану розвитку економіки.

Отже, представлені теоретичні концепції вирішення етнонаціональних проблем поліетнічних країн та заходи для їх реалізації у різні історичні періоди, а, відповідно, й за різних умов, виявилися ефективними і могли б бути застосованими також в сучасному українському контексті. Безумовно, варто бути свідомими того, що з плином часу й з динамікою соціальних і політичних змін, з'являються нові аспекти етнонаціонального розвитку, які спонукають до пошуку відповідних шляхів їх регулювання.

Література:

1. World Politics. – 1972. – April 24. – P. 320.
2. **Brunner Georg.** Nationality problems and minority conflicts in Eastern Europe. Strategies for Europe. – Gutersloh, 1996.
3. **Евтух В. Б.** Регулирование национальных отношений в странах Запада // Общественные науки (Москва). – 1990. – № 6.
4. **Morton W.** The development of affirmative action in Canada // Canadian Ethnic Studies. – 1981. – Vol. 13. – № 2; **Winston H.** Affirmative action: the road to genuine equality. – 1978. – № 2.
5. **Foster K. A.** Our Canadian mosaic. – Toronto, 1926; **Gibbon J. M.** Canadian mosaic: the making of a Northern nation. – Toronto, 1938.
6. Canada. House of Commons. Official reports of debates. 28th Parliament, 3rd session, 1971. – P. 8545.
7. **Євтух В. Б.** Етнополітика в Україні: культурологічний та правничий аспекти. – Київ, Фенікс, 1997.
8. **Dimitrijevic Nenad.** Managing distrust and hatred: Multiethnic local communities in the countries of the Former Yugoslavia // Managing multiethnic local communities in the countries of the Former Yugoslavia. – Budapest, 2000.
9. Managing multiethnic local communities... – P. 32, 87, 185, 293.
10. **Eiler Ference.** The experience of four years of operation of the

National German, Slovak and Croatian Minority Self-Government // Regio. A Review of Studies of Minorities, Politics and Society. – 2000. – № 1.

11. **Євтух В. Б.** Урядові та громадські організації у системі етнополітичного менеджменту України // Наукові записки НАН України. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень. – Київ, 2001; **Yevtukh Volodymyr, Pylypenko Tatyana.** The role of government and NGO's in the system of ethnopolitical management in Ukraine // Education policy and minorities. Pilot project – Ukraine. Final report. – Strasbourg, 2002.

12. **Martinello Marco.** Researching and teaching in the field of ethnic and racial studies: a view from continental Europe // - Vol. 26. – № 3. – May 2003. – P. 540.

13. **Brunner Georg.** Op. cit. – P. 37, 41.

14. **Євтух Володимир.** Закон УНР про національно-персональну автономію: проекція на сучасність // Київська старовина. – 2002. – № 6.

15. **Бреннингмейер О.** Предотвращение этнического конфликта (опыт работы Верховного комиссара ОБСЕ по делам национальных меньшинств) // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 3.

До питання про прояви дискримінації на расовому та етнічному ґрунті

Ірина Кресіна,

доктор політичних наук,
завідуюча відділом Інституту держави і права
ім. В. Корецького НАН України

*В основу статті покладено доповідь на спільному засіданні
Ради з питань етнонаціональної політики при Президентові
України та Національної ради з питань культури і духовності
при Президентові України.*

Оскільки в межах журнальної статті неможливо здійснити хоча б побіжний аналіз усіх проявів дискримінації особи, обмежуся лише такими її видами, як ксенофобія на расовому та етнічному ґрунті.

Слід зазначити, що феномен несприйняття „іншого” та похідні від нього прояви нетолерантності, упередженості, ворожості та навіть гострих конфліктів на цьому ґрунті – як міжособистісних, так і колективних – спостерігається протягом всієї історії людства. А відтак він постійно перебуває в полі уваги політики, спрямованої на залагодження суперечностей у цій сфері задля досягнення суспільної стабільності і прогресу.

Сучасні глобалізаційні процеси ще більше посилили дію протилежної тенденції – до фрагментації і локалізації світу, етнополітичної суверенізації і культурної сегментації. І це поставило на порядок денний питання про мультикультуралізм сучасного суспільства і толерантність як мистецтво жити разом, поважаючи іншу думку, іншу мову, іншу релігію, інші традиції тощо. Проте оволодіти цим мистецтвом людству, навіть після двох світових воєн і сотень конфліктів, поки що не вдалося. Сьогодні можна говорити лише про прагнення, перші спроби і перший досвід. Цей досвід, як і його теоретичне підґрунтя, в різних країнах різні, що вимагає від науковців і політиків серйозних зусиль для вироблення адекватної етнополітичної ситуації етнонаціональної політики, відповідного законодавства і практики його застосування.

Україна має певний позитивний досвід у запобіганні проявам дискримінації – ксенофобії і расизму. Це, по-перше, прийняття

**До питання про прояви дискримінації
на расовому та етнічному ґрунті**

Ірина Кресіна

нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення прав національних меншин, поліпшення становища осіб, депортованих радянським режимом (облаштування, спрощення порядку набуття громадянства України), біженців, іммігрантів, на вдосконалення кримінального законодавства і посилення відповідальності за розпалювання міжетнічної ворожнечі. По-друге, це спроби вдосконалити інституціональну базу відповідної діяльності (багаторазова і не завжди вдала реорганізація центрального органу виконавчої влади – Державного комітету України у справах національностей та міграції, який здійснює державну підтримку національних меншин, зокрема у сфері розвитку національно-культурних потреб), залучити до аналізу етнополітичної ситуації і проведення відповідних моніторингів громадських організацій національних меншин. По-третє, це наукове забезпечення етнонаціональної політики (хоча Концепція державної етнонаціональної політики так і не затверджена через розбіжності в поглядах науковців і політиків) в результаті ґрунтовних теоретичних розробок з етнополітології та етностатистики. Вироблення і здійснення такої політики в Україні має ґрунтуватися на всебічному вивченні стану справ з дотримання прав людини і громадянина, на відповідному моніторингу етнополітичної ситуації, зокрема – проявів дискримінації щодо представників національних меншин та мігрантів.

Незважаючи на те, що в Україні не було гострих міжетнічних конфліктів і серйозних суперечностей у відносинах між етнічними групами і нацією в цілому, як це спостерігається в інших постсоціалістичних країнах, останнім часом все ж почастишали випадки дискримінації на расовому та етнічному ґрунті. Особливо відчутні сплески міжетнічного упередження в період виборчих кампаній. І сьогодні можна передбачити спроби нового нагнітання міжетнічної ворожнечі певними політичними силами у зв'язку з достроковими виборами народних депутатів України.

Зокрема, кількість антисемітських публікацій у таких виданнях, як „Персонал”, „Персонал плюс”, „За Українську Україну” та інших, у першому кварталі 2007 року становить 172. Відповідний показник 2006 року – 189. Це практично свідчить про те, що суспільство, громадські й правоохоронні органи адекватно не реагують на такі прояви дискримінації. А безкарність породжує спокусу нарощування обертів ксенофобії.

Соціологи запевняють, що за роки незалежності в Україні зріс рівень ксенофобії на расовому ґрунті. 2006 року в Управлінні Верховного комісара ООН з питань біженців (УВКБ) зареєстровано 50 скарг від осіб з африканських і азійських країн та навіть з пострадянських держав. Тоді як 2005 року таких скарг було лише 12. Ці особи, як правило, подають скарги до УВКБ, Міністерства внутрішніх справ, Держкомнацу після нападів і навіть утисків, але не всі люди подають такі скарги, побоюючись міліції. А працівники правоохоронних органів, як правило, такі випадки

кваліфікують як звичайне хуліганство, тому до статистики не потрапляє більша частина порушень прав людини саме на расовому та етнічному ґрунті, аби не створювати прецедент притягнення до кримінальної відповідальності за статтею 161 Кримінального кодексу України. Проте, як зазначає Н. Прокопчук, регіональний радник з питань громадської інформації УВКБ ООН, просування у боротьбі з ксенофобією усе ж такі є: останнім часом київська міліція порушила дві кримінальні справи за фактом злочинів на расовому ґрунті, є просування й у справі про вбивство нігерійця Мієві. На її думку, досить незначний відсоток порушень справ проти проявів дискримінації за расовою ознакою визначається розмитістю формулювань Кримінального кодексу. Але ж такі злочини легко визначити, бо зазвичай це спровоковані атаки, а нападники не грабують своїх жертв.

Тим часом українські скінхеди запевняють, що кількість їх послідовників зростає щороку. На червень 2007 року в країні офіційно зареєстровано 500 скінхедів. Виникає запитання, яким чином вони можуть бути зареєстровані, якщо, наприклад, стаття 4 Закону України „Про об'єднання громадян” забороняє утворення і діяльність організацій, програмові цілі яких спрямовані на розпалювання національної та релігійної нетерпимості? Нині МВС оголосило (за словами заступника міністра М. Куп'янського) про початок боротьби з ними. До цього спонукало вбивство в Києві поблизу станції метро „Нивки” громадянина Іраку. Планується також створення в МВС України спеціального підрозділу боротьби зі злочинами, вчиненими іноземцями.

У великих містах (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Сімферополь) активізувалися угруповання скінхедів: почастишали жорстокі вуличні напади на представників меншин. Лише за останні півроку вчинено близько двох десятків нападів на вихідців із Закавказзя, різних країн Азії та Африки, які можуть бути кваліфіковані як злочини на ґрунті ненависті в чистому вигляді. За оцінками правозахисників, за півроку (з осені 2006 року) вчинено щонайменше шість убивств на ґрунті ненависті лише в Києві.

Ця тенденція найбільш загрозлива насамперед для „нових” етнічних меншин і вимагає серйозної уваги з боку громадськості та органів державної влади.

Значною мірою ці проблеми пов'язані з тим, що у нас ще не вироблено відповідної сучасної законодавчої бази. Закон про національні меншини вже багато в чому застарів. З часу його прийняття Україна підписала страсбурзьку Рамкову конвенцію про захист національних меншин і стала членом Ради Європи, а в Європі розуміння того, що таке національні меншини і як саме держава має гарантувати дотримання їх прав і свобод, відтоді значно еволюціонувало. Відносна гармонія в міжетнічних стосунках, що склалася без особливих зусиль з боку влади, природним

**До питання про прояви дискримінації
на расовому та етнічному ґрунті**

Ірина Кресіна

шляхом, в силу історичної традиції та інших причин, певною мірою загальмувала подальший розвиток законодавчої бази в цій галузі. Нові варіанти закону про національні меншини практично не мають перспективи прийняття, і провідні експерти критично ставляться до цих законопроектів.

Більше того, незважаючи на багаторічне обговорення, країна живе без Концепції державної етнонаціональної політики, без необхідних законів, узгоджених з відповідними міжнародно-правовими актами на захист громадян від дискримінації і конче необхідних для України як члена Ради Європи (зокрема, Додатковим протоколом № 12 до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, який розширює межі застосування статті 14 Конвенції та містить вичерпний перелік підстав дискримінації, та іншими документами, що потребують невідкладної імплементації у вітчизняне законодавство).

Це означає, що держава так і не визначила на стратегічному рівні політику щодо національних меншин. Не існує нормативних актів про реституцію власності етнокультурних громад, незаконно націоналізованої за радянської влади та під час фашистської окупації, про національно-культурну автономію, про захист репатріантів з числа раніше депортованих народів тощо.

В Європі прийнято вважати, що ставлення до національних меншин принципово важливе для розвитку свободи, демократії, базових прав людини, незалежно від кількості „нетитульного” населення в країні. Сучасні європейські стандарти в галузі етнополітики передбачають активну підтримку етнічних меншин (аж до так званої „позитивної дискримінації”) і впровадження стандартів політкоректності й толерантності в усі сфери суспільного життя. Україна поки що значно відстає від загальноєвропейського прогресу в цьому напрямі. Зокрема, практично не надається належної уваги пропаганді цінностей мультикультуралізму в межах системи середньої і вищої освіти.

Однією із серйозних проблем на нинішньому етапі є брак інформації про ситуацію з ксенофобією в країні. Необхідно створити державний міжвідомчий моніторинговий центр, який би збирав та аналізував інформацію про різні прояви ксенофобії. МВС міг би чітко фіксувати злочини на ґрунті ненависті й аналізувати статистику таких правопорушень. Держава могла б також підтримувати громадські ініціативи, спрямовані на розв’язання цієї проблеми.

В Україні, на жаль, не проводиться постійний, системний і професійний соціологічний моніторинг ксенофобських настроїв у суспільстві. Іноді такими вважають дослідження соціальної дистанції між різними етнічними групами за так званою шкалою Богардуса, які здійснюють Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), Інститут соціології НАН України, Інститут прикладних гуманітарних досліджень та деякі

інші дослідницькі центри. Насправді ж не можна ототожнювати коефіцієнт соціальної дистанції та рівень ксенофобії. Проте, за браком інших даних, за результатами досліджень за шкалою Богардуса орієнтовно можна судити про певну ієрархію різних етносів у масовій свідомості українців (найбільш негативне ставлення українців до ромів, азербайджанців, вірмен, узбеків, таджиків, турків, вихідців з країн Африки та Азії, біженців та вимушених переселенців). Загальна тенденція, виявлена соціологами, демонструє постійне зростання соціальної дистанції між різними етнічними групами, і цю тривожну тенденцію не можна не враховувати в етнонаціональній політиці держави.

Коротко зупинюся на становищі найбільш уразливих етнічних груп в Україні. Сьогодні такими є кримські татари, угорці, болгари, румуни, молдаване, євреї. Фактично втрачені як засіб повсякденної комунікації чи перебувають на межі зникнення деякі етнічні мови, такі як караїмська, кримчацька, ідиш. Водночас покликана підтримати саме ці мови Європейська хартія регіональних та міноритарних мов на практиці не виконує своїх функцій. Хартія використовується певними силами в суспільно-політичному протистоянні винятково як юридичний аргумент на користь офіційного статусу російської мови, що не потребує державної підтримки.

Найбільш уразливою етнічною групою в Україні залишаються роми. Вони належать до найбідніших верств населення. Щодо них зберігаються усталені негативні стереотипи масової свідомості. Чимало засобів масової інформації не соромляться експлуатувати ці стереотипи, малюючи узагальнений портрет цілого народу в образі наркоторговця і злочинця. Правоохоронні органи нерідко проводять профілактичну роботу з ромами, яку можна розцінювати як дискримінаційну. Чимало труднощів виникає у ромів і з працевлаштуванням та здобуттям освіти. Роми є об'єктами нападів агресивних расистів.

Очевидно, що для коректного розв'язання проблем, пов'язаних із становищем ромів в Україні, необхідна комплексна, системна і довгострокова програма, подібна до тих, які вже продемонстрували свою ефективність в інших країнах Східної Європи (наприклад, в Угорщині й Румунії). Водночас ксенофобія щодо ромів, що фіксується, в тому числі, з боку правоохоронних органів, теж вимагає спеціального комплексу заходів протидії.

Вкрай складним залишається становище кримських татар, репатрійованих на батьківщину з місць депортації. Взагалі в Автономній Республіці Крим дуже гострою є проблема міжетнічних відносин. 2006 року чимало суперечностей, пов'язаних з інтеграцією в українське суспільство кримськотатарських репатріантів, неодноразово призводили до масштабних зіткнень, у тому числі й силових, між татарським і слов'янським населенням. Зрозуміло, що коріння проблем

**До питання про прояви дискримінації
на расовому та етнічному ґрунті**

Ірина Кресіна

кримськотатарського народу і, відповідно, вирішення питання зосереджено насамперед у соціально-економічній, а не в етнополітичній сфері. Проте необхідно відзначити, що сьогодні негативну роль у процесах на території півострова відіграє ксенофобія щодо кримських татар з боку чисельнішого слов'янського населення. Це супроводжується і цілеспрямованою антитатарською та ісламофобською інформаційною кампанією. В російськомовних кримських виданнях у великій кількості публікуються матеріали, які можна назвати не просто некоректними чи дифамаційними, а й такими, що розпалюють міжнаціональну ворожнечу. Ксенофобія щодо татар, підігріта політичним, інформаційним та економічним (пов'язаним із землею) протистоянням, нерідко проявляється у образах, актах вандалізму щодо татарських установ, мусульманських цвинтарів чи навіть у фізичних нападах. Нерідко конфлікти навколо земельних ділянок чи навіть побутові сварки набувають характеру міжетнічних зіткнень з великою кількістю постраждалих. Ситуація з ксенофобією та міжетнічними відносинами в Криму вимагає негайного і водночас зваженого, обережного втручання на державному рівні.

Євреї залишаються об'єктом дифамації у деяких ЗМІ (пов'язаних, насамперед, з Міжрегіональною академією управління персоналом – МАУП), а іноді й фізичних нападів. Непоодинокими стали й акти вандалізму щодо єврейських будівель чи цвинтарів.

Окремо слід сказати про прояви дискримінації й насильства щодо так званих „нових меншин” – легальних чи нелегальних іммігрантів, вимушених переселенців чи біженців з країн Азії і Африки, а також іноземних студентів. 2006 року виразною стала тенденція до зростання кількості злочинів на ґрунті ненависті до цієї категорії осіб.

Отже, можна констатувати, що в Україні існує дискримінація у сфері захисту прав осіб, що належать до національних меншин та інших етнічних і релігійних груп. Причини цього явища слід шукати як у закорінених етнічних стереотипах, що мають витіснятися настановами толерантності в результаті цілеспрямованої культурно-освітньої діяльності державних органів та громадських організацій, так і у вадах інституційної сфери (в тому, зокрема, що не здійснюється моніторинг та аналіз інформації про прояви дискримінації), в невизначеності статусу і повноважень Державного комітету України у справах національностей і релігій, недосконалій законодавчій базі щодо захисту прав людини та національних меншин.

Тепер про юридичні аспекти протидії проявам дискримінації.

В Україні на законодавчому рівні закріплено механізм відповідальності за розпалювання расової, національної чи релігійної ворожнечі. Це, зокрема, стаття 161 Кримінального кодексу України. Проте, наскільки мені відомо, жодного випадку застосування судом цієї статті немає, хоча підстав останнім часом виявилось досить багато у зв'язку з відзначеними

проявами дискримінації.

Справа в тому, що суди не застосовують цю статтю через небажання кваліфікувати відповідні злочини саме як такі, що вчинені на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі. Незважаючи на численні експертні висновки науковців Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. Кураса НАН України та інших установ, зроблені на відповідні запити правоохоронних органів, слідчі, прокурори відмовляються від кваліфікації злочинів саме за цією підставою, прагнучи „перевести стрілки” на хуліганські вчинки (якщо це напади) чи недостатність доказів щодо умислу на розпалювання ворожнечі в цих діях (якщо йдеться про ксенофобські публікації в ЗМІ).

Наведу приклади. Інститут держави і права ім. В. Корецького НАН України давав експертний висновок заступникові Генерального прокурора України Т. Корняковій на її запит щодо надання висновку про характер публікацій у газеті „Персонал-плюс”. У ньому, зокрема, зазначалося, що тексти цих публікацій за своїм змістом можуть спонукати до вчинення протиправних дій особами, схильними до екстремізму і фанатизму, містять непрямі заклики до ворожих або насильницьких дій стосовно осіб єврейської національності та пов’язаних з ними соціальних груп. Практично всі особи, на яких вказують автори публікацій, етнічно класифікуються. Позитивно оцінюються винятково українці. Винятково негативно – представники єврейського етносу та пов’язані з ним особи інших національностей. Публікації містять негативні оцінки на адресу єврейського етносу та влади, пов’язаної з єврейським етносом, громадян Ізраїлю та цієї країни в цілому. Публікації містять твердження образливого, зневажливого характеру стосовно єврейського етносу: „організоване єврейство”, „приховані євреї”, „єврейсько-олігархічне оточення”, „єврейський фашизм”. Вони містять негативну оцінку та вороже ставлення до всього єврейського етносу. Виражено це у формі тверджень „організоване єврейство”, „єврейські расисти”, „світовий сіонізм”, „єврейські олігархи”, „юдо-помаранчеві та сіоно-соціалістичні можновладці”. Публікації містять вислови спонукального характеру, що орієнтують на етнічне очищення і домінування титульної нації („В Україні має бути українська влада, а господарем – титульна нація”). Якщо характеризується особа називається автором євреєм, то вона відповідальна за всі злочини і наділяється всіма негативними характеристиками, які автори приписують єврейському етносу в цілому: „Ющенко, Янукович і Тимошенко – це три голови одного ящура міжнародного сіонізму”; „Вітренко, яку також пов’язують з організованим єврейством”. Неблагополуччя українців у минулому і нині пояснюється діяльністю єврейського етносу: злочинами „сіонізму та єврейсько-більшовицького режиму”, зокрема це „організовані ними українські голодомори”.

**До питання про прояви дискримінації
на расовому та етнічному ґрунті**

Ірина Кресіна

Публікації містять вислови про ворожі наміри єврейського етносу щодо українців у минулому й нині.

В експертному висновку було доведено, що проаналізовані публікації є яскравим прикладом розпалювання міжетнічної ворожнечі між українцями та євреями. Практично кожен документ спрямований на приниження гідності єврейського етносу та викриття його „ворожої, злочинної” суті. Водночас українці подаються жертвами історичної діяльності цього етносу на теренах України. В такий спосіб у читачів формується винятково негативне ставлення до євреїв у цілому та до конкретних осіб єврейської національності, що не сприяє утвердженню міжетнічної злагоди в Україні. Публікації є відображенням винятково суб’єктивної думки авторів, яка не поділяється українським суспільством.

Отже, зміст і тональність публікацій газети „Персонал-плюс”, яку видає МАУП, спрямовані на приниження честі і гідності, ділової репутації Президента України, інших вищих посадових осіб, народних депутатів, представників політичних партій. Ці публікації спрямовані на розпалювання міжнаціональної та релігійної ворожнечі, на підри्व соціальної та міжетнічної злагоди в Україні. Оскільки такі публікації є непоодинокими чи випадковими, а мають систематичний, цілеспрямований характер, то вони мають кваліфікуватися як такі, що мають ознаки злочину, передбаченого частиною першою статті 161 Кримінального кодексу України.

Ще один приклад. Висновок експертів Інституту на запит Прокурора Голосіївського району міста Києва М. Іванця щодо характеру публікації в „Українській газеті”. Ця публікація за своїм характером містить звернення Української консервативної партії до українського народу „Чужинській секті – не місце в Україні”. Сам жанр звернення має спонукальний характер, тобто заклик до певних дій, який і сформульовано наприкінці публікації: „Українська Консервативна партія залишає за собою право закликати народ України до визвольної боротьби проти юдо-нацистської секти Хабад-Любавич. Хабадським юдо-нацистам не місце на Українській землі”. Як впливає зі змісту цієї публікації, у ній містяться не лише численні образи євреїв як етнічної спільноти України та звинувачення їх у всіх негативних наслідках економічних і соціальних реформ в Україні, що, безумовно, є наклепницькими й не підтвердженими характеристиками діяльності „зловісної секти”, а й прямі посилання на вчинення цією „сектою” дій, які містять склад певних злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України, зокрема поставки кокаїну і „впровадження таких кредитних грошей у фінансово-кредитну систему держави”.

Отже, зазначена публікація може розцінюватися як така, що містить ознаки розпалювання національної ворожнечі та ненависті, приниження національної честі та гідності (п. 1 ст. 161 Кримінального кодексу України),

оскільки „під діями, спрямованими на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі і гідності, слід розуміти (згідно з Науково-практичним коментарем Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року за редакцією М. Мельника, М. Хавронюка. – К., 2001. – 1104 с.; с. 386) будь-які дії, метою яких є значне посилення серед певних груп населення настроїв неприязні, почуття сильної ворожнечі та огиди до інших етнічних або расових груп чи конфесій, приниження позитивних якостей тієї чи іншої нації порівняно з іншими. Це можуть бути **публічні підбурювання до вигнання за межі України** або переселення в інші регіони представників відповідних етнічних чи расових груп, **розповсюдження матеріалів із завідомо неправдивими вигадками щодо таких груп**, пропаганда расової, національної, релігійної винятковості або нетерпимості...”.

Правоохоронні органи, отримавши такі експертні висновки, мали всі підстави кваліфікувати ці публікації як злочин за статтею 161 КК України. Проте цього не сталося, а Інститут не був навіть проінформований про подальшу долю наданих ним експертних висновків.

У зв'язку з цим, на нашу думку, Держкомнацрелігій України має звернутися до Верховного Суду України за роз'ясненням такої ситуації і запитом щодо необхідності відповідного роз'яснення для судової практики, на яке можуть посилалися суди та правоохоронні органи. При цьому Верховному Суду варто врахувати положення Загальнополітичної рекомендації Європейської комісії проти расизму і нетолерантності (ЕКРІ) № 7 Про національне законодавство з питань боротьби з расизмом і расовою дискримінацією, що має рекомендаційний характер, проте відображає європейський досвід і оптимальний підхід до проблем криміналізації расизму і ксенофобії.

Слід зауважити, що, ратифікуючи Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Україна взяла на себе зобов'язання виконати положення ст. 4 цієї Конвенції, що передбачає таке:

„Держави-учасниці засуджують будь-яку пропаганду і всі організації, які ґрунтуються на ідеях або теоріях переваги однієї раси чи групи осіб певного кольору шкіри або етнічного походження, або намагаються виправдати, або заохочують расову ненависть і дискримінацію в будь-якій формі, і зобов'язуються вжити негайних і позитивних заходів, спрямованих на викоренення будь-якого підбурювання до такої дискримінації чи актів дискримінації, і з цією метою вони, відповідно до принципів, викладених у Загальній декларації прав людини, і прав, викладених у Статті 5 цієї Конвенції, серед іншого:

„а) **оголошують злочином, що карається за законом, будь-яке поширення ідей, основаних на расовій перевазі або ненависті, будь-яке підбурювання до расової дискримінації, а також усі акти насильства або підбурювання до таких актів, спрямованих проти будь-якої раси чи групи**

До питання про прояви дискримінації
на расовому та етнічному ґрунті

Ірина Кресіна

осіб іншого кольору шкіри чи етнічного походження, а **також надання будь-якої допомоги** для проведення расистської діяльності, включаючи її фінансування;

б) оголошують протизаконними і забороняють організації, а також організовану і будь-яку іншу пропагандистську діяльність, які заохочують расову дискримінацію та підбурюють до неї, і **визнають участь у таких організаціях чи в такій діяльності злочином**, що карається законом;

с) не дозволяють національним чи місцевим органам державної влади або державним установам заохочувати расову дискримінацію чи підбурювати до неї”.

Попередній аналіз відповідних положень чинного Кримінального кодексу України свідчить, що вони не відповідають вимогам, висунутим ст. 4 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, незважаючи на те, що ця Конвенція була ратифікована ще Українською Радянською Соціалістичною Республікою, правонаступницею якої є Україна, 21 січня 1969 року, тобто за 32 роки до прийняття чинного Кримінального кодексу.

Окрім того, 21 липня 2006 року Україна ратифікувала Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобського характеру, вчинених через комп’ютерні системи, чим взяла на себе зобов’язання вжити заходів для приведення національного законодавства у відповідність до вимог Протоколу.

Все вище зазначене підводить до висновку, що, враховуючи рекомендацію Центру Європейського Союзу з моніторингу расизму і ксенофобії країнам членам ЄС, Україна „повинна переглянути і спрямувати свої зусилля на вирішення потреби в адекватній правовій і публічній базі з тим, щоб наділити правоохоронні органи повноваженнями і можливістю ефективно боротися із расистськими злочинами”. (Policing Racist Crime and Violence: a Comparative Analysis, by Dr. Robin Oakley on behalf of EUMC, September 2005). Адже без належної правової бази адекватна відповідь расизму неможлива. При цьому, навіть для країн з розвинутим законодавством, що стосується боротьби із расизмом і ксенофобією, основною проблемою є його належна імплементація. Отже, спеціальні механізми й інструменти мають бути розроблені та ефективно застосовуватися, при цьому їх належне функціонування має забезпечуватися, контролюватися і вдосконалюватися.

Вплив протистояння політичних сил на формування стратегії національної безпеки України

Іван Побочий,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціології та політології
Національної металургійної академії України

Політична боротьба в Україні завжди викликала і викликає конфлікти щодо вибору пріоритетів зовнішньої політики, а відтак і визначення стратегії національної безпеки. Національна безпека – це ступінь (міра, рівень) захищеності життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства, державних кордонів, територіальної цілісності, суспільно-політичного устрою, культурних цінностей і всього того, що становить основу матеріального і культурного життя країни від внутрішньої і зовнішньої загрози; стан держави, що дозволяє їй зберігати свою цілісність і виступати самостійним суб'єктом міжнародних відносин [1, с. 386].

Логічний ряд „національні потреби – національні інтереси – національні цілі” – завершується елементом „національна безпека”. В політиці поняття „національні цілі” і „національна безпека” використовуються як синоніми. Зокрема, в національній стратегії США національна безпека визначається „як більш конкретний вираз сукупності головних національних цілей та сферою спільної діяльності військової і зовнішньої політики” [6, с. 54].

Реалії сучасної геополітичної ситуації вимагають від керівництва кожної держави розуміння того, що на певний момент головним чинником внутрішньодержавних і міждержавних відносин є власна національна сила їх суб'єктів. Вона виявляється на етнічному, культурному, інформаційному, політичному, економічному, фінансовому, військовому та інших рівнях суспільної дійсності.

Маючи об'єктивний потенціал самоутвердження на світовій арені, еліта кожного народу повинна чітко усвідомлювати основний для політики будь-якого рівня фактор власної сили як державно-політичну об'єктивацію всього розмаїття якостей нації. Без цього національне життя держави

**Вплив протистояння політичних сил
на формування стратегії національної безпеки України**

Іван Побочий

приречене на меншовартісність, а сама вона – на втрату політичної та економічної самостійності.

На початку третього тисячоліття інтеграція України до європейського політичного й правового простору стає для правлячої еліти нашої країни імперативом. Остаточною віхою вибору, очевидно, слід вважати президентські вибори 1999 року та утворення парламентської більшості 2000 року. Кінець 1990-х років ознаменувався завершенням суспільної дискусії щодо геополітичного вибору України на користь євроатлантичної орієнтації. Разом з тим, бажання найскорішої інтеграції до Європи має ґрунтуватися на таких важливих передумовах, як, зокрема, підвищення рівня життя населення, конкурентоспроможність економіки, внутрішньополітична стабільності та дотримання європейських правових норм.

Інтеграція до Європи – процес багатоступеневий, оскільки „Європа” є, скоріше, назвою геополітичного вектора й культурної орієнтації і насправді формується досить заплутаною структурою міждержавних організацій і союзів – Ради Європи, Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Європейського і Західноєвропейського союзу, НАТО тощо.

Інтеграція, скажімо, Польщі, Чехії й Угорщини до європейських структур дозволяє зробити висновок про існування певного алгоритму, або шляху, який мусить пройти кожна країна-кандидат; і Україна тут не виняток. Першим етапом такого шляху є успішне перебування держави в Раді Європи та дотримання всіх пов’язаних з цим зобов’язань, в тому числі і в етнокультурній політиці. Отже, Рада Європи є своєрідним підготовчим класом, у якому ретельно аналізуються й перевіряються всі внутрішні передумови до інтеграції країни-кандидата в інші європейські структури, доступ до яких суттєво обмежений.

Для органів державної влади України, як і для всіх політичних сил, які обстоюють європейську геополітичну орієнтацію, виникає досить непроста політико-правова колізія. З одного боку, зовнішньополітичні пріоритети вимагають уважного ставлення до проголошених Радою Європи стандартів. З іншого боку, національна безпека України неможлива без наявності в державі кількісного домінування представників державоутворюючого етносу, тобто не лише дерусифікації частини українців Півдня і Сходу, а й заходів, які сприяли б добровільній асиміляції представників національних меншин. Водночас „треба звільнитися від ненависті, яка існує, скажімо, між тими, хто був відправлений за ідею української державності за ґрати, і тими, хто панував, а тепер позбавлений влади... Бажаної консолідації треба домагатися на рівні практичної державотворчої діяльності, підпорядкованої загальнонаціональним цілям, а не на рівні ідеології, де цілковита єдність не тільки неможлива, але й непотрібна” [8, с. 150 - 151].

Проблема втілення в життя Стратегії національної безпеки актуальна для всіх спільнот. Адже вибір альтернативних стратегій — це вибір курсу держави, за який відповідають її посадові особи, політичний вибір держави. Йому властива безкомпромісна боротьба різних груп інтересів і тиску, політичних партій і об'єднань. Найзначнішими негативними чинниками, які можуть суттєво вплинути на процес впровадження Стратегії національної безпеки України, є:

- неформованість державної стратегії розвитку країни і суспільства на середньо- та довготривалу перспективу;
- недосконалість і суперечливість чинного законодавства у сфері національної безпеки;
- постійна трансформація урядових коаліцій, що викликає періодичні загострення внутрішньополітичної ситуації в країні;
- надмірна заполітизованість основних суспільних груп;
- територіально-демографічна ситуація, а саме протилежність поглядів щодо основного вектора державної політики на сході й заході країни, територіальна специфіка Криму;
- незадовільний стан Збройних Сил України та інших складових військової організації держави.

Відомо, що національна безпека країни, яка має подібні до України геополітичне положення і розміри, може бути забезпечена або за допомогою потужного (бажано – ядерного) потенціалу стримування, або за рахунок участі у впливових і потужних військових блоках чи альянсах. Відмова України від ядерної зброї практично перекреслила можливість реалізації першого варіанта. Більше того, суто економічні обмеження не дають змоги українській державі розвинути в найближчій перспективі конвенційний потенціал стримування, достатній для захисту національних інтересів власними силами.

Україні важливо активізувати дипломатичні зусилля для того, щоб на Заході сформувалося стійке переконання, що неможливість безпосередньо увійти до ЄС і Північноатлантичного альянсу може завдати чималої шкоди українській державі й у перспективі підірвати в ній реформаторський процес. Саме тому надзвичайно актуальним стає питання про вироблення спільних із Заходом стратегій і програм з прискорення інтегрування України в євроатлантичні структури. В іншому випадку Україна, з мовчазної згоди ЄС, ризикує перетворитися на „сіру зону” між об'єднаною Європою і Росією і, зрештою, буде змушена до економічного й політичного інтегрування з РФ [2].

Україна визначила свої довгострокові цілі та пріоритети у напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції. Проголошений новим керівництвом країни курс на розбудову правової, демократичної держави й громадянського суспільства підтверджує орієнтацію на європейські демократичні цінності.

Розробка та реалізація Стратегії національної безпеки, побудованої на загальнолюдських та європейських цінностях, дасть Україні можливість створити сприятливіші умови для активізації співробітництва з ЄС і НАТО, активніше захищати власні інтереси в Європі й світі, поліпшити свій міжнародний імідж.

Перебіг останніх виборчих перегонів змушує замислитися над питанням: якими саме ціннісними настановами має керуватися суспільство у просуванні до гідного майбутнього? Значна невідповідність декларацій і практичних кроків щодо реалізації курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, різне тлумачення проекту Єдиного економічного простору, можливість і необхідність здійснення реприватизації стратегічних об'єктів та низка інших болючих проблем стали предметом гострих, часом досить емоційних дискусій у контексті жорсткої політичної боротьби. Погляди різних політичних сил щодо кожної з цих проблем спираються на різні ціннісні позиції, які між собою слабо узгоджені. Як свідчить досвід, різні прошарки населення, особливо в регіональному вимірі, керуються досить різними ціннісними настановами, що ставить під загрозу єдність суспільства і майбутнє незалежної України. Отже, вироблення консолідованого розуміння спільної для суспільства системи цінностей стає необхідною умовою подальшого розвитку української держави.

На відміну від розвинутих країн Заходу, сучасна Україна й досі не сформувалася як повноцінна держава-нація зі своїми чітко окресленими національними інтересами, заснованими на національних цінностях, щодо яких склався би консенсус як всередині політичної еліти, так і переважної частини її громадян. Виборчі перегони 2004 року значно прискорили процес структуризації політичного середовища України. Сумний досвід політичного протистояння свідчить про безальтернативність шляху політичної консолідації. Подальша соціально-політична консолідація суспільства найтісніше пов'язана з прискоренням розвитку громадянського суспільства та його інституцій, політичних партій. Нині більшість партій є замкнутими, незалежними від суспільства структурами, призначення яких зводиться до проведення у владу своїх лідерів або прикриття їх комерційної діяльності. Навіть маючи тривалий час своїх депутатів у парламенті, деякі партії так і лишилися представниками не суспільних верств, а своїх бізнесових кланів [3].

Таким чином, не маючи власної достатньої соціальної бази, політичні партії в Україні не завжди виконують консолідуючу функцію. Водночас є партії лівої орієнтації, які, використовуючи соціально-економічні та соціальні негаразди, фактично виступають проти здійснюваних державою економічних реформ. Отже, в стратегії національної безпеки мають бути передбачені політичні і юридичні засади та дієві правові механізми підвищення їх ролі у соціально-політичній консолідації суспільства, що

ґрунтується на єдиних національних цінностях.

Серед конфліктів, вплив яких негативно позначається на макрополітичній стабільності українського суспільства, домінуюче місце належить виборчим кампаніям. Формується прикра тенденція, коли головна ознака демократії, яка передбачає конкуренцію різних моделей державної політики, в наших умовах існує у вигляді відкритого протистояння кандидатів і політичних сил, які їх підтримують. Причому, це стосується не тільки використання „брудних” виборчих технологій, а головне виборчих програм. Варто також зазначити, що під кон’юнктуру чергової виборчої кампанії політичний клан, образно кажучи, прагне змінити власне обличчя аби набути більш „прохідного” іміджу в очах виборців, маніпулюючи національними цінностями і основами стратегії національної безпеки. Поширюється практика створення партій, громадських організацій спеціально під вибори, які в разі неотримання влади зникають разом зі своїми лідерами до наступних виборчих перегонів.

Отже, політична еліта має знайти відповідь на наступні запитання: якщо регіональні відмінності характерні для більшості країн світу, то чому в одних країнах (як, наприклад, Україна) відбувається драматична політизація регіональних відмінностей, а інші країни уникають регіонального протистояння, яке ставить під загрозу національну безпеку? Чому в одних країнах регіональні відмінності сприймаються через принцип протиставлення, а в інших регіони прагнуть до взаємодії на основі принципу взаємодоповнення? Нарешті, чому певні країни перетворюють регіональні відмінності та соціокультурне різноманіття на „експортний товар”, а інші роками не можуть стати на шлях примирення й консолідації? [7]. Адже соціально-політична єдність нації - це не стільки продукт історії, скільки результат роботи соціально-політичних механізмів відтворення цілісності громадянського суспільства. Країни, в яких не існує свідомої цілеспрямованої політики реінтеграції, де розмита загальнонаціональна ідентичність, несформований єдиний економічний, інформаційний і культурний простір, самі провокують відцентрові тенденції та гіпертрофують локальну й регіональну ідентичність.

Електоральний розкол, що відбувся під час президентської кампанії 2004 року, засвідчив остаточну кризу як адміністративно-бюрократичної, так і кланово-корпоративної моделей реінтеграції, що змінювали одна одну в період 1991 - 1999 років. Відтак, сьогодні перед Україною постала необхідність переходу до нової громадсько-політичної моделі реінтеграції країни. Головною метою нової стратегії реінтеграції має бути не стільки подолання зовнішніх проявів дезінтеграції соціуму (електоральний розкол), скільки формування механізмів, які дозволять підтримувати баланс та рівновагу між інтеграційними й дезінтеграційними складовими розвитку держави, нації, соціуму. Така модель, зокрема, передбачає

реалізацію багатовимірної стратегії безпеки держави, яка поєднає адміністративні, економічні та громадсько-політичні інструменти інтеграції й консолідації українського соціуму.

В процесі глобальної боротьби за ресурси, зазначає В. Горбулін, Україна потрапляє і вимушено перебуває у фокусі загострених суперечностей геополітичних конкурентів. Відкритість українського політикуму, прозорість для зовнішнього впливу вітчизняних політичних інститутів створили умови, коли Україна опинилась перед загрозою зовнішнього управління [4].

Курс на євроатлантичну інтеграцію, який вже був нібито визначений за часів президента Л. Кучми, опинився під загрозою після парламентських виборів 2006 року. На місце тверезих розрахунків щодо сенсу вступу до ЄС і НАТО прийшли політичні гасла і лобове протистояння політичних сил. Саме основні положення зовнішньої політики, напрацьовані попередніми владними структурами, були покладені в текст запропонованого Президентом В. Ющенком Універсалу національної єдності. Продовження курсу європейської інтеграції України з перспективою вступу до Європейського Союзу, взаємовигідна співпраця з НАТО у відповідності із Законом України „Про основи національної безпеки України” – ці стратегічно важливі вектори зовнішньої політики знадобилось ще раз узгоджувати з владними політичними силами. Позиція Партії регіонів, озвучена прем'єром В. Януковичем в Брюсселі, є, за визначенням представників блоку „Наша Україна”, досить знаковою і гальмує процес формування коаліції „Національної єдності” [5].

При виробленні практичної політики взаємодії України з ЄС і НАТО необхідно враховувати й позицію Росії, яку не влаштовує те, що Україна стає більш незалежною в своїй зовнішній політиці. За умов посилення діалогу Росії з провідними країнами світу Україна втратить своє геополітичне і геостратегічне значення в очах Кремля, вважає В. Горбулін. І тут немає нічого несподіваного. Росія дуже чітко захищає свої національні інтереси. Тому й Україна повинна починати адекватно захищати власні національні інтереси [4].

Складність ситуації поглиблюється внутрішньополітичною кризою в Україні. Продовження невизначеності в законодавчій владі, неструктурованість діади „влада – опозиція”, стимулювання високої конфліктності соціальних сил в регіонах загрожує втратою необхідних атрибутів держави. Продовження політичної конфронтації провідних політичних сил, збільшення напруги політичної боротьби окрім територіального розколу може призвести й до громадянського конфлікту.

Виходом України з цього становища може бути лише стабілізація політичної ситуації, формування „проукраїнського” уряду, напрацювання адекватної стратегії просування у світі власних національних інтересів.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемчученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
2. **Гончаренко О. М.** Нейтралітет, позаблоковість і національна безпека: європейський досвід та альтернативи України // Стратегічна панорама. – 2000, – № 1 – 2.
3. **Горбулін В. П., Качинський А. Б.** Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від „суспільства ризику” до громадянського суспільства // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2.
4. **Горбулін В. П.** Украинский фронт „четвертой мировой войны” // Зеркало недели. – № 29. – 29 июля –4 августа 2006.
5. **Жебрівський П.** Слово не горобець // Дело. – № 218. – 18 сентября 2006.
6. **Жинкина И. Ю.** Оценка угроз в американской стратегии национальной безопасности // США: экономика, политика, идеология. – 1998. – № 10. – С. 52 – 66.
7. **Луначий В.** Українські еліти перед вибором: реінтеграція чи стихійна фрагментація? // День. – 2006. – 25 травня.
8. **Римаренко Ю. І.** Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком. – 1995. – 272 с.

Всеволоддя політичних партій як загроза демократизації держави

Едуард Афонін,

доктор соціологічних наук,
професор кафедри державної політики
та управління політичними процесами
Національної академії державного управління
при Президентіві України

Олександр Радченко,

кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри політології та філософії
Харківського регіонального інституту
Національної академії державного управління
при Президентіві України

Для ефективного вирішення нинішнього затяжного політичного протистояння в Україні необхідно зрозуміти, які чинники його обумовлюють. Визначити причини подібних криз в країнах, які в попередні історичні періоди зуміли вийти на шлях сучасної демократії, можуть так звані компаративні (порівняльні) дослідження. Порівняльний аналіз демократичних перетворень в США й сучасного українського політичного дискурсу пропонують автори цієї статті.

Україна і США є унікальними і водночас історично схожими суспільними утвореннями. Адже як для першої, так і другої країни властиві прискорені темпи подолання трансформаційних перипетій на шляху цивілізаційного розвитку, на що іншим демократичним країнам знадобилися сотні років. В політичній історії обох країн є немало й іншого, що їх поріднює. Це, зокрема, характер проблем, які їм випало вирішувати, торуючи шлях до демократії. А тому сьогодні актуальним для України є аналіз державних рішень, що свого часу стали для США політичною новацією і надійним засобом подолання загроз, що постають на шляху становлення демократичного устрою. Спираючись на класичний аналіз американського державотворення – „Демократію в Америці” А. де Токвіля, ми вже писали про загрозу демократії, що виникає внаслідок

всевладдя політичних партій в Україні [3]. Досліджуючи соціальні цикли американської та української суспільної історії з використанням методології „універсального епохального циклу”, ми висунули гіпотезу про універсальність загроз демократії і про тісний зв’язок, що існує між зловживанням політичними та економічними свободами громадян.

В контексті заявленого дискурсу найбільший інтерес викликають два перехідні стани суспільної трансформації США, які датуються 1776 - 1783 та 1929 - 1940 роками.

Перший з означених нами періодів американської історії характеризувався перехідним станом суспільної системи, який супроводжувався боротьбою молодого демократії за державну незалежність. Головним випробуванням для молодого державно-політичної системи, за визначенням А. де Токвіля, стало „зловживання політичною свободою громадських об’єднань” [4, ч. II, с. 193 - 197], що логічно впливало з щойно виборених політичних свобод громадян. Саме ці (політичні) свободи через десять років задекларувала французька революція (1789 - 1794 рр.), означивши їх для всього світу як неодмінні природні права людини. Американська ж молода демократія, вперше скориставшись на практиці цими правами, виявила своєрідні больові точки початкового періоду демократизації - зловживання політичними громадянськими свободами. І вона знайшла ефективний та універсальний, як свідчить порівняльний політичний аналіз, засіб протидії цій загрозі, закріпивши в Конституції 1787 року принцип поділу державної влади на гілки-функції: законодавчу (ст. 1), виконавчу (ст. 2) та судову (ст. 3) [4]. Специфічно американським рецептом обмеження політичного всевладдя партій стало запровадження двопалатного парламенту, до якого представники нижньої палати (депутати) обираються за партійним принципом, а представники верхньої (сенатори) - за мажоритарним.

Історично другим перехідним періодом суспільної трансформації в США, коли було виявлено ще одну небезпечну пастку для демократії, стали роки „великої депресії” (1929 - 1940 рр.). Саме тоді вийшли на поверхню наслідки зловживання економічною свободою громадян. Це, зокрема, проявилось у надмірному впливі на суспільно-політичні процеси груп інтересів, які представляли великий капітал. Як зазначає російська дослідниця О. Александрова, посиляючись на Л. Корі, стратегія виходу з цієї кризи „полягала в необхідності послідовно обмежити можливості суб’єктів, спроможних чинити перешкоди вільній приватній ініціативі й рівній конкуренції як на ринку виробництва товарів і послуг, так і на ринку праці чи на ринку політичного вибору” [1, с. 20].

Не випадково центральне місце в цитованій праці О. Александрової посідає дослідження особливостей становлення середнього класу. Адже саме це питання безпосередньо підводить до сутності проблеми і суб’єктів зловживання економічними свободами громадян, а відтак і до адекватних

державно-політичних рішень. „Проблема політичної організації суспільства, – зазначає В. Разін, – нерозривно пов’язана з питанням про політичний режим, тобто про конкретні методи здійснення диктатури (панівного) класу” [7, с. 11]. Отже, політичний режим формується як механізм реалізації інтересів головних політичних суб’єктів суспільства. Уточнюючи В. Разіна, зазначимо, що панівним політичним суб’єктом в державі не обов’язково може бути соціальний клас, але й будь-яка соціальна група: харизматичний лідер з його оточенням і прихильниками (авторитарний режим), промислово-фінансові групи (олігархічний режим), представники панівних релігійних течій, як правило, фундаменталістського спрямування (теократичний режим), численні організації громадянського суспільства різного типу й різного соціального складу (поліархічний режим).

Як відомо ще з часів Платона й Аристотеля, концентрація ресурсів (економічних, політичних тощо) завжди має наслідком ризик зловживань і виродження. Так, аристократія як влада найкращих, чесних і честолюбних представників національної еліти перероджується на олігархію, як тільки починає ставити власні інтереси вище державних і вирішувати перші за рахунок других. Універсальним засобом від загрози надмірної концентрації ресурсів влади світова історія називає децентралізацію і деконцентрацію. Адже розпорошення владних ресурсів між більшою кількістю осіб та інститутів у певній критичній масі мінімізує можливість зловживань.

Отже, проблема демократичного переходу і сталого демократичного розвитку – це не тільки проблема політичної виваженості впливів на державно-владні інститути з боку ключових суб’єктів політики, але й проблема збалансованості економічних інтересів олігархії і середнього класу за право вільної підприємницької діяльності в будь-якій країні. Адже природно, що економічні інтереси великого капіталу багато в чому суперечать економічним інтересам середнього класу. Перші прагнуть до монопольних умов господарювання, за яких утверджується несправедливий розподіл результатів діяльності і стають можливими надприбутки. В економічній політиці це тягне за собою скорочення соціальних програм і збільшення податкового тиску на мале й середнє підприємництво, поширює клієнтелізм і державні преференції олігархічним промислово-фінансовим групам (ФПГ). Прагнучи законодавчо закріпити своє панівне становище, ПФГ намагаються взяти під контроль провідні політичні партії, а через них і всі гілки влади, передусім законодавчий орган країни. Отже, якщо більшість економічних (власність, капітал, земля) і політичних ресурсів (присутність у владі, контроль над законодавчою і виконавчою гілками влади) належить невеликій групі людей, то в країні неодмінно формується олігархічний режим, який, „приватизуючи” партійну й політичну систему, отримує

контроль і над законодавчою, і над виконавчою, і над судовою гілками влади. Намагаючись остаточно закріпити своє панівне становище, олігархія стає на бік авторитаризму, націонал-популізму тощо.

Олігархії не потрібен міцний середній клас, не потрібні й незалежні від капіталу масові політичні партії – захисники інтересів середнього класу. Адже коли ресурсна база середнього класу досягає критичної маси, то сам середній клас перетворюється на панівного суб'єкта політики, його політичні організації отримують владу, відтак державні інститути припиняють обслуговування олігархів. В країні встановлюється демократичний політичний режим.

Наскільки природно сумісними є основні політичні й економічні права людини, настільки й реальною є загроза зловживання ними. Олігархія, що виникає за рахунок обмеження економічних свобод більшості громадян, прагне закріпити своє панівне економічне становище політичними методами, встановлюючи контроль над партіями і владою. В результаті зловживання свободами економічними логічно продовжується зловживанням свободами політичними. Американська „велика депресія”, власне, й була обумовлена зловживанням економічною свободою з боку великого капіталу, який заради вузько корпоративних та особистих інтересів суттєво гальмував розвиток середнього класу, використовуючи свою надмірну політичну впливовість.

Домінування великого капіталу в американській політиці у перші десятиріччя XX століття призвели до економічної кризи, коли тільки за три роки (1926 – 1929) – рівень виробництва знизився удвічі (з 100 мільярдів доларів до 55), безробіття зросло з 4 до 25 відсотків, зазнала краху Нью-Йоркська фондова біржа, масово закривались підприємства, а вироблені харчові й промислові товари знищувалися через надзвичайно низьку купівельну спроможність населення. Тодішнє політичне керівництво країни – президент Г. Гувер і Республіканська партія – обрали класичну ліберальну тактику „нічної варти”, яка не втручалася в процес регулювання економіки або вносила його в інтересах великого капіталу.

Політична мудрість Ф. Рузвельта полягала в тому, що він одним з перших зрозумів справжні причини „великої депресії” і з перших днів свого президентства знайшов правильне рішення. Так, коли протягом 1929 – 1932 років закрилося 500 банків і за браком програми страхування вкладів у повітрі розчинилося 9 мільйонів накопичувальних рахунків громадян, Ф. Рузвельт вдався до рішучих авторитарних дій, які мали серйозну підтримку середнього класу. Завдяки народній підтримці він змусив Конгрес ухвалити надзвичайний банківський акт, на чотири доби закрити усі банки в країні і розпочав реорганізацію економіки методами державного регулювання, віддаючи пріоритет політико-економічним інтересам середнього класу.

Тільки за перші 60 днів свого президентства Ф. Рузвельт, незважаючи на закиди республіканців щодо авторитарних методів управління, спромігся провести через вищий законодавчий орган країни необхідні базові закони „Нового курсу”. Своє бачення ролі держави в регулюванні економічних свобод громадян Ф. Рузвельт пояснював просто: „Було б абсолютно неправильно заходи, що вживалися нами, називати формою урядового контролю над фермерським господарством, промисловістю і транспортом. Це, швидше, було партнерство – партнерство фермерського господарства, промисловості і транспорту” [6, с. 321].

Як бачимо, американському суспільству (і не в останню чергу його лідеру Ф. Рузвельту) у кризовий період вистачило волі, рішучості й мужності обмежити політико-економічні права і свободи великого капіталу, примусивши його працювати на середній клас – на демократію. Законодавчими рішеннями „Нового курсу” було оновлено демократію, а хижацькі апетити капіталу було каналізовано у зовнішньоекономічну діяльність.

Сучасній Україні важливо бачити те, що у своїй політичній боротьбі з великим капіталом Ф. Рузвельт спирався саме на середній клас, звертаючись до нього безпосередньо через радіо (бесіди „біля каміна”). Як згадує один з помічників президента С. Розенман, „в ході кожної сесії (законодавчих органів штатів) він (Ф. Рузвельт) звертався до людей за підтримкою в його боротьбі з цими органами. Після кожної такої бесіди на законодавців буквально падала злива листів, і вони ставали гострою зброєю Рузвельта у всіх його діях, спрямованих на ухвалення нових законів” [6, с. 312].

Такий детальний екскурс в політичну історію США дозволяє нам, українцям, глибше зрозуміти особливості становлення нашої державної незалежності. На самому її початку колишня партійно-комсомольська номенклатура несподівано для себе отримала нечувану в СРСР політичну й економічну свободу. Скориставшись нею, вона перетворила приватизацію на „прихвати́зацію”, а формування широкого середнього класу – на розшарування суспільства, забезпечивши тим самим найсприятливіші умови для формування (з колишньої партноменклатури та її дітей) новітніх олігархів. В результаті, на думку Ю. Мацієвського, „в останні роки президентства Л. Кучми політичний режим в Україні мав вигляд змішаного правління близького оточення та окремих членів сім’ї Президента з впливом кількох конкуруючих фінансово-промислових груп. Кожна з них в обмін на лояльність до центру отримувала привілеї у своєму регіоні. Такий режим можна визначити як патримоніально-олігархічний авторитаризм” [5].

Політична риторика нового часу потребувала певної демократичної атрибутики, відтак нові олігархи від зловживання економічними свободами перейшли до зловживання свободами політичними, створюючи

під себе (а то й банальною „приватизуючи”) політичні партії. Внаслідок фінансових впливів у партійно-політичні проекти та інші форми закріплення у владі перетворили Верховну Раду України на політичний бізнес-клуб, а народне волевиявлення переросло з форми демократії на гібрид сумновідомого „одобрямсу”, який забезпечує убогий вибір „з кількох олігархічних бід найменшу”.

З транзитології відомо, що за таких умов демократія радше встановлюється радикальними (навіть авторитарними – згадаймо Ф. Рузвельта) методами, аніж суто демократичними процедурами на кшталт дострокових виборів. Цю тенденцію як універсальне явище на шляху від тоталітаризму до демократії досить детально описано в статті „Історична місія сучасного авторитаризму” [2].

Україні потрібен свій „Новий курс”. Курс запобігання зловживанню як політичними, так й економічними свободами. Курс розширення і зміцнення середнього класу як основи незворотності демократичного розвитку. Його інтуїтивно намагався прокласти В. Ющенко, проголошуючи на початку свого президентства тезу про відокремлення влади від бізнесу. На жаль, ключове рішення української демократії так і лишилося нереалізованим, а основні політичні партії ретельно контролюються олігархією. Зокрема, як зазначає газета „Сьогодні”, фінансування Партії регіонів забезпечується провідними „регіоналами”, найголовнішим з яких є, звичайно ж, Р. Ахметов. Генеральними спонсорами БЮТу називають О. Фельдмана (АВЕК), Б. Губського, братів-банкєрів С. та О. Буряків („Брокбізнесбанк”), Т. Васадзе (АвтоЗАЗ), К. Жеваго („Фінанси і кредит”, Полтавський ГЗК), О. Абдулліна („Гермес інвестхолдинг”), Є. Стрибаву („Гаврилівські курчата”), А. Верьовського (ЗАТ „Соняшник”, ТОВ „Агроекспорт”, ТОВ „Холд-інвест”, ТОВ „Укראгроекспорт”), Н. Королівську („Луганськхолод”).

Генеральним спонсором „Народного союзу „Наша Україна” називають І. Коломойського, С. Таруту, В. Гайдука, П. Порошенка, О. Третьякова, М. Мартиненка, Є. Червоненка [9]. З „придбанням” Д. Жванією для „Народної самооборони” Ю. Луценка партії „Вперед, Україно!” і приєднанням її до мегаблоку „Наша Україна – Народна самооборона” всі потенційні переможці дострокових парламентських виборів в Україні стали закритими акціонерними політичними товариствами великого українського капіталу. Отже, риторичним залишається питання, чиї інтереси (олігархів чи середнього класу) захищатимуть у парламенті ці політичні сили. Адже саме олігархи „замовляють музику” на дострокових парламентських виборах.

За таких умов дострокові парламентські вибори не тільки не сприятимуть подоланню нинішньої кризи, але й можуть загострити його, оскільки обраний спосіб виходу з кризи не усуває причин, що її породили – зловживання політичною та економічною свободою з олігархічними

угрупкуваннями та політичними партіями великого капіталу. Маловірогідною (після того, як В. Ющенко особисто сформував першу десятку виборчого списку демократичного мегаблоку) є й ситуація з перетворенням нашого Президента на українського Ф. Рузвельта. Адже для цього йому необхідно повстати проти олігархів, в тому числі й проти власного партійного блоку. Лише в такий спосіб він може сподіватися на широку підтримку українського середнього класу, малочисельність і політична несформованість якого давно вже стала у вітчизняному політикумі „притчею во языцех”.

Література:

1. **Александрова О.** Идеальный фон становления российского среднего класса // Общественные науки и современность. – 1999. – № 1. – С. 20 – 21.
2. **Афонін Е., Мартинов А.** Історична місія сучасного авторитаризму // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 52 – 62.
3. **Афонін Е., Радченко О.** А. де Токвіль і загроза надуживання свободою політичних об'єднань в сучасній Україні // Матеріали наукової конференції за міжнародною участю „Стратегія реформування державного управління на засадах демократичного врядування”. – Київ, 31 травня 2007 р.
4. Конституція США / <http://www.umopit.ru/texts/USA.htm>.
5. **Мацієвський Ю.** Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після „помаранчевої революції” / Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 16 – 32.
6. **Моррис Д.** Игры политиков / Пер с англ. Н. А. Анастасьева. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2004. – 381 с.
7. **Разин В. И.** Политическая организация общества. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 240 с.
8. **Токвиль, Алексис де.** Демократия в Америке: Пер. с фр. / Токвиль, Алексис де; Предисл. Г. Дж. Ласки; Коммент. В. Т. Олейника. – М.: Весь Мир, 2000. – 560 с.
9. **Чаленко О.** \$5.000.000 за значок депутата. Обзор политических предложений ведущих „игроков рынка” // Сегодня. – 2997. – 9 липня. – <http://www.segodnya.ua/news/255091.html>

Пріоритетні функції політичного лідера

Володимир Холод,

кандидат історичних наук,
професор кафедри соціально-гуманітарних наук
Академії банківської справи
Національного банку України

У статті здійснюється спроба розкрити обумовленість і заданість функціональних пріоритетів у діяльності політичного лідера під впливом різноякісного соціального середовища.

Назва статті багато до чого зобов'язує: належить, принаймні, здійснити вибір одного з кількох варіантів функціональної особливості лідера.

Що може бути пріоритетним для лідера? Служіння суспільству тілом, інтелектом і душею – це „добра” функціональність; нанесення шкоди суспільству своїми винятковими складовими – це „зла функціональність” або „звичайна” парapolітика; балансування між добром і злом – це „патологічна функціональність”.

Не бачу сенсу доводити, що перший варіант – найкращий: „Перевага ж країни в цілому є цар, що піклується про країну” [2, 5: 8]. Цей варіант так рідко зустрічається в „чистому вигляді”, що ми не пропустимо нагоди пояснити одну з можливих причин другого варіанта знову ж посиланням на Святе Письмо. У ньому ставиться під сумнів доцільність зробленого кимсь через незнання того, як послідовник (спадкоємець) скористається результатами зробленого: „І хто знає: чи мудрий буде він, чи дурний? А він буде розпоряджатися усім трудом моїм, яким я трудився, яким показав себе мудрим під сонцем” [2, 2: 19]. Інакше кажучи, цар Соломон з песимізмом дивиться в майбутнє й страшисться того, що його спадкоємці не зможуть гідно продовжити його господарські й управлінські діяння. Але чи може такий песимізм виправдати парapolітику лідера за „його” життя? Або ж під завершення його кар’єри, коли його стали охоплювати такі сумніви?

Ф. Прокопович на замовлення Петра I написав трактат „Правда волі монархової”. Захищаючи Петрів указ про престолоуспадкування, він доводить необхідність заповіту государем престолу тому, хто „справи, розпочаті ним, довершить, те, що є, зміцнить, задумане довершить”. Ця проблема дуже значна й потребує ретельного аналізу. Інакше як пояснити

різке погіршення якості правління багатьох правителів під кінець їх управлінсько-політичної кар'єри?

Третій варіант – це аномалія сублімовано-окультного типу. На нашу думку, він дзеркально точно описаний у наступній цитаті: „...в Горбачові уживаються як мінімум три особи: Горбачов початку перебудови, Горбачов її апогею і Горбачов реального розпаду Радянського Союзу.

Перший – справді збував країну, світ, проголосивши курс на оновлення, курс, що був позитивно сприйнятий майже всіма.

Другий – після того, як величезні маси людей прийшли в рух, раптом зрозумів, що не знає, куди їх вести, а можливо й не захотів або не міг. Час дій змінився на пусту балаканину, метушню, топтання на місці, розпад економіки і державності.

Третій – опинившись у стані депресії без будь-якої опори в масах, повністю випустив кермо управління країною. Неймовірно швидко скотився вниз, до фіналу своєї кар'єри, однак і падаючи продовжував руйнувати недавно потужну державу” [9, с. 209].

І справді, останній генсек КПРС мав три обличчя, що відповідали його руйнівним діям за тріадою: реформа – поглиблення – руйнування.

Емоційні перепади в поведінці цього реформатора – твердокам'яність, „м'яка ейфорія”, депресія – відповідають фазам перебудови. Зрозуміти М. Горбачова „зсередини” можна тільки за допомогою психоаналізу.

Особистість М. Горбачова підпадає під характеристики некрофілії. Цю патологію аналізує Е. Фромм у праці „Некрофілії й Адольф Гітлер”. Це „дивне” захоплення лідера протопартії, який мав намір спочатку створити соціалізм „з людським обличчям”, що виразилася в „розкопуванні старих могил”. Важко пригадати щось подібне в минулій і сучасній політичній історії. Супротивники О. Кромвеля обмежилися тим, що після приходу до влади опоганили його могилу й розвіяли прах. Але О. Кромвель, за висловлюванням Ф.Енгельса, поєднував в одній особі Наполеона Бонапарта й Максиміліана Робесп'єра. Він дуже пошарпав родову аристократію Англії, і вона була вправі помститися йому таким традиційно варварським способом.

М. Горбачов – селянський син, виплеканий радянським ладом, – запопався розкривати труни на всьому історичному етапі існування тієї влади, що забезпечила йому „злет” на її олімп. Дві третини сторінок журналу „Известия ЦК КПСС”, головним редактором якого був М. Горбачов, присвячувалися розкриттю трун [9, с. 210]. Така функціональність генсека, а згодом і президента СРСР (!), також потребує психоаналізу. М. Горбачов, не маючи якогось особливого обдарування, зробив блискавичну кар'єру. Закінчивши Московський університет, він був внутрішньо переконаний у своїй розумовій перевазі над тими, під чиїм началом йому доводилося служити. Поступово у нього склався руйнівний комплекс і презирливо-патронажне ставлення до „одномірних людей”.

Людина з такими комплексами мала постійно відчувати свою перевагу й одержувати задоволення в деструкції. Це лише штрих зі строкатого психо-біологічного арсеналу М. Горбачова. Він може частково самовиправдатися тільки тим, що „час обрав його”, що в такий відповідальний період історії країни цілком могла з’явитися й інша людина. Але людське мислення влаштоване так, що образ лідера персоніфікує всю епоху його правління, а особливо соціальну результативність цієї епохи. Саме в цьому розумінні М. Горбачов, що розпочав свою „реконструктивну” політику, був головним „кондуктором” руйнівного процесу.

Феномен М. Горбачова – „трагедійна дисфункціональність”; він нетиповий своєю гіперпатологічністю і яскраво вираженою асоціальністю.

Що ж пріоритетне в діях лідера? Розкриваючи цей бік діяльності „першополітика”, маємо на увазі „позитив” і виносимо за дужки його дисфункціональність як антипод конструктивної діяльності, виходячи з того, що конструктивна функціональність лідера закладена „авансом” у легітимацію суспільством його влади. „Першополітик” репрезентує сукупний інтерес народу. Лідер, у тлумаченні Ш. Монтеск’є, – „кваліфікований громадянин”, у якому відмінні якості будь-якої політично активної особистості (громадянська чесність, патріотичне занепокоєння і юридична компетентність) одержують благородне зразкове втілення. Ш. Монтеск’є – діалектик. Він наділяє своєрідною харизмою лідера – народного представника й не залишає без уваги „кадрове чуття” народних мас. „Народ, – зазначає він, – має дивну здатність обирати не правильні рішення, а тих, хто здатний прийняти правильні рішення, тих, кому він може довірити частину свого авторитету” [11, с. 159, 396]. А інакше й не можна: „правильний” вибір – „правильний” представник.

Метр політичної науки про політику запрошує нас до роздумів: чи справді можна вважати „правильним” рішення народу щодо свого представника, якщо він (народ) не здатний приймати правильні рішення в цілому? Не будемо вдаватися до казуїстики; відзначимо, що лідер персоніфікує епіцентр влади, спрямований тільки в одному напрямі – згори вниз. А виходить, це здійснення впливу – постійного, легітимного, пріоритетного й авторитетного впливу на все суспільство, організацію чи групу. М. Вебер уточнює якості, які визначають лице політика-лідера: пристрась, почуття відповідальності, окомір [4, с. 690].

Саме ці якості „підпирають” управлінський статус лідера, пов’язаний з прийняттям загальнозначущих рішень. Зазначені якості визначають якість рішень: виходить – „якість у якості”. Це не каламбур і не примітивна тавтологія – це неодмінна умова нормативної функціональності (у нас: норма у виконанні функції означає її відповідність загальнозначущій соціальній потребі).

М. Грушевський вважав функціональність лідера, яка не відповідає інтересам нації, типовим проявом аморальності в політиці й виокремив

два найхарактерніші у цьому плані типи. Перший – політики-утопісти, що мають химерні, недсяжні цілі, спрямовуючи маси на шлях марних ілюзій і непотрібних злигоднів в ім'я нездійснених ідеалів. Другий – політики-циніки, політикани, що не мають жодних ідеалів, принципів, вищих цілей, але які паразитують на кон'юктурі моменту – сьогочасних матеріальних інтересах соціальних мас; вони готові заради негайного успіху ризикувати майбутнім народу [7, с. 41 – 42].

Якщо об'єднаємо ці два типи, то одержимо у їх виконанні „класичну” парapolітику. У ній лідер обов'язково „дотримується” трьох мінімальних принципів („мінімальних” не за обсягом, а за кількістю) – генерування соціально-реформаторських ілюзій у формі соціальних планів, мобілізація мас за допомогою поточної „підгодовлі” й цинічне ігнорування соціальних втрат, а головне – історичної перспективи.

Оптимальна функціональність лідера обумовлена принциповим розходженням політичних культур Заходу і Сходу. Пояснимо це, пославшись на логіку міркувань А. Вебера, брата знаменитого соціолога й філософа М. Вебера. А. Вебер твердив, що генії Сходу розглядали буття людини як тотальне страждання, як відмову від особистого, індивідуального на догоду вищому, універсальному, божественному; вони лише функціонери (це „лягає” під розглянуту нами функціональність лідера), особистості, які не мають власного значимого змісту й служать лише посередниками для передачі послання, форми, що містять універсальне [16, с. 14]. У цьому А. Вебер не оригінальний: у конфуціанстві, що поєднує людяність і державну доцільність, статус індивіда повністю залежить від його становища в соціальній ієрархії, а чиновники мають конкретну нішу в піраміді влади, що звужується до гори, акумулюючи функції посередників у міру просування нагору. Імператор – правитель Піднебесної – універсальний посередник, що з'єднує земне з вищими небесними силами.

Не важко помітити, що східна політична традиція апіорно виправдовує надполітичне у функціональності владарів: у правителів на руках незаперечна прерогатива передавачів Вищої істини. Всі соціальні втрати можна „списати” на важкоосягнення неземного універсального. Перевага сакральних нашарувань у східному менталітеті й психології масового сервілізму пояснюють терпимість „колективного несвідомого” до різного роду соціального експериментаторства – маоїзму, полпотівщини, ідеї „чучхе”. Саме масова психологія дещо пояснює слухняність мас, що здається нелогічною. На це звернули увагу француз Г. Лебон і росіянин М. Михайловський.

Західний геній, у трактуванні А. Вебера, відзначається властивим тільки Заходу фаустівським духом: йому властива невгамовна жага діяльності, що знаходить яскраве індивідуальне втілення. У них (геніїв і лідерів) „найхарактерніші фізіономії й особисті долі”; їх своєрідність

справляє глибокий вплив на суспільство; цим вони вигідно відрізняються від „схематичних фігур” Сходу [16, с. 15]. Великі люди Заходу – виконавці не замовленої, а власної місії. Ця велич особистості властива представникам всіх професій: і особливе, неповторне, проникливе бачення світу (А. Шопенгауер), і нестримна бажання влади (Ф. Ніцше).

Така оцінка не страшує лідерів від соціального осуду за політичні перверсії та вади в методології ухвалення рішення й технології їх реалізації. Тим більше, що на Заході панує секулярна й переважно гомогенна політична культура. Вона секулярна в тому розумінні, що для неї характерне співіснування безлічі конкуруючих, але таких, що доповнюють одна одну, світських цінностей, настанов, раціональний розрахунок, світоглядний індивідуалізм. Вона гомогенна в тому розумінні, що переважна більшість суб'єктів політичного процесу поділяє основні принципи існуючої політичної системи, загальноприйняті норми, цінності, орієнтації. Рольові структури тут користуються значною самостійністю: партії, групи тиску, ЗМІ юридично й фактично можуть опонувати „негативам” національних лідерів.

І все ж штучне розмежування триликої функціональності лідерів за критерієм приналежності до культури Сходу чи Заходу не містять абсолютної доказовості. Оптимальна оцінка функціональності лідера синтезує конкретно-історичний і порівняльно-історичний методи пізнання. Пошлемося на два приклади: епоху перетворень Петра I (1689 – 1725 рр.) і політичне довгожителство „батька заїрських націй” Мобуту.

Дискусія про закономірність, прогресивність і доцільність петровських реформ далеко не закінчена; висловлюються полярні, взаємовиключні точки зору. Немає згоди й у питанні про те, у якій мірі ці реформи продовжують попередній хід історії, а в якій означають розрив наступності. С. Соловйов вважав: „Народ піднявся і зібрався в дорогу; але когось чекали; чекали вождя; вождь з'явився” [12, с. 54]. В. Ключевський опонував цьому підходу. П. Мілюков солідаризувався з ним.

Петро I заснував адміністративну систему з усіма її „принадами”. Але варто враховувати, що в процесі свого розвитку будь-яке суспільство проходить певні етапи внутрішньої самоорганізації, викликані об'єктивною тенденцією до регулювання соціальних відносин і вирішення протиріч. Тому існування певної системи управління та її вдосконалювання є неодмінним законом соціального розвитку. Адміністративна система є необхідним компонентом будь-якого соціального утворення, що претендує на незалежне від інших існування. Бюрократія являє собою той суспільний шар, який усюди, незалежно від регіональної специфіки, реалізує функції управління.

Функціональність Петра I поєднувала в собі реалізацію його індивідуальної місії та посередницьке виконавство чиновницького апарату, що був управлінським кістком створюваної „регулярної

держави". Він реалізував своє „аполлонівське” політичне начало, наражаючись на „діонісійський” спротив російського народу, схильного до патріархальних устоїв. Слов'янофільсько-західницька полеміка не могла спростувати того факту, що реформи Петра I були неминучими, але він здійснював їх шляхом комплексного насильства над духовними основами й віруваннями росіян. „Прийоми Петра, - відзначає М. Бердяєв, - були цілком більшовицькими... Можна було б зробити порівняння між Петром і Леніним, між переворотом петровським і переворотом більшовицьким.., той же етатизм, гіпертрофія держави, те ж створення привілейованого бюрократичного шару, той же централізм, те ж бажання різко й радикально змінити тип цивілізації” [1, с. 12].

Таку політику в її функціональній оцінці не можна віднести до жодного з трьох варіантів, розглянутих вище. Точніше, вона синтезує властивості двох перших, хоча ніхто не стане заперечувати переваги раціоналізації й модернізації управління суспільством, що переборюють патріархальні устої. Петровська функціональність епохальна, вона закарбувала в собі жорстку технологію піонерів „модернізації, що наздоганяє”. Петро I здійснив революційне ламання всієї системи старих державних установ центрального й місцевого апарату, підпорядкував церкву державі, почав створювати „служивий” стан - опору держави. Таку модернізацію проводять харизматичні лідери, у них особливий престиж і популярність в народі. Але перший російський імператор був харизматиком лише для мізерно малої частини населення своєї імперії. Відзначимо: ознакою реформ, що поєднуються з харизматичним типом лідерства, є різка зміна свідомості людей, способу життя, настроїв.

Імператор Петро володів пасіонарною індукцією [8, с. 267]; але його пасіонарність була заразливою лише для порівняно обмеженого кола людей, яких він наближав до двору [5, с. 364 -365; 3, с. 271 - 272]. Низи не тільки за його життя, але й пізніше явно тяжіли до звичного укладу життя, залишалися прихильниками одвічних цінностей, спресованих у традиційний стиль світосприймання. Поміщицький стан опирався реформам, що ущемляли його статус, зокрема указу 1714 року, що мав на меті запровадити майорат і запобігти дрібненню земельного фонду, що наростало, й соціальній деградації правлячого стану. Ця реформа не була реалізована через опір поміщиків, що показує межі можливого втручання держави в раціоналізацію соціальних відносин. „Істина полягає в тім, - відзначав П. Сорокін, - що деспоти не боги всемогутні, які можуть правити так, як їм заманеться, незважаючи на волю сильної частини суспільства й на соціальний тиск з боку підлеглих” [13, с. 342]. Якщо Петра I - функціонера - оцінити в республіканських категоріях, то він виявився б цілком ефективним президентом у президентській республіці й користувався б раціонально-легальною, ідеологічною й персональною легітимністю.

Лідер не може піднятися над своєю культурною епохою у всьому абсолюті своїх інноваційних ідей. Він – дзеркало протиріч свого суспільства й не може зневажати панівних в ньому соціокультурних орієнтирів, норм і зразків поведінки. Не випадково Петрові І треба було юридично закріпити свою реформаторську діяльність у галузі цивільної, військової й судової адміністрації прийняттям Табеля про ранги (1722 р.). Вона позначила розрив з попередньою патріархальною традицією управління, втіленою в місництві [12, с. 62]. Принцип службової придатності, покладений у її основу, в соціальному плані означав певну демократизацію правлячого стану, однак прийняття Табеля прямо вело до утвердження абсолютизму.

Другий приклад демонструє діаметрально протилежну функціональність лідера – республіканської, а не монархічної форми правління. Це досить типовий приклад лідерства в афро-азійській периферії. В ньому переплітаються зачатки сьогодення, що модернізується, шлейф традиціоналізму минулого, раціональне й ірраціональне, а політика стала полігоном конфронтації чисто шекспірівських пристрастей і негідних нахилів.

„Батько заїрської нації” Сесе Секо Мобуту з 1965 року, після „успішно” вчиненого ним держперевороту, очолив керівництво країною [14, с. 4]. Маршал Мобуту через рік після перевороту оголосив убитого 1961 року лідера Національного руху Конго П. Лумумбу національним героєм, що підвищило авторитет Мобуту в очах волелюбної Африки. Це стало прелюдією подальшої парapolітики маршала, у якій він проявив справді макіавеллівські якості й дивовижний універсалізм. Це дарувало йому багаторічні дивіденди у вигляді стабільної особистої влади. Мобуту – мільярдер, що нажився за рахунок сукупності трайбов (він називав їх „націями”). Мобуту – „харизматик”. Він повчав: заїризм-мобутизм – це є опора на власні сили й відмова від будь-яких західних та східних ідеологій.

У zenіті своєї кар’єри Мобуту заявляв, що єдиним засобом уникнути міжплеминої різанини є очолюваний ним Народний рух революції. Це „особиста” партія Мобуту, утворена з його родичів і представників правлячої номенклатури. За кілька років до прориву Мобуту до влади в Заїрі в міжетнічних зіткненнях загинуло більше 100 тисяч чоловік. Десятки народностей формально були рівними, але одна з них була „рівнішою” за інших. Сесе Секо створив правлячий клас із вихідців з рідного племені нгбенду й не церемонився з правителями-одноплемінниками, вдаючись до зрозумілої тільки йому „ротації” кадрів.

Рівень інфляції в роки правління Мобуту сягав 1000 %; більшість заїрців були безробітними, темпи розкрадання держави досягли останньої межі. У Заїрі крали всі – і сановники, що стали нуворишами, і знедолені плебеї.

І все ж коли 1990 року Мобуту, зрозумівши необхідність змін, проголосив „третю республіку”, люмпенізовані маси не стали аплодувати лідерові. Наслідки парapolітики Мобуту і його оточення були такі, що

реальної демократії з її багатопартійністю, ідеологічним плюралізмом тощо ніхто не потребував: „каламутна водиця” санкціонованої режимом анархії влаштувала всіх – і „верхи”, і „низи”. У цьому й полягає парадокс парapolітики в потенційно багатому й здатному процвітати традиційному суспільстві, злегка „зацепленому” впливом „вірусу” модернізації.

Країни Заходу мовчазно й дієво підтримували режим, оскільки найбільша франкомовна й напівкатолицька країна Африки навіть в умовах анархічно-авторитарного (дивне поєднання) режиму була кращою альтернативою революційній нестабільності. Тим більше, що поряд, за рікою Конго, була країна „соціалістичної орієнтації” – Народна республіка Конго. Мобуту в очах Дж. Буша-старшого був „стабільною постаттю”, а Заїр – „головним оплотом у боротьбі з комунізмом”. У цьому, власне, і криється секрет парapolітичного довголіття африканського князика. Заїр успішно торгував з Преторією, незважаючи на санкції ООН щодо країни з режимом апартеїду. Виходить, „сильні світу цього” у своїм патрунуванні „слабких” дотримуються подвійних стандартів. Фундаменталістська парapolітика талібів в Афганістані „виплеснулася” назовні, і реакція США та їх оюзників була миттєвою. Мобуту у своїй функціональності відповідав іншому стандарту, але ж генсек М. Горбачов у першу пору своєї невидимої й гідно не оціненої парapolітики рекомендував західним лідерам „звільнитися від психології й уявлень, що склалися в часи колоніальних імперій” [6, с. 185].

Пріоритети функціональності лідерів можуть бути дуже різними, детермінуватися різними обставинами й набором індивідуальних характеристик лідерів.

Інтелектуально важко й практично неможливо „вивести” такі пріоритети в політику лідера, які однозначно віднесли б його діяльність до соціально корисного. Крім відчутних фізичних показників і параметрів, є й „загадкова душа” націй, „свого” класу чи шару, мільйонноголова емоційність, що бере гору над розумом.

Але є і фактори, що вказують на передбачуваність дисфункціональності лідера: „...коли людина з ...скромного середовища, що не одержала фахової освіти, задається ідеями, настільки не властивими його класу, то, звичайно, таке явище не можна назвати нормальним; припустимо, ця людина може виявитися генієм як Джотто, що з пастуха став знаменитим живописцем, але якщо цей пастух занедбує свою череду, надряпуючи лише безглузді кривульки, то ми вправі визнати в ньому брак будь-якої геніальності” [10, с. 192 - 193]. Ця сентенція італійського психіатра, родоначальника антропологічного напрямку в кримінології й карному праві, не може стати істиною в останній інстанції, але... Родовід в антуражі певного мікросоціуму, освітній ценз, воля до дії можуть допомогти розташувати пріоритети „на полицках”.

Можна встановити певні типажі функціонального лідерства в сучасній Україні на матриці аморфно-невизначеної політичної кон’юнктури країни

[15, с. 269 - 270]. Титул кожного типу вказує на функціональний політичний і соціальний пріоритет лідера й не виключає „побічних” функцій.

„Державник” орієнтований на національно-державні цінності, захищає „кольори” республіки в міждержавному геополітичному просторі й створює передумови для нормальної взаємодії у зв’язці „громадянське суспільство – держава”.

„Інтегратор” – антипод „державника”, убачає у створенні „слов’янської федерації” оптимум інтегрального зв’язку трьох слов’янських народів; він досить ефективний як керівник, але далекий від ідеології національно-суверенного державного будівництва.

„Миротворець” – у внутрішній політиці керується необхідністю досягнення макроконсенсусу, але через обмеженість ресурсів здатний реалізувати свою мету тільки в незначному соціальному просторі – на рівні галузей, груп і колективів (цей тип близький до „пожежного” за типологією М. Херманн).

„Твердий адміністратор” – має апробовану технологію адміністрування; його рішення не обговорюються, але він не сприймається як диктатор, оскільки діє в межах законності; в суспільстві цінується його адміністративний педантизм і особиста залученість в конкретику управління.

„Молодий радикал” – відображає інтереси й настрої молоді та частини дорослого населення, налаштований на рішучі зрушення в окремих ланках політико-економічного механізму країни, але не прагне докорінних перетворень політичних і економічних структур.

„Обережний прагматик” – багато в чому протилежний „молодому радикалові”; він ефективніший за низкою показників, зокрема, „за обсягом втручання” у сфери, що модернізуються; він послідовно й комплексно проводить зважену політику, готує ґрунт для наступних реформ; це лідер „проміжний”, але необхідний.

„Реформатор” – синтезує в собі позитивні якості націонал-радикала, адміністратора і прагматика; це вищий тип лідерства в „проблемній” країні; він найменш піддається нападкам опонентів „зліва” і „справа”; за технологією політичної дії він центрист і погоджується на ситуаційне блокування з усіма силами, зацікавленими в стабільності суспільства; це соціал-демократичний тип лідера, що сповідує „соціальний солідаризм”.

„Апологет соціалізму” – має у своєму розпорядженні стабільні конституенти й електорат, його суспільний ідеал однозначний і не підлягає жодним модифікаціям; на вербальному рівні може жонглювати соціал-демократичними гаслами, але як „лідер-служитель” (див. М. Херманн) він жорстко прив’язаний до своїх виборців і „своїх” партій, тому його політичний діапазон порівняно обмежений; у нього обмежений контингент співробітництва з опонентами й нейтральними силами.

Така типологія не уможлиджує: при домінуванні гетерогенної політичної

культури й ідеолого-ціннісної поляризації цілком можлива поява таких типів лідерів з таким функціональним „розкидом”. Така типологія аргументована: відповідно до закону відповідності, вона об’єктивована самими потребами політичного процесу.

Можливо, що політичний процес затребує якийсь синтетичний тип лідера, що поєднує в собі позитивні характеристики відповідно до принципу „від кожного потроху”, але це явна межа „конструктивної ілюзії” і штучний відрив від соціальних реалій. Наука про політику виходить із реально сформованих зразків функціональності й у цьому її академічна ефективність.

Література:

1. **Бердяев Н. А.** Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – 224 с.
2. Библия. Книга Екклесиаста, или Проповедника. – 5:8, 2:19.
3. **Буганов В. И.** Мир истории: Россия в XVII столетии. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 318 с.
4. **Вебер М.** Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 807 с.
5. Всемирная история: В 10 т. – М.: Из-во соц.-эконом. литературы, 1958. – Т. 5. – 782 с.
6. **Горбачев М. С.** Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М.: Политиздат, 1988. – 271 с.
7. **Грушевський М.** Наша політика. – Львів, 1914.
8. **Гумилев Л. Н.** Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Из-во ЛГУ, 1989. – 496 с.
9. **Лисичкин В. А., Шелепин Л. А.** Третья мировая (информационно-психологическая) война. – М., 2000. – С. 209.
10. **Ломброзо Ч.** Гениальность и помешательство: Параллель между великими людьми и помешанными. – К.: Украина, 1995. – 276 с.
11. **Монтескье Ш.** Избранные произведения. – М., 1955.
12. Наше отечество. Опыт политической истории: В 2-х т. – М.: Тера, 1991 – Т. 1. – 390 с.
13. **Сорокин П. А.** Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
14. **Холод В. В.** Политическое долгожительство // Данкор (Украинский информационно-аналитический еженедельник). – 1997, – № 10. – С. 4.
15. **Холод В. В.** Політологія. – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2006. – 480 с.
16. **Weber A.** Das Tragische und die Geschichte. – Hamburg, 1934.

Генезис політичного маркетингу як галузі політичного знання

Сергій Шубін,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Миколаївського державного університету

ім. В. Сухомлинського

В сучасному світі все більшого значення набувають політичні процеси, пов'язані із утвердженням демократичних цінностей, інтеграцією політичного простору, глобалізацією. Одне з найважливіших питань, яке постійно вимагає якісного розв'язання, пов'язане з дослідженням і аналізом актуальних проблем у світі політики. Тим більше, що політичний аналіз, його дані та висновки є основою для складання політичних прогнозів, на базі яких політичним менеджментом приймаються політичні рішення.

Одним з різновидів політичних досліджень є політичні маркетингові дослідження. Політичний маркетинг – це міждисциплінарна галузь політичного знання, яка виникла на межі суспільно-політичних наук і класичного маркетингу. Його головним завданням є систематичний збір, опрацювання та аналіз інформації і можливостей.

Значний вклад у розвиток політичного маркетингу як галузі політичного знання зробили такі західні фахівці, як, зокрема, Т. Амлбер, М. Браун, К. Вайс, Ф. Котлер, У. Липпман, Д. Мангейм, Р. Річ, Л. Пал.

В СРСР політичні маркетингові дослідження не проводилися. Однак після його розпаду в країнах СНД політичний маркетинг став активно розвиватися. У цій царині працюють такі вчені, як, зокрема, Г. Багієв, А. Здравомислов, Ф. Ільясов, Н. Капустіна, С. Лисовський, Є. Морозова, Г. Пушкарьова, К. Симонов, І. Яковлев.

На жаль, в Україні політичний маркетинг як галузь політичних знань робить ще перші кроки, хоча їх темп все ж прискорюється. Визнання набули праці О. Бандуровича, В. Бебика, О. Вишняка, О. Картунова, А. Купцова, О. Маруховської, М. Хилька. На жаль, у нас ще мало добре підготовлених фахівців-аналітиків, а некомпетентні зусилля аматорів

лише погіршують ситуацію. Спроби копіювання досвіду зарубіжних політичних маркетологів у галузі соціально-політичних проблем не розраховані на універсальне доповнення в будь-яких соціокультурних умовах та виявляються безуспішними.

Мета автора цієї статті полягає в тому, щоб зацентрувати увагу на необхідності ґрунтовного вивчення можливостей політичного маркетингу, його інструментарію – політичного маркетингового аналізу – з тим, щоб усвідомити галузі вживання його не тільки у передвиборчих кампаніях, а й для дослідження процесів, які мають місце на всій ниві політики.

Досить складним видом суспільної діяльності є політична, яка передбачає широке коло знань у таких галузях, як політологія, соціологія, філософія, історія, право, політична економія і психологія. Французький політолог Ф. Бенетон слушно зазначає, що „політика за своєю природою носить об'єднуючий характер, але не тому, що покликана все поєднати, а в тому значенні, що вона стосується політичної спільноти в цілому, визначає спосіб життя спільно, закладає основи загального життя, зумовлює все інше. Жодна суспільна діяльність не вислизне від політики” [1, с. 144].

Суть політичної діяльності полягає не стільки в боротьбі за владу, скільки в регулюванні політичних відносин у суспільстві, досягненні згоди і взаєморозуміння між суб'єктами в політиці. Саме на це звертає увагу К. Гаджієв (з яким цілком можна погодитися): „Політичний порядок включає структурні і системні елементи. Тут важливо дослідити проблеми політичної влади і правління, влади і співробітництва; формування влади політичної нерівності; механізму правління в межах різних державних політичних систем; відносини людей з інститутами влади; механізмів забезпечення єдності, життєздатності і безперервного функціонування суспільства; політичної соціалізації” [2, с. 519 - 520].

Політична діяльність – специфічний вид людської діяльності, яка має погоджувати, збалансовувати, регулювати інтереси та відносини між політичними суб'єктами, сприяти досягненню в суспільстві взаєморозуміння і громадянського миру. Слушно підкреслює Ф. Кирилюк, „що політика в цілому пов'язана як із руйнацією, так і з будівництвом, з добром і злом, з миром і насильством тощо. Але стержневою лінією розвитку політичного світу до наших днів залишається основне досягнення благополуччя для якомога більшої кількості людей” [3, с. 14].

Політична діяльність також спрямована на завоювання й отримання контролю над ринком, однак ринком своєрідним – ринком влади, а через нього над політичною сферою суспільства. Е. Морозова пропонує називати політичним ринком „систему виробництва і розподілу політичних товарів і послуг (ідей, програм, стилів управління, іміджу лідерів) відносно ефективно, що забезпечує узгодження значного числа інтересів конкуруючих між собою „продавців” (партій, політиків, бюрократії) і

„покупців” (виборців, громадян). Політичний ринок – це простір, на якому відбувається обмін голосів виборців на передвиборчі обіцянки кандидатів, лояльність і підтримка громадян на рішення, що проектуються політиками і управліннями, при цьому всі актори політичного ринку діють заради досягнення власних цілей” [4, с. 5].

В умовах демократичного суспільства, наявності демократичних механізмів і процедур формування представницької, виконавчої і судової влади в державі, відповідної політичної культури політична діяльність також може розглядатися як змагання за оволодіння ринком влади. В. Виноградов і Ю. Пахомов відзначають: „Стабільність демократичного правління забезпечується не збиранням влади в один кулак, а здатністю основних політичних інститутів надавати справедливую можливість усім політичним силам, у тому числі й опозиційним і антидемократичним, якщо вони є, брати участь у розподілу влади на всіх рівнях” [5, с. 8].

Спочатку політичний маркетинг, використовуючи інструментарій дослідження ринку взагалі, напрацьований, зокрема, Ф. Котлером і Г. Армстронгом [6], а також Г. Хулей, Д. Сондерсом, Н. Пірсі [7] та Н. Малхотрою [8], методи і способи реклами і просування товарів і послуг, які були систематизовані Р. Батрай, Д. Майерсом, Д. Аакером [9] та Д. Девісом [10], застосовувалися винятково в передвиборчих цілях. Г. Пушкарьова наполягає на тому, що поняття „політичний маркетинг можна використовувати лише для позначення політичних кампаній, які ведуться в конкурентному середовищі” [11, с. 34].

Однак політична боротьба за владу з кожними новими передвиборчими кампаніями ставала все жорсткішою через конкуренцію у зв'язку із збільшенням кількості претендентів та різноманіттям використання політичних рекламних трюків.

Та ж Г. Пушкарьова визнає, що „конкурентне середовище для політичних менеджерів являє собою різноманітні дії інших політичних акторів, які ініціюють паралельні політичні кампанії, орієнтовані на одні й ті ж політичні цілі, на одні й ті ж соціальні групи” [11, с. 311].

Отже, труднощі в подальшій організації виборчих кампаній, пов'язані передусім з їх перманентністю і різноманітністю, призвели до розуміння політичними маркетологами і політичними менеджерами того, що суспільно-політичні явища, за словами К. Гаджієва, характеризуються динамізмом, постійною мінливістю, схильністю до безлічі випадковостей, непередбачуваних зовнішніх впливів, які надто ускладнюють їх аналіз у межах кількох суворо детермінованих причинно-наслідкових зв'язків [12, с. 526 - 527].

Не применшуючи ролі політичного маркетингу в процесі формування виборчої політичної кампанії як однієї з важливих діяльнісних сторін, варто звернути увагу на деякі негативні фактори, що супроводжують такі кампанії. і застосовуються несумлінними політичними маркетологами. По-

перше, це явище політичного саджингу, тобто використання політичного маркетингового дослідження для сумлінного приховування спроби руху будь-якого політика або політичної ідеї до виборця чи респондента. По-друге, політичний фраджинг, тобто використання політичного маркетингового дослідження для сумлінного приховування діяльності з залученням засобів на користь будь-якої політичної сили.

В таких умовах формулювання політичного маркетингу стали менш категоричні й однозначні. Так, Д. Ліндон визначає вже політичний маркетинг як „сукупність теорій і методів, якими можуть користуватися політичні організації, публічна влада для визначення своїх цілей, програм і для одночасного впливу на поведінку громадян” [4, с. 11].

Така зміна поглядів на роль політичного маркетингу спричинила пильне вивчення політичних феноменів, пов’язаних із впливом не тільки на хід виборчих політичних кампаній, але й на ті політичні дії, які передують їм. Тому можна погодитися з думкою К. Гаджієва, що „політичні феномени, без сумніву, становлять інтерес передусім у тому стані, в якому вони перебувають у даний момент. Завдання політолога полягає у з’ясуванні їх структури, складових елементів, функцій, умов для нормального функціонування, співвідношення і взаємодій одне з одним тощо. Але такий аналіз був би однобічним тому, що не розкриває адекватно суті політичних явищ без урахування історичного тла, ідейно-теоретичного і соціально-філософського підґрунтя” [2, с. 11].

У такому випадку роль політичного маркетингу розширюється. Вивчаючи ринок влади, необхідно вивчити й дослідити всі політичні процеси, які можуть впливати на нього, і, як зазначає французький політичний антрополог Ж. Баландьє, „для того, щоб відбувався поступ, й надалі потрібно краще досліджувати природу й сутність політичного маркетингу. Така мета виправдовує діалог суміжних дисциплін і зобов’язує до нього” [13, с. 189].

Але для того, щоб політична влада була легітимною, її необхідно завойовувати демократичними методами, які передбачають перемогу у виборчій кампанії. Тому на політичний маркетинг покладається завдання дослідити сам ринок влади і те, що з ним пов’язано. „Дослідження ринку влади, – відзначає В. Бебик, – передбачає вивчення й аналіз політичної культури суспільства, рівня розвитку партійно-політичних структур, банку політичних лідерів (тобто політичної та правлячої еліти) і, звичайно, настанов суспільної свідомості” [14, с. 300].

Крім того, необхідно постійно проводити політичний бенчмаркетинг, тобто процес порівняння своїх політичних програм, ідей, дій з політичними програмами, ідеями, діями політичних конкурентів для пошуку шляхів підвищення привабливості та якості політичного продукту й ефективності роботи політичної організації.

Найбільш складним, але надто необхідним елементом політичного

маркетингового дослідження ринку влади є вивчення політичної культури суспільства. Вона є ключем до розгадки багатьох таємниць і політичних переваг виборців. Досить чітко і конкретно це подали М. Доган і Д. Пелассі, які констатують, що „тим, хто піддає сумніву існування поняття, яке може бути визначене як „політична культура”, можна заперечити, що багато політичних явищ залишилися б непоясненими при неіснуванні такого поняття” [15, с. 99].

Отже, є підстави вважати, що роль і завдання політичного маркетингу набагато ширші, ніж лише участь у політичних виборчих кампаніях, хоча метою і залишається завоювання політичного ринку, здобуття влади. Тому можна погодитися, що „метою політичних маркетингових досліджень є отримання інформації про політичний простір, політичний ринок, споживачів інформації або виборців, державних, соціальних, економічних, культурних програм або політичних конкурентів, що дозволяє підвищити ефективність маркетингової діяльності і знизити рівень невизначеності рішень, які приймаються” [16, с. 292].

Більш перспективний і продуктивний підхід до ролі, значення і функції політичного маркетингу запропонував В. Бебик. Хоча з ним не повністю можна погодитися, однак він дав найбільш адекватне нинішнім реаліям формулювання поняття політичного маркетингу, під яким слід розуміти:

- дослідження політичних структур, політичної культури, банку лідерів і суспільної свідомості з метою виявлення соціальних та соціопсихологічних настанов електорату, політичної та правлячої еліти;
- регулювання правовими, адміністративними та іншими заходами політичних відносин у процесі функціонування політичної сфери суспільства (насамперед вибір норм представництва та процедур обрання виборних органів влади);
- розробку відповідних іміджів тим чи іншим політичним, державним та іншим інститутам, ідеям, доктринам, окремим лідерам, особистостям і т. ін.;
- систему заходів із впровадження у суспільну свідомість відповідних корективів і поправок стосовно тих чи інших об'єктів і суб'єктів політики тощо [17, с. 26].

Відповідно до таких понять політичного маркетингу, в сучасних умовах функції політичних маркетингових досліджень, що стосуються політичної діяльності взагалі і ринку влади зокрема, істотно розширюються і набувають великої багатогранності і різносторонності. „Виходячи із специфіки ринку влади, – зазначає В. Бебик, – та особливостей політичної діяльності, можна виокремити такі функції політичного маркетингу:

1. Формування інформаційного банку, який складається з даних статистики, різних форм урядової і неурядової звітності, результатів досліджень у галузі економіки, політики, психології, демографії і т. ін.
2. Розробка методів аналізу і обробки даних інформаційного банку,

виділення ключових показників, які найбільш повно характеризують об'єкти і суб'єкти політики.

3. Оцінка й аналіз умов політичного ринку, маркетингового мікро- і макросередовища. (Під мікросередовищем розуміють сукупність сил, які діють під безпосереднім контролем або керуються даною партією, соціальною групою, лідером тощо; під макросередовищем – глобальні фактори: економічні, соціальні, політичні, психологічні, демографічні і т. ін.).

4. Аналіз ринкових можливостей тих чи інших партій, суспільних інституцій, ідей, особистостей.

5. Розробка оціночних і прогнозуючих моделей політичного попиту, життєвого циклу об'єктів і суб'єктів політики (партій, програм, ідей, лідерів) та політичної поведінки останніх.

6. Аналіз ефективності політичного маркетингу та коригування обраних форм і методів політичної діяльності тощо" [17, с. 26 - 27].

Отже, виходячи з функціональних можливостей методів політичних маркетингових досліджень та його інструментарію, в сучасних умовах можна використовувати їх у багатьох сферах політичної діяльності. Одним з пріоритетних напрямів може стати робота щодо побудови прогнозів можливого розвитку політичних процесів у конкретній ситуації на основі інтегрованих знань, отриманих у ході аналітичної діяльності. Автор погоджується з тим, що „політичне прогнозування повинно здійснюватися в рамках міждисциплінарного підходу, позбавленого вузького бачення проблеми, а також обробки і аналізу різнопланової і різноякісної інформації, що включає в себе інтеграцію" [16, с. 280].

Однак дослідження нової галузі взагалі і політичних процесів зокрема необхідно починати з пошуків і розробки методу. Будь-який принципово новий підхід до проблем політики неминуче призводить до нових методів і способів політичного дослідження. Об'єкт і метод політичного дослідження стають тісно пов'язаними одне з одним. Тому політичне дослідження набуває дещо іншого вигляду, і тоді, коли воно пов'язане з розміщенням нового, адекватного новій політичній проблемі методу – політичного маркетингового аналізу.

Тому спертися по-справжньому на політичний маркетинговий аналіз, зрозуміти його ставлення до інших методів дослідження політики, встановити його сильні і слабкі сторони, зрозуміти його принципове обґрунтування і виробити до нього правильне ставлення – означає вивести правильний науковий підхід до всього подальшого викладу найважливіших проблем політики.

Політичний маркетинговий аналіз формує основні вимоги вивчення конкретних проблем, пошуку їх найбільш прийнятних рішень, визначенню необхідних для цього технологічних засобів і прийомів діяльності. Важко не погодитися з політологом А. Соловйовим, який звертає увагу на те, що

„політичний аналіз зосереджений на дослідженні конкретних проблем, тобто тих елементів дійсності, які зачіпають різні галузі політичного простору і не мають певних, однотипних джерел, зв'язків та інших аналогічних параметрів” [18, с. 432].

Особливості політичного маркетингового аналізу як специфічного рівня дослідження політичних явищ, на нашу думку, обумовлюються цілим рядом причин і обставин. Вони орієнтуються передусім на опис і вивчення конкретної проблеми.

До таких можна віднести: стосунки держави і громадянського суспільства, стосунки між політичними партіями та інститутами держави, між органами місцевого самоврядування й органами центральної влади, між гілками влади; проблеми політичного лідерства: стосунки між лідером та елітою, між лідером та масою; взаємостосунки між різними етнічними і релігійними спільнотами в державі; міждержавні стосунки; стосунки між державою і міжнародними недержавними організаціями; проблему тероризму тощо.

Тому, виходячи зі сказаного, можна навести тезу Т. Примака, з якою погоджується автор: „Маркетинговий аналіз передбачає постійне порівняння існуючих теоретичних даних з одержаними на практиці результатами, що досягається систематичними маркетинговими дослідженнями. В результаті формується інформаційна база, необхідна для складання різних прогнозів” [19, с. 13].

Разом з тим, в якості проблем, що підлягають політичному маркетинговому аналізу, можуть бути, наприклад, і політичні конфлікти, але не будь-які політичні конфлікти і протиріччя, що впливають на здійснення ролі і функцій у сфері влади, а тільки ті з них, які мають істотне для суспільства значення, зачіпають інтереси широких верств населення, суспільні вірування і цінності, прямо або непрямо впливають на діяльність органів управління.

Тому політичний маркетинговий аналіз як найефективніший спосіб виявлення чинників політичної дії, що впливає на політичний процес, необхідно вести одночасно на двох рівнях – теоретичному і прикладному. Синтезуючи можливості теоретичного і прикладного аналізу, ефективно використовуючи різну методику при дослідженні одного й того ж явища чи події на ниві політики, можна досягти ефекту синергізму, тим самим позитивно вплинути на підвищення якості аналізу.

Завданням теоретичного дослідження і аналізу є пояснення фундаментальних проблем, основна з яких – розкриття справжніх механізмів функціонування політичного світу та їх розгляд, які відповідають, на думку американських політологів Дж. Мангейма і Р. Річа, „певній конкретній потребі, тобто рішення слугуватиме кращому теоретичному пізнанню явища” [20, с. 24 - 25].

Тому в теоретичному політичному маркетинговому дослідженні й

аналізі слід розглядати всі політичні процеси і дії, особливо конфліктогенні чинники, а також об'єкти і суб'єкти політичного процесу, які можуть стати, хоча б побічно, джерелом виникнення політичного конфлікту. У цьому випадку суспільство отримує сигнал про те, які сили можуть бути залучені до кризи, який заряд вони несуть і які можливі наслідки. Саме на це звертає увагу А. Демидов: „...міра ймовірності передбачуваності в політиці підвищується в залежності від здатності суб'єкта враховувати і використовувати дійсні чинники, від уміння їх зібрати, перевірити і включити в процес вибору напряму і характеру діяльності” [21, с. 173].

Прикладні дослідження й аналіз спрямовані на розв'язання гостроактуальних проблем, що постають перед політичними акторами – найбільш істотними суб'єктами політичного процесу. Саме це і є основною метою, і, як підкреслюють Дж. Мангейм і Р. Річ, „може допомогти отримати відповіді на ті чи інші питання, що постають перед суспільством” [20, с. 24 – 25]. Тому орієнтація на проблеми, які мають суттєве для суспільства значення, зачіпає інтереси більшої частини населення або великих соціальних груп, що можуть привести, зокрема, до виникнення протиріч і соціально-політичних конфліктів, зумовлює структурні особливості прикладного політичного маркетингового аналізу.

Отже, політичний маркетинг, який є більшим, ніж затеоретизована галузь політичних знань, не обмежується тільки абстрактним вивченням окремих функцій політики. Він, проходячи крізь вивчення функції політики, політичних процесів, дій і подій, призводить зрештою до дійсного пізнання політичного життя засобами інноваційного методу досліджень – політичного маркетингового аналізу, що проводиться одночасно на двох рівнях – теоретичному і прикладному, синтезуючи їх, що допомагає отримати максимально точні дані. На їх основі можна створювати і будувати якісні політичні прогнози. Це є підґрунтям для прийняття відповідальних і зважених політичних рішень політичним менеджментом.

Література:

1. **Бенетон Ф.** Введение в политическую науку: Пер. с фр. – М.: Издательство „Весь Мир”, 2002. – 368 с.
2. **Гаджиев К. С.** Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений. Издание 2-е, переработанное и дополненное. – М.: Издательская корпорация „Логос”, 2000. – 544 с.
3. **Кирилюк Ф. М.** Історія політології: Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Знання України, 2002. – 535 с.
4. **Морозова Е. Г.** Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М.: РОСПЭН, 1999. – 260 с.
5. Конфликт и социальный порядок: Сборник статей / Под ред. В. Д. Виноградова, Ю. Н. Пахомова. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002.

– 212 с.

6. **Котлер Ф., Армстронг Г.** Основы маркетинга. 9-е издание.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом „Вильямс”, 2003. – 1200 с.

7. **Хулей Г., Сондерс Д., Пирси Н.** Маркетинговая стратегия и конкурентное позиционирование / Пер. с англ. – Днепропетровск: Баланс Бізнес Букс, 2005. – 800 с.

8. **Малхотра Н. К.** Маркетинговые исследования. Практическое руководство. 3-е издание: Пер. с англ. – М.: Издательский дом „Вильямс”, 2003. – 960 с.

9. **Батра Р., Майерс Д., Аакер Д.** Рекламный менеджмент: Пер. с англ. – 5-е изд. – М.; СПб.; К.: Издательский дом „Вильямс”, 2004 – 784 с.

10. **Дэвис Д. Дж.** Исследования в рекламной деятельности: теория и практика: Пер. с англ. – М.: Издательский дом „Вильямс”, 2003 – 864 с.

11. **Пушкарева Г. В.** Политический менеджмент: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2002. – 400 с.

12. **Гаджиев К. С.** Политическая философия / Отделение экон. РАН; науч.-ред. совет изд-ва „Экономика”. – М.: ОАО „Издательство „Экономика”, 1999. – 606 с.

13. **Баландье Ж.** Політична антропологія: Пер. з фр. О. Хоми. – К.: „Альтерпрес”, 2002. – 252 с.

14. **Бебик В. М.** Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.

15. **Доган М., Пеласси Д.** Сравнительная политическая социология: Пер. с англ. – М.: Соц.-полит. журнал, 1994. – 272 с.

16. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов / Под ред. Е. Ю. Мелешкиной – М.: Издательский Дом „ИНФРА-М”, Издательство „Весь Мир”, 2001. – 304 с.

17. **Бебик В. М.** Політичний маркетинг і менеджмент: Монографія. – К.: МАУП, 1996. – 144 с.

18. **Соловьев А. И.** Политология: Политическая теория, политические технологии. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 559 с.

19. **Примаков Т. О.** Маркетинг: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2001. – 200 с.

20. **Мангейм Д. Б., Рич Р. К.** Политология. Методы исследования. – М.: Весь Мир, 1997. – 380 с.

21. **Демидов А. И.** Учение о политике: философские основания. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 288 с.

Метод аналогій у соціально-політичних дослідженнях

Лариса Бойко-Бойчук,

кандидат політичних наук,

науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Транзитивні суспільства, до яких відносять й Україну, прагнуть вибудувати власні моделі організації суспільних відносин. Вибір цієї моделі на таких перехідних (біфуркаційних) етапах стає принципово важливим для подальшої долі суспільства (адже зростає ціна політичної помилки).

Світова політична практика знає два способи реформування країни – або шляхом втілення нової власної моделі, або шляхом запозичення існуючих аналогів. Як аналоги зазвичай використовують ефективно функціонуючі моделі в інших країнах. Наприклад, в Україні запозичують польську модель для впровадження адміністративно-територіальної реформи або ж французьку модель для формування структури органів влади.

У зв'язку з цим постає питання: а що ж є аналогією у соціально-політичній практиці (особливо в умовах реформування)? У пошуках відповіді ми вирішили з'ясувати сутність методу аналогій та дослідити шляхи його використання.

Сутність методу

Грецьким словом „аналогія” (що означає відповідність, подібність) [4, с. 41] або пропорція, співмірність [12, с. 26] позначається подібність предметів та явищ в будь-яких властивостях, ознаках та відношеннях [4, с. 41]. Енциклопедія Ф. Брокгауза й І. Ефрона подає, крім відповідності та подібності, рівність як одне з етимологічних значень терміна [3]. Вперше термін „аналогія” з'явився у школі Піфагора; спочатку він використовувався лише у сфері вивчення відношень між числами у значенні співмірність, пропорція [11, с. 50]. Отже, поняття „аналогія” характеризує такий синонімічний ряд: відповідність, подібність,

пропорція, співмірність, рівність.

Процес пошуку аналогій часто називають аналогізуванням. Наприклад, Л. Юнг, досліджуючи системи підтримки рішення, зорієнтовані на активізацію діяльності правої півкулі мозку, розглядав аналогізування (analogize) як один з модулів правої півкулі (right-brained module) та вказував, що процес пошуку аналогій відбувається шляхом прийняття простих тверджень на вході та продукування інших простих тверджень на виході, кожне з яких семантично пов'язане з вхідними твердженнями [13, с. 33]. Можна зробити припущення, що такою мисленнєвою процедурою, як аналогізування, людство користується з давніх давен (так само, як і процедурами аналізу і синтезу).

Вивчаючи роль і місце аналогії в історії науки, А. Уйомов дає їй визначення, як одного з типів умовиводу (поряд з індукцією та дедукцією, віднесених до іншої групи), в якому висновок відноситься до іншого предмета, ніж той, про який йдеться у засновку [11, с. 19]. Аналіз умов, за яких виникає необхідність в умовиводах за аналогією, цілей, що ставляться, результатів, до яких ці умовиводи приводять, підвели вченого до формулювання підстав для аналогізування та до виокремлення 51 типу виведення за аналогією в історії точних наук. Серед них, наприклад, субстанційна, що передбачає використання різних конкретних об'єктів як „моделей” Всесвіту (зокрема, порівняння світла з вічно живим вогнем Геракліта) [11, с. 47]; аналогія пропорції, в якій підставою для перенесення відношень з моделі на прототип є тотожність відношень між відповідними елементами систем, що порівнюються [11, с. 51]; аналогія Демокріта, яка передбачає перенесення властивостей з моделі на зразок [11, с. 61] та інші. Називати аналогію типом умовиводу А. Уйомову, на нашу думку, дозволяє подібність перебігу процесів у Всесвіті.

У цьому контексті виникає запитання: на якій підставі здійснюється пошук аналогій у соціально-політичній практиці та як переноситься інформація з одного об'єкту на інший (інакше – що є точкою відліку?), а саме:

- а) як (за якими критеріями) здійснювати добір аналогу?
- б) що саме (який предмет) переноситься з одного об'єкта на інший?
- в) в який спосіб здійснювати перенесення інформації?

Критерії добору аналогій у соціально-політичній практиці, на нашу думку, можуть впливати із системи цінностей політичного проєктанта (реформатора) соціальних змін; із системи релігійних та етнічних цінностей, що домінують в соціально-політичній системі (для якої здійснюється пошук аналогів); зі спільності принципів, закладених в основу функціонування системи-аналога та системи, що проєктується. На відміну від природничих та технічних наук, в історії розвитку яких А. Уйомов аналізував предмет та спосіб аналогізування, у науках суспільних критерії добору аналогу є вельми важливим (навіть визначальним)

компонентом у ході пошуку подібного об'єкта.

На підставі критеріїв добору та з врахуванням поставлених політиком цілей і завдань визначається предмет аналогії. Способи перенесення інформації з одного об'єкта на інший у тій чи іншій мірі визначаються методами дослідження. Ці методи, у свою чергу, базуються на використанні аналогій саме як одного з типів умовиводів. Приміром, метод класифікації передбачає виокремлення ознаки (критерію) та пошук за цією ознакою подібних предметів, явищ і процесів, які можна було б віднести до одного (спільного) класу.

За допомогою іншого методу, наприклад, екстраполяції проєктант „продовжує” у майбутнє існуючий тренд розвитку соціально-політичної системи, враховуючи аналогічність її розвитку в майбутньому. У свою чергу, метод порівняння передбачає визначення спільних (аналогічних) ознак, за якими здійснюється аналіз двох чи більше об'єктів.

Серед методів широко вживаних, зокрема, у процесі формулювання проблеми для політики використовується так званий мозковий штурм, зорієнтований на пошук якихось аналогічних рішень проблеми. Перелік методів дослідження, які базуються на використанні аналогії як типу умовиводу, можна продовжувати.

Обмеження методу аналогій впливає з його суті. З одного боку, стислість у переданні думки за допомогою аналогізування дозволяє виокремити та підкреслити певну особливість об'єкта, а з іншого – така стислість є свідомим чи несвідомим спрощенням. „Метафори/моделі/теорії створюють проникнення, або способи бачення, але водночас і способи не-бачення” [8, с. 417].

Важливо враховувати також і необхідність застосування певних груп методів для аналізу різних етапів еволюції системи під час проєктування та прогнозування її розвитку. З цієї точки зору, метод аналогій варто застосовувати на етапі пошуку аналогічних рішень проблеми. Він сприяє генеруванню ідей, стимулюючи творче мислення та підштовхуючи проєктанта до пошуку аналогій в інших наукових галузях та сферах практичної діяльності. Разом з тим, метод не дає готових рішень проблеми чи завдання, які постали перед дослідником, адже не враховує унікальності та специфічності кожної системи.

Використання методу у соціально-політичних дослідженнях

Способи застосування аналогій осмислювалися багатьма дослідниками. Сфери їх використання – від винахідницької діяльності (алгоритм вирішення винахідницьких задач – АВВЗ – Г. Альтшуллера) до політичних технологій (зокрема, так званої протестної інженерії) та до стимулювання творчого процесу (синектика У. Гордона). Аналогіями послуговуються також і для іменування методів та підходів з метою віддзеркалення їх суті та підкреслення особливостей, наприклад, методів

„дерева цілей”, „мозкового штурму”, „месиджу”, а також мережевого, світ-системного та інших підходів.

Важливу роль аналогіям в активізації творчого мислення відводив Г. Альтшуллер – автор теорії вирішення винахідницьких задач (ТВВЗ) (1970-ті рр.). Так, дослідник виокремлював задачі-аналоги як інструмент для пошуку рішення. Пошук аналогій автор АВВЗ пропонував здійснювати за такою послідовністю: а) вивчити сутність задачі, б) сформулювати протиріччя в задачі, в) віднайти задачу-аналог, г) сформулювати протиріччя в задачі-аналогі, д) порівняти протиріччя в задачі та в задачі-аналогі та знайти подібність, е) визначити ідею, завдяки якій було розв’язано протиріччя в задачі-аналогі, є) віднайти шляхи та способи застосування визначеної ідеї для розв’язання протиріччя в задачі [1].

За аналогією відбувався, як вважає більшість політичних експертів, „експорт” кольорових революцій. Важливою є система впізнання аналогів ситуації протесту в минулому. Всі протестні ситуації сьогодні ґрунтуються на минулих спробах, які об’єднує різний ступінь невдачі [9, с. 25]. Для вивчення особливостей інженерії протесту Г. Почепцов часто користується прийомом перенесення, аби охарактеризувати, зокрема, „помаранчеву революцію”: „Якщо проаналізувати ... набір характеристик масової культури, то ми зможемо повністю перенести їх на особливості помаранчевої революції, що говорить про єдиний феномен масової поведінки” [9, с. 132]. Хоча таке твердження політичного експерта доволі дискусійне, автор статті має намір лише проілюструвати високий ступінь „універсальності” методу.

Формалізувати процес постановки та пошуку вирішення проблем за аналогією після Другої світової війни намагався автор синектичної теорії У. Гордон (він же став засновником і керівником консалтингової компанії Sinectics Incorporated). І якщо А. Уйомов як теоретик дослідив структури умовиводів за аналогією, то У. Гордон, проводячи численні практичні дослідження, запропонував для стимулювання творчого процесу чотири типи аналогій – пряму, суб’єктивну, символічну та фантастичну. Американець дійшов висновку, що без цих механізмів ані спроба постановки проблеми, ані спроба її вирішення не будуть успішними [5, с. 5].

Розглянемо гординівські аналогії. Нижче представлена **таблиця** прикладів аналогій з історії науки та окремо з політичної науки, де приклади наводяться нами лише з метою ілюстрації типів аналогій, а тому підібрані безсистемно та різнопланово – від назв методів та теорій до назв політичних технологій та художніх творів тощо.

Аналогії в історії науки та в політичній науці

Механізми прямої аналогії за У. Гордоном (перший тип у таблиці) ґрунтуються на порівнянні паралельних фактів з різних галузей, зокрема, на пошуку подібності серед природних процесів (у такий спосіб, наприклад, зародилася біоніка). Одним з прикладів використання прямої аналогії є органіцизм, прихильники якого вказують на подібність суспільства до людського організму.

Досліджуючи процес прийняття рішень та ролі в цьому процесі метафор, Д. Вікерс використовує пряму аналогію зі стерновим на кораблі як спосіб регулювання потоку інформації та її опрацювання. „На відміну від інженера, який контролює систему, що з самого початку створена як контрольована, політик втручається у систему, якої він не створював, з обмеженим прагненням зробити її діяльність хоч трохи прийнятнішою чи менш суперечливою до людських цінностей, ніж вона була би без його втручання” [8, с. 313].

У свою чергу, суб’єктивна (personal) аналогія передбачає „входження” в об’єкт шляхом уявлення себе цим об’єктом (див. другий рядок таблиці). Цей тип аналогії можна застосовувати для моделювання подій на зразок „спікеріади” влітку 2006 року. Аналітик, що використовував би такий інструмент проектування та прогнозування поведінки, наприклад, О. Мороза, мав би уявити себе цією особою – змодельовати образ мислення, емоційний стан, спосіб аргументації тієї чи іншої позиції, рівень амбітності, плани на майбутнє, ставлення до опонентів, рівень патріотичності, критерії оцінки під час прийняття рішення тощо. Спроби використання суб’єктивної аналогії для моделювання політичних процесів відобразилися

№	Типи аналогій
1	Пряма
2	Суб’єктивна
3	Символічна
4	Фантастична

свого часу у проекті „ситуаційна кімната президента”.

Третій тип аналогії – символічна – послуговується образами для опису проблеми, що дозволяє досить стисло, а часом і гіпертрофовано, відобразити, скажімо, конкретну функцію об’єкта (приміром, „карусель” на виборах Президента України 2004 року). В таблиці наведено також низку й інших прикладів, зокрема, джерімандерінг, „холодна війна” та „залізна заслони”, чорний PR.

Подібна до символічної фантастична аналогія передбачає порівняння з образами, тільки з фантастичними. В історії політичної науки такі фантастичні образи були представлені в уявленнях утопістів (Т. Мор, Т. Кампанела). Яскраві спроби художнього опису ідеології тоталітарних суспільств з використанням фантастичних образів здійснили Дж. Оруел („1984”) та В. Войнович („Москва 2025”).

Синектичний аналіз, який фактично побудований на використанні аналогій різних типів, В. Данн визначає одним з аналітичних методів конкретизації проблеми в аналізі публічної політики [цит. за 10, с. 328]. Слабким же місцем синектичної теорії, на нашу думку, є нечіткість визначення критерію добору аналогів та шляхів перенесення даних з одного об’єкта на інший. До того ж, виокремлені У. Гордоном чотири типи, на нашу думку, вичерпно не характеризують все розмаїття можливих способів аналогізування.

Окрім синектики, винахідницької діяльності та протестної інженерії методом аналогій як інструментом дослідження послуговуються й інші підходи, зокрема, синергетичний. На думку Г. Ніколіса та І. Пригожина, широке застосування методу аналогій і прототипів необхідне для розуміння поведінки систем зі складною поведінкою, в яких закони еволюції відповідних змінних достеменно не відомі [7, с. 251].

Завдяки перенесенню досягнень однієї науки в інші та пошуку в цих останніх подібних явищ і процесів відбувалась не тільки апробація підходів до нових типів систем (нових об’єктів), але й зміна наукової парадигми („парадигмальне щеплення”). „Захоплені новою парадигмою, вчені отримують засоби дослідження і вивчають нові галузі” [6, с. 124].

Припущення ж про подібність перебігу одних і тих же процесів у системах різного типу підштовхує дослідників до спроб апробації щойно сформованих підходів до нових об’єктів. Саме пошук відповідності та/або подібності та/або рівності (останнє – рідше) є однією з причин „перекошовування” підходів з науки в науку, що особливо стало помітно в останній третині XX століття, яка ознаменувалася сплеском міждисциплінарних досліджень.

У якій же спосіб – задамося питанням – здійснювати перенесення нових підходів до соціально-політичних систем? Послугуватися методом аналогії для інтерпретації й апробації певного підходу до нових об’єктів можна, на нашу думку, за наступним алгоритмом. На першому етапі

дослідження можливостей теоретичного інструментарію доцільно здійснити аналіз категоріально-понятійного апарату, який передбачатиме: а) виокремлення масиву термінів та вивчення розмаїття їх тлумачень; б) пошук подібних понять у науці, яка вивчає досліджуваний тип об'єктів, встановлення відмінностей між двома вказаними групами понять; в) збагачення останніх новими уточненими поняттями з врахуванням особливостей досліджуваного типу об'єктів (зокрема, ми пропонували точку біфуркації іменувати фазою /зоною/ біфуркації аби підкреслити тривалість кризових явищ у соціально-політичних системах („жити в часи змін”)) [2].

Другий крок алгоритму застосування методу аналогії для інтерпретації й апробації будь-якого підходу передбачає розгляд особливостей перебігу подібних (до тих, що аналізує підхід) явищ та процесів у досліджуваному типі об'єктів. На цьому етапі а) вивчаються „не помічені” раніше властивості систем (наприклад, новий погляд на явище „самоорганізації” як на спонтанне порядкоутворення під час переходу системи від хаотичного нестійкого стану до стійкого або ж розгляд політичних партій як мереж тощо); б) досліджуються нові аспекти явищ та процесів у системі, виходячи з особливостей їх перебігу в новому типі об'єктів (зокрема, самоорганізація соціальних систем доповнюється здатністю елементів останніх до цілепокладання).

На останньому – третьому – етапі інтерпретації підходу формується послідовність (алгоритм) його застосування для вивченого типу об'єктів, який доповнюється (за необхідністю) іншими методами. Тут розглядаються, крім того, недосліджені можливості підходу, а також його обмеження у використанні для того чи іншого типу систем. Крім того, алгоритм визначає правила аналогізування, даючи відповіді на запитання: а) як можна добирати аналоги (можливі критерії); б) що саме переноситься з нового підходу на досліджуваний тип об'єктів (можливі предмети); в) як здійснюється процес переносу. Зрештою, останній крок алгоритму передбачає надання рекомендацій щодо подальшого застосування підходу.

Висновки

1. Широке використання методу аналогій у науковій і практичній діяльності впливає з універсальних фундаментальних принципів буття.

2. Зі значним ступенем вірогідності можна стверджувати, що широковідоме та вживане (щодо будь-якого методу) твердження, що метод дає старі відповіді на старі запитання, не характеризує метод аналогій, адже його мета – не дати відповідь на запитання або знайти вирішення проблеми, але підштовхнути дослідника чи проектанта соціальних змін до ідей, на яких базувалося розв'язання аналогічних проблем. Як зазначав Г. Альтшуллер, формалізація процесу генерації нових ідей з використанням аналогій дозволяє оминати альтернативний – часто менш

ефективний метод – метод спроб і помилок.

3. Розуміння сутності, шляхів використання методу аналогій та етапів аналізу та/або проектування, на яких його застосування є ефективним, становить важливий фактор успіху не тільки дослідження, але й подальшої „долі” методу – його використання або забуття та дискредитація. Адже метод аналогій варто використовувати на етапі пошуку аналогічних вирішень проблеми.

4. Широке застосування методу аналогій підводить до питання про те, з чим пов'язані неуспішні спроби перенесення й адаптації економічних, політичних, культурних та інших моделей з країни в країну. Варіантів відповіді може бути кілька: або проблема полягає у вадах моделей та невідповідності соціокультурного середовища країни-реципієнта, або ж у некоректному застосуванні методу.

5. Представники суспільних наук можуть поставити собі питання: скільки ж типів аналогій в історії їх наук можна віднайти та які є їх структури (як здійснюється перенесення інформації з моделі на прототип)? Які з них дали поштовх наукам, які сприяли появі нових напрямів, шкіл, теорій тощо? Які з цих аналогій були, зрештою, хибними?

6. Варто поставити й спробувати розв'язати питання про те, чи існують універсальні правила аналогізування (іншими словами – правила реформування) для перенесення моделі з однієї країни в іншу? Розробка таких правил є, на нашу думку, найактуальнішим завданням для України.

І останнє. Якби не існувало методу аналогій, то було б неможливим моделювання – невід'ємний елемент наукового пошуку, а вилучення аналогій з історії науки не тільки значно збіднило б теорії (їх назви та сутність), але й зробило б подекуди незрозумілими наукові здобутки навіть для колег.

Література:

1. **Альтшуллер Г. С.** Алгоритм изобретения // www.altshuller.ru
2. **Бойко-Бойчук Л.** Методика синергетичного аналізу соціально-політичних систем (теоретичний аспект) // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 92 - 105.
3. **Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А.** Энциклопедический словарь. Т. 1. / Под ред. профессора И. Е. Андреевского. – С.-Пб, 1890. – С. 699. // <http://www.vusnet.ru/biblio/dict.aspx#find>
4. Всемирная энциклопедия: Философия/ Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
5. **Кайков И. К.** Синектика: развитие творческой способности. 1989. Реферат книги **Gordon W. J. J.** Sinectics: The Development of Creative Capacity – New York, 1961. // <http://www.trizland.ru/trizba.php?id=79>

6. **Кун Т.** Структура наукових революцій / Пер. О. Васильєва. – Port-Royal 2001. – 227 с.
7. **Николис Г., Пригожин И.** Познание сложного. Введение: Пер. с англ. – М.: Мир, 1990. – 344 с.
8. **Парсонс В.** Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики: Пер. з англ. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – 520 с.
9. **Почепцов Г.** Революция.com. Основы протестной инженерии. – М.: Издательство „Европа”, 2005. – 532 с.
10. **Тертичка В.** Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2002. – 750 с.
11. **Уемов А. И.** Аналогия в практике научного исследования. – М.: Наука, 1970. – 264 с.
12. **Философский энциклопедический словарь.** Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 576 с.
13. **Young L.** Right-Brained Decision Support Systems / Summer 1983 / <http://portal.acm.org/citation.cfm?id=1113492&dl=acm&coll=&CFID=15151515&CFTOKEN=6184618>

Демократичний аудит як метод тестування електоральних процесів

Євген Шаповал,

аспірант кафедри політології

Харківського національного університету

ім. В. Каразіна

У статті висвітлюється проблема поточного оцінювання стану та якості демократії в пострадянських країнах. Розглядається у зв'язку з цим можливість застосування такого інструментарію, як демократичний аудит.

Демократичний характер держави у більшості пострадянських країн конституційно легалізований. Відтак, за логікою політичної послідовності, ця обставина висуває на порядок денний питання про перевірки тих, хоча б проміжних, результатів, що продукуються цією інституціональною фіксацією. Адже цілком очевидно є проблема заміру та оцінок, якою мірою та в якому вигляді демократична практика закоренилася в політичну тканину нової держави.

Зважаючи на актуальність проблеми, не можна обійти увагою того, що вже досить довго деякі міжнародні дослідницькі агенції (Freedom House, Програма розвитку ООН–UNDP та інші) намагаються її вирішити. Однак, як правило, презентовані ними індекси в різних царинах вимірювання пострадянської демократії (показники демократизації, верховенства права, свободи ЗМІ, політичної конкуренції) місцеві фахівці сприймають в кращому випадку як поверхові й формальні, як такі, що не враховують особливостей нашої політичної атмосфери, її нюансів. Звичайно, така позиція могла б трактуватися як звичайна образа в стилі „нас не так зрозуміли”, якби не ті іноземні консультативні настанови, в яких відразу за ствердженням безумовної переваги політичної орієнтації на демократію нових держав висловлюється застереження щодо необхідності враховувати різноконтекстуальність реального політичного життя, що породжує різні континууми вимог і можливостей [1].

Зрозуміло, заперечення таких універсалізованих показників значно загострює проблему вибору орієнтирів, критеріїв і методів для оцінки динаміки просування пострадянських країн шляхом демократизації. Але

– не вкрай критично. Зокрема, й тому, що серед надбань світової політичної науки є ще й такий інноваційний і досить ефективний інструментарій вимірювання демократії як демократичний аудит. Його національний варіант, з опертям на методiku Всесвітнього демократичного аудиту та шведський досвід його застосування, вже використали російські дослідники. І запит на його використання в нашій країні постійно транслюється з веб-сторінок української аналітики.

Певним чином відповідаючи на цей запит, вважаємо за доцільне взяти за мету нашого дослідження розгляд можливостей і перспектив тестування динаміки демократизації пострадянських країн за допомогою залучення методу демократичного аудиту в сегменті вимірювання електоральних процесів. Наше завдання зводиться до: 1) аналізу основних підходів до визначення електорального виміру як критерію і тестового індикатора процесу трансформації країн у напрямі демократії; 2) окреслення контурів вироблення схеми демократичного аудиту в умовах пострадянських електоральних процесів.

Для прояснення проблеми використаємо кілька груп публікацій, які пропонують теоретичні підходи й містять емпіричні дані щодо аналізу її стрижневих аспектів і складників. Передусім, це праці таких авторитетних теоретиків з проблем демократії та розробників методики демократичного аудиту, як Р. Даль, Ф. Закарія, Л. Даймонд, Д. Бітем, Й. Елкліт. Грунтовні дослідження проблем пострадянської демократизації та електоральних процесів К. Труєвцева, І. Яковенка, М. Мякова, П. Ордешука, Д. Шакіна, а також звіти місій спостереження склали ще дві групи аналітичних та емпіричних джерел.

Теоретичною підставою використання методу демократичного аудиту в системах, вже визнаних поліархічними або зразково демократичними, є теза про принципову незавершеність цієї форми правління та необхідність її постійного вдосконалення [1]. Зрозуміло, що її актуальність для пострадянських країн може розглядатися лише в ракурсі перспективи, до того ж досить віддаленої. Поки що ці країни здають, так би мовити, перші тести на свою демократичність. При цьому, й розвинуті поліархічні держави, що перебувають у постійному пошуку шляхів підвищення „градусу демократичності” власних політичних систем, зазнають не менших труднощів майже з тієї ж причини. Творчий елемент, який створює для них труднощі вже на першому рівні, полягає в тому, що, маючи таке ж за суттю завдання („щоб такого зробити, аби стати демократичнішими?”), пострадянські країни, які лише розпочали перехід до демократії, наражаються на вимогу майже синхронного закріплення інституцій правового лібералізму та електоральної інклюзивності виборного представництва, яка щодо сучасних ліберальних демократій в силу історичних обставин ніколи не набирала таких гострих форм, як нині. Наочні результати, що їх так звані транзитивні країни при цьому

демонструють у своєму прагненні „відповідати” вимогам, обумовленим сучасним станом західної демократії, поки що не викликають оптимізму. Ф. Закарія дефініює їх з граничною визначеністю: „неліберальні демократії” та „ліберальні автократії”. Він вважає тенденцію до появи саме таких форм демократії цілком закономірною і пояснює, що лібералізм і загальне виборче право як невід’ємні складові сучасної демократії діють лише протягом останнього сторіччя. А раніше, тобто аж до XX століття, історія західної демократії є, на його думку, демонстрацією очевидної першості лібералізму на тлі жорстко обмеженого виборчого права [2, с. 58].

Отже, проблему взаємовідносин між ліберальними та електоральними інституціями на шляху західних країн до сучасної демократії Ф. Закарія формулює як питання першородності перших по відношенню до других. Як пояснювальну схему алгоритм першородності одного базового сегменту – лібералізму щодо іншого – електорального він накладає і на транзитивний матеріал. Відповідно, причина очевидних невдач державно-новачків у справі демократизації вбачається в тому, що демократія в них „квітне, а конституційний лібералізм – ні” [2, с. 55].

В транзитології ця схема досить поширена, однак проблема доволі дискусійна, а тому й досі остаточно не розв’язана. Для пострадянських країн це створює ситуацію концептуальної невизначеності з обранням напряму демократизації та вибору надійних критеріїв її контрольного вимірювання. І, певна річ, в епоху загального виборчого права і неприйняття авторитаризму майже вироком звучить висновок-прогноз Ф. Закарії, що „конституційний лібералізм привів до демократії, але демократія, вочевидь, не приводить до конституційного лібералізму” [2, с. 59].

На перший погляд, не дає очевидної відповіді на це питання і концепція поліархії Р. Даля, що концентрується на розгляді демократії саме в її „реальному” сенсі. Як відомо, в межах останньої визначення будь-якого політичного порядку та уряду як поліархічних суворо обумовлюється наявністю семи інституцій, які, у свою чергу, мають утворювати не лише номінальні, але й фактичні права. Ці інституції чітко визначені: це виборні посадовці, вільні й чесні регулярні вибори, інклюзивне виборче право, право претендувати на виборну посаду, свобода слова, альтернативна інформація, незалежні громадські об’єднання й асоціації [3, р. 221]. Ці сім вимог конструюють два різні виміри поліархії: лібералізацію (публічну змагальність) та інклюзивність (участь). Це невід’ємні індикатори рівня (якості) демократії; вони визначають розуміння демократизації як розвитку країни в обох вимірах [4, с. 9 - 12].

За такою ж логікою демократію як систему правління, що характеризується політичною конкуренцією, політичною участю, політичними та громадянськими свободами, визначає й Л. Даймонд. Причому, сутність зазначених складників більшість дослідників, услід за

Р. Далем, розглядає як змінні, що не обов'язково виступають у повному обсязі і варіативністю своєї повноти визначають міру поліархічності систем правління, її меншу чи більшу демократичність.

Прикметно, що й сам Р. Даль, і його послідовники аж ніяк не обмежують процес демократизації лише докорінними змінами політичного режиму за індикаторами змагальності та інклюзивності. Навпаки, зосередження уваги і на розвитку базових суспільних інститутів, що мають потенціал просування до сучасної демократії, і на задоволенні базових економічних та соціальних людських потреб, і на прищепленні знань та навичок демократичної практики теж визнається необхідною складовою процесу успішної демократизації [5, с. 130].

Попри це Л. Даймонд і Ф. Закарія відносять концепцію поліархії до категорії так званих „мінімалістських” схем, пов'язаних з електоральним варіантом демократії, чітко відмежованим від ліберального її варіанта. „Мінімалізм” далівської концепції Л. Даймонд вбачає у недостатній увазі до базових громадянських свобод та ігноруванні їх як реальних критеріїв вимірювання демократії. Хоча, разом з тим, він віддає належне її більшій широті та „виробленості” у порівнянні з іншими мінімалістськими схемами, в тому числі й з точки зору забезпечення нею такого рівня прав і свобод, „що дозволяє людям виробляти й висловлювати свої політичні преференції значущим чином” [6, с. 11].

Ще більш неправомірним видається ставлення до поліархії Ф. Закарії. Він взагалі не диференціює весь спектр неліберальних демократій за якісними критеріями, а лише за кількісними (від країн з поміркованими порушеннями, на зразок Аргентини, до таких майже тираній, як Білорусія і Казахстан). Визнаючи, що в більшості цих країн вільні й чесні (за західними мірками) вибори є рідкістю, Ф. Закарія, тим не менше, поєднує їх в одну групу і ідентифікує як електоральні демократії на тій тільки підставі, що вони характеризуються ніби справжньою участю народу в політиці і реальною підтримкою електоратом обраних посадовців.

Зрозуміло, що за логікою поліархії така концептуальна позиція, як мінімум, непослідовна. Адже за базовими ознаками поліархічного правління нечесні вибори суперечать автоматичній ідентифікації таких країн як демократій, хоча б і неліберальних.

І зовсім розходяться позиції теоретиків поліархії та Ф. Закарії у питанні використання індикатора виборів як тестового для оцінки рівня і якості демократичного правління. На нього вони дають протилежні відповіді. Для перших електоральні перегони є обов'язковим іспитом на демократію, без його позитивного проходження уряд не має права називатися демократичним. Ф. Закарія ж пропонує вважати непроведення чесних і вільних виборів не концептуальною ознакою тиранії, а лише однією з її вад. Він пропонує не таврувати як диктатуру уряд, який обмежує політичний вибір громадян, якщо він одночасно збільшує для них

економічні та громадянські права. Цю позицію, що неприховано нівелює вибори як вимірник просування країн до сучасної моделі правління, Ф. Закарія підкріплює порівнянням двох груп країн, одна з яких ніби сприятливіша „для життя, свободи і щастя громадян” при одночасному обмеженні їх політичних прав, ніж інша з повноцінними електоральними свободами. Цей приклад вражає, бо змішує такі країни, як Таїланд, Сінгапур і Малайзія з такими, як, наприклад, Словаччина [2, с. 56, 69].

На нашу думку, якість такої емпіричної верифікації категорично підриває вагомість та обґрунтованість сформульованої Ф. Закарією позиції в цілому. Фактично дискредитує її й досвід пострадянського розвитку. Його тенденції виразно демонструють, що орієнтація правлячих режимів на незмінюваність влади не сприяє зміцненню „сили закону” і супроводжується не лише „закручуванням гайок” в механізмі державної влади, але й широким (аж до загрозливого) ущемленням особистих прав і свобод громадян. Стосовно доступної для огляду пострадянської перспективи, це змушує зробити висновок, що нівелювання значення електоральних процедур, відмова від „чистоти їх виконання згідно з світовими стандартами” на користь навіть перехідного авторитаризму згортає не лише нинішні надбання демократії, а й справжній лібералізм.

Тому, поділяючи побоювання Ф. Закарії, що неліберальна демократія потенційно небезпечна, адже „кидає тінь на демократичне правління”, не можемо погодитися з її визначенням як досить демократичної, так само, як і з висловленою ним пропозицією вирішувати цю проблему через замороження на певний період її електоральної складової. На нашу думку, так звані „електоральні демократії” не можна вважати досить демократичними, оскільки вони демонструють лише наявність виборів як таких, але не забезпечують якість їх проведення. Характерна для пострадянських демократій практика примітивізації базових інституцій поліархії в контексті сучасних критеріїв обертається „зависанням” процесу демократизації, згубним самозаспокоєнням суб'єктів його проведення та аудиторів його перебігу. Відповідно, єдиний шлях нейтралізації такої небезпеки вбачається у викритті таких неполіархічних політичних режимів як недемократичних, що має стати імпульсом для їх руху за повноцінно демократичними, тобто поліархічними орієнтирами.

Значення демократичного аудиту для реалізації такого завдання неможливо переоцінити. Тому точність і досконалість цього функціонального інструмента має бути поза сумнівом, а отже вимагає його граничної точності стосовно специфіки нашої реальності. Зрозуміло, цього неможливо досягнути за короткий час, враховуючи ту кількість ланок демократичного процесу, які мають бути піддані аудиту. За умов логічного в таких випадках вибору пріоритетів, ланка електорального процесу, як це впливає з вищепредставленого аналізу концептуального тла пострадянської демократизації, є актуальною. Найадекватнішою для

первинного вимірювання вона видається і з теоретичної, і з методологічної точки зору.

Як відправна теоретична підстава для визначення електоральних процесів в якості першочергової ланки демократичного аудиту на пострадянському ґрунті досить органічно вписується в його цільовий контекст теза, що вибори – це не єдиний та не достатній механізм демократичного правління, але саме він забезпечує первинний контроль народу над владою, зокрема – через іманентно вбудовану в нього загрозу для діючого уряду втратити владу. Іншими словами, ми виходимо з припущення, що для пострадянських країн, які бажають долучитися до демократії, вибори постають як перший (звичайно, з цілої низки) тест, без бездоганного опрацювання якого говорити про визрівання інших демократичних інституцій немає жодного сенсу.

У свою чергу, загальний для пострадянських процесів контекст концептуальної інтерпретації у питанні значення виборів для подальшого розвитку демократії задається такою повнокровно існуючою на сьогодні специфікою, що демократія сприймається пострадянською масовою свідомістю передусім як виборча демократія. Отже, враховуючи це, можемо сказати, що в частині електорального тестування пострадянських країн демократичний аудит є цілком прийнятним, зважаючи й на побоювання, що виникають у науковців щодо співставлення різноконтекстуальних випадків.

Наведений нами перелік обґрунтувань набуде завершеного вигляду, якщо додамо до нього ті вихідні методологічні й методичні переваги, яких надає вимірюванню пострадянських електоральних процесів демократичний аудит як такий. Ці переваги безпосередньо впливають з ідейної настанови на оцінювання окремих випадків демократії в системі координат загальноприйнятих демократичних стандартів. Зрозуміло, її цільове досягнення у плані практичного виконання безпосередньо залежить від наявності функціонально еквівалентних критеріїв. Останні ж (і це констатують розробники демократичного аудиту) найчіткіше визначені саме в царині „вільних і чесних виборів” [5, с. 55].

Отже, в цій частині можемо теоретично досить впевнено вибудовувати демократичний аудит кожної країни обраного континууму на ґрунті поєднання всіх можливих стандартів порівняння. Тобто, виходячи з минулого конкретної країни, з рівня, досягнутого співвимірними та однотипними країнами, і, нарешті, виходячи з певного загальноприйнятого або ідеального (звичайно, у межах реального світу) стандарту.

Зрозуміло, пошук і наведення контурів власного аудиту для вимірювання таких специфічних варіантів, якими безумовно є пострадянські демократії, включає дві щільно інтегровані та взаємопов'язані площини: вивчення вже апробованих методик демократичного аудиту та аналіз місцевої специфіки електорального

польового матеріалу.

В демократичному аудиті Великої Британії на тестування виборчого процесу спрямований перший блок з п'яти питань (всього є 4 блоки і 30 питань). Їх зміст полягає в оцінці за такими індикаторами:

- інклюзивність та конкурентність (наскільки виборчий процес відповідає принципам відкритої конкуренції, загального виборчого права і таємного голосування);
- незалежність (наскільки механізми та процедури реєстрації виборців незалежні від урядового і партійного контролю, а виборчий процес – від залякування і шахрайства);
- широта реального вибору та інформації (наскільки виборцям надані реальний діапазон вибору та неупередженої інформації, а партіям і кандидатам – рівний доступ до ЗМІ та інших засобів агітації);
- електоральна рівність (наскільки рівноважні голоси громадян та їх можливості претендувати на публічну посаду);
- відповідність уряду фактові здійсненого виборцями вибору (наскільки репрезентативна частка електорату, що проголосував, і наскільки склад парламенту і програма уряду відображають вибір, фактично зроблений електоратом) [5, с. 57 – 58].

Російський варіант демократичного національного аудиту інтегрує 8 досить детальних та однозначних для інтерпретації показників, які, на думку його розробників і виконавців, повноцінно характеризують стан демократичності російського електорального простору. Перелік показників:

- змінюваність влади – термін перебування діючого губернатора при владі (в електоральному змісті – кількість його переобрань на посаду; з переформатуванням російської системи і виведенням цієї посади з обігу загальних виборів цей показник фактично втратив сенс);
- партійна монополія на владу – частка місць „Єдиної Росії” у законодавчих регіональних органах;
- політична конкуренція на виборах – відрив переможця від найближчого конкурента та загальна кількість конкурентів;
- адміністративний ресурс – явка (при наближенні до 100 % сигналізує про „заганяння” на виборчі дільниці і/або про „малювання” результату);
- свобода волевиявлення – висота загороджувального бар'єра на виборах за партійними списками та частка голосів у графі „проти всіх”;
- справедливість – „амплітуда викривлення” загальнодемократичного правила „одна людина – один голос” (вираховується як різниця між часткою отриманих партією голосів і часткою місць, яку вона одержала в парламенті) [7].

Звичайно, фактичне „перелопачування” російського виборчого законодавства (зміна механізму обрання голів суб'єктів федерації, скасування графі „проти всіх” тощо) категорично нівелювало

інструменталістську функцію деяких з цих показників, що стало показником демократичної (правильніше – антидемократичної) трансформації російського електорального простору. З поправкою на це загальна схема його демократичного аудиту набуватиме істотної корекції, яка, по-перше, закріпить практику постійного доопрацювання методики вимірювання рівня пострадянської демократії стосовно електоральної реальності, що постійно змінюється, а по-друге – верифікує, стосовно пострадянського простору, діапазон інструменталістських можливостей самого методу демократичного аудиту.

Зрозуміло, враховуючи тенденції розвитку України, в інструменталістському діапазоні тестування на демократичність нас цікавить, передусім, проблема точності (яка за умов перехідності фактично тотожна деталізованості) тих показників, за якими вона визначається. Як здається, у вирішенні цієї проблеми можемо піти за Й. Елклітом. Він пропонує оцінювати рівень демократичності виборів через прискіпливий аналіз усіх компонентів виборчої системи, вводити у фокус критичного вивчення усі процедури та норми з адміністрування виборів, поведінку усіх виборчих інституцій та уряду з позиції забезпечення останніми можливостей для чесної та прозорої виборчої кампанії [5, с. 132].

Частково розробку цього напрямку демократичного аудиту сам Й. Елкліт реалізував, операціоналізувавши сім інституцій поліархії Р. Даля у 14 конкретних показниках/змінних (Й. Елкліт називає їх функціональними елементами), що дозволяють опрацьовувати емпіричні дані, зібрані з електоральних полів. Звичайно, нас цікавлять ті з них, що поєднують власну операціонабельність з проблемністю й актуальністю тих ланок електорального процесу, стан яких вони відображають.

Як демонструють результати всіх останніх електоральних кампаній та звіти міжнародних спостерігачів, „вузькі місця виборчого процесу” в Україні, як і на всьому пострадянському просторі, – це адміністративний примус та спотворення волевиявлення, нерівність впливу окремого виборця на загальний результат виборів стосовно формули „один виборець – один голос”, нерівний доступ партій до ЗМІ та інших засобів агітації, неубезпечення останніх від урядових утисків.

Відповідно, показники, що характеризують наведені проблемні області, досить численні. Як контурні розглянемо деякі з них:

- „відхилення від пропорційності” або „амплітуда спотворення” – характеризує нерівність сили голосу виборців та непропорційність кількості отриманих партією місць до кількості здобутих голосів. У Росії середнє значення порушення рівності голосу складає 1,7 [8]. Російський парламент IV скликання має рекордну надпредставленість однієї партії: „Єдина Росія” одержала за результатами виборів 37,6 % голосів, а місць у нижній палаті – 67,6 % [9]. В українському парламенті V скликання найбільше відхилення має Партія регіонів – 9,19 (41,33 % мандатів на 32,14

% голосів);

- завищена явка – наслідок використання адміністративного ресурсу. Останні президентські перегони в Росії та Україні продемонстрували надзвичайну аномальність за цим індикатором. Зокрема, під час російських виборів 2004 року кількість дільниць, що „втішили” явкою понад 90 %, зросла у порівнянні з 2000 роком майже втричі. Під час другого туру українських виборів 2004 року 9 дільничних виборчих комісій з Донецького регіону зареєстрували явку понад 100 % (до 120 %) [10, с. 119, 136]. Навіть за підсумками третього туру цих виборів більше 2 % оприлюднених протоколів ДВК показали явку понад 99 % [11, с. 88];

- високий процент голосування за відкріпними талонами – окреслює найвразливішу для поєднання методів адміністративного тиску та виборчого шахрайства зону. Звичайний рівень голосування за допомогою скриньок для голосування за місцем перебування в Росії та Україні складає 3 – 4 %. В Росії верхівка його аномальності зафіксована на рівні 20 % (місцеві вибори, Самарська область) [12, с. 74], а в Україні під час останніх президентських виборів на деяких ДВК Донецької області – понад 30 % [11, с. 77];

- незбалансованість висвітлення виборчої кампанії кандидатів у ЗМІ. Згідно з моніторингом міжнародних спостерігачів, державний канал УТ-1 перед першим туром президентських виборів присвятив В. Януковичу 64 % новин у прайм-тайм, 99 % з них позитивного чи нейтрального характеру, тоді як В. Ющенку – 21 % аналогічного ефірного часу, з нього 54 % новин негативної тональності. Перед другим туром виборів розподіл ефірного часу у прайм-тайм на УТ-1 між кандидатами склав 84 %: 16 % на користь тодішнього Прем'єр-міністра [11, с. 70]. Згідно з моніторингом парламентських перегонів 2006 року, найбільшу частку інформаційного висвітлення УТ-1 віддав „Нашій Україні” – 9 % (переважно нейтрального і позитивного забарвлення), Партії регіонів – 5 % (збалансованого) і БЮТ – теж 5 % (але переважно нейтрального та негативного забарвлення) [13, с. 53].

Нарешті, вважаємо за доцільне включити до цього переліку такий на перший погляд нелогічний показник, як загальний процент фальшування результатів волевиявлення. Звичайно, він не настільки самоочевидний, як інші, але, як довели М. Мягков, П. Ордешук і Д. Шакін, його „відбитки” досить легко виявляються, емпірично фіксуються й вираховуються. Зокрема, за розрахунками цих авторів, рівень фальшування результатів на користь В. Путіна, переможця останніх російських президентських виборів, склав близько 21 %, а на користь переможця другого (скасованого Верховним Судом України) туру українських президентських перегонів В. Януковича – від 5 до 10 % [10, с. 117 – 153].

Отже, узагальнюючи результати (звичайно, проміжні) нашого дослідницького пошуку, сподіваємось, що нам вдалося досить

обґрунтовано довести концептуальне значення електорального виміру пострадянських країн як критерію і тестового індикатора якості та динаміки їх демократизації. Відповідно, використання методу демократичного аудиту в сегменті вимірювання електоральних процесів відкриває перед пострадянськими країнами не лише перспективу „визначити своє місце на світовій шкалі демократичного розвитку”, але й вже апробовану інструментальну можливість для прогресуючого просування в її межах.

Література:

1. **Труевцев К. М.** Демократический аудит в России: значение, возможности, перспективы. Доклад на Конференции АСПЕ (май 2002 г.) // http://www.aspe.spb.ru/Papers/25_8.pdf.
2. **Закария Ф.** Возникновение нелиберальных демократий // Логос. – 2004. – № 2. – С. 55 - 70.
3. **Dahl R.** Democracy and Its Critics. – New Haven, CT and London: Yale University Press. – 1989. – 397 p.
4. **Даль Р. А.** Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Пер. з англ. О. Д. Білогорського. – Х.: Каравела, 2002. – 216 с.
5. Визначення і вимірювання демократії / За ред. Д. Бітема; Пер. з англ. Г. Хомечко. – Львів: Літопис, 2005. – 318 с.
6. **Даймонд Л.** Прошла ли „третья волна” демократизации? // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10 - 25.
7. **Яковенко И.** Демократический аудит России // <http://www.freepress.ru/publish/publish042.shtml>.
8. Региональные политические поля России: сравнительный анализ // <http://www.politeia.ru/seminar.php?2006-01-26>.
9. **Яковенко И.** Итоги Демократического аудита России: Мы скатываемся из категории „частично свободных” в категорию „несвободных” стран // <http://www.freepress.ru/publish/publish029.shtml>.
10. **Мягков М., Ордешук П., Шакин Д.** Фальсификации или домыслы: опыт выборов в России и в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 116 - 155.
11. Заключний звіт місії ОБСЄ/БДІПЛ зі спостереження за виборами. Вибори Президента України 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня 2004 р. // Вибори та демократія. – 2005. – № 2. – С. 46 - 94.
12. **Николаев А. Н.** Административный ресурс в региональных избирательных кампаниях // Полис. – 2000. – № 4. – С. 171- 174.
13. Міжнародна місія зі спостереження за виборами до Верховної Ради України 26 березня 2006 р.: попередня заява // Вісн. центр. виборчої комісії. – 2006. – № 2. – С. 41 - 54.

Торговельно-економічне співробітництво України з Польщею після приєднання Польщі до ЄС

Сергій Стоєцький,
виконуючий обов'язки вченого секретаря
Інституту європейських досліджень
НАН України

На основі порівняльного аналізу даних про товарообіг між Україною і Польщею в 2003 – 2005 роках з'ясовуються параметри впливу приєднання Польщі до Європейського Союзу на загальну динаміку товарообігу між двома країнами. Окрема увага звертається на ставлення польської сторони до зусиль України з отримання статусу країни з ринковою економікою, вступу до СОТ і створення зони вільної торгівлі з ЄС.

Республіка Польща – один з найважливіших торговельних партнерів України. За даними Держкомстату України, на Польщу припадає 3,5 % експортних поставок за січень – серпень 2006 року, що становить четверту позицію в переліку найбільших країн-імпортерів українських товарів [1]. Частка Польщі в імпорті до України за цей період становить 4,5 %, що також є четвертим показником в загальному переліку [1]. Товарообіг між країнами за результатами першого півріччя 2006 року становив 2183,0 млн. дол. США, що на 121,3 % перевищує показник 2005 року [2].

Значний вплив на розвиток торговельно-економічного співробітництва між Україною і Польщею справляє приєднання Польщі до ЄС в травні 2004 року. Наскільки нам відомо, експерти це питання спеціально ще не досліджували. Однак вітчизняні науковці й міжнародні дослідницькі колективи здійснили аналіз та прогнозування перспектив торговельно-економічного співробітництва між Україною та ЄС в контексті розширення Євросоюзу [3]. Зокрема, в одній з праць дуже стисло проаналізовано перспективи українського експорту на польському ринку внаслідок приєднання Польщі до ЄС [4]. Її автори вважають, що розширення ЄС має позитивно вплинути на позицію українських експортерів, аргументуючи це тим, що тарифи ЄС „суттєво менші за тарифи Польщі на головні товари українського експорту” [4, с. 21].

Отже, наша мета – встановити, яким чином вступ Польщі до ЄС позначився на торговельно-економічному співробітництві між нею та Україною, як можна його загалом оцінити на основі порівняльного аналізу офіційних статистичних даних, що характеризують економічну співпрацю двох країн у 2003 – 2005 роках, а також висвітлити ставлення Польщі до перспектив розвитку торговельно-економічного співробітництва між ЄС та Україною.

Слід підкреслити, що українське керівництво свого часу продемонструвало позитивне ставлення до розширення ЄС, вбачаючи в цьому явищі низку сприятливих для України чинників. Водночас розширення створювало не лише нові можливості для розвитку співробітництва, а й чимало серйозних викликів, які потенційно суперечили українським інтересам, зокрема стосовно позицій на зовнішніх ринках. Тому загалом не дивно, що коли 1998 року Україна запропонувала Польщі, Чехії та Угорщині консультації щодо їх інтеграції з ЄС, то в першу чергу вона звернула увагу на негативні для себе аспекти розширення [5].

У відповідь польська сторона намагалася привернути увагу України насамперед до позитивних аспектів приєднання Польщі до ЄС. Представники польської влади в переговорах з українськими партнерами підкреслювали, що, ставши членом ЄС, Польща прагнутиме представляти інтереси України так, як це вона робила й раніше [5].

За оцінками вітчизняних експертів, розширення ЄС має істотно вплинути на розвиток торговельно-економічних відносин між Україною та Євросоюзом. Вважається, що після розширення ЄС його ринок має перетворитися на головний експортний товарний ринок України [6]. 2002 року зовнішньо-торговельний оборот України з десятьма країнами-кандидатами становив 4 млрд. дол. США, причому нашим найбільшим торговельним партнером серед них була Польща, на яку разом з Угорщиною і Словаччиною припало майже 2/3 обсягів зовнішньої торгівлі товарами [6]. 2004 року експорт товарів і послуг до 25 країн ЄС становив 11,3 млрд. дол., що становить 29,8 % від загальних показників [7]. Для порівняння: 2004 року сукупний експорт до країн СНД становив 11,01 млрд. дол. або 29 %, в тому числі 18 % до Росії [7].

Наприкінці 2003 року під час VI спільного засідання комітету „Україна – ЄС” представники української сторони передали європейській стороні позиційний документ щодо можливих змін у відносинах України з країнами-кандидатами на вступ до ЄС у зв'язку з його розширенням. В цьому документі на основі розрахунків Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України загальні орієнтовні втрати України від приєднання десяти країн-кандидатів до єдиної тарифної політики і політики торговельного захисту ЄС в короткостроковій перспективі (2004 – 2005 рр.) було визначено в межах 249,0 – 349,2 млн. дол. США [8].

Обговорення наслідків розширення ЄС для відносин між ЄС та

Україною відбулося в межах Угоди про партнерство і співробітництво (УПС) – базового документа, який визначає двосторонні відносини і який набрав чинності 1998 року на період 10 років. У Спільній доповіді щодо виконання УПС (березень 2003 р.) сторони відзначили прагнення отримати всі переваги від процесу розширення для поліпшення своїх двосторонніх відносин та підтвердили готовність долати виклики, що постануть перед ними у зв'язку з цим. Зокрема, Україна заявила про позитивне сприйняття розширення ЄС і схвалення його як шляху до реалізації власного європейського порядку денного [9].

Однак невдача сторін у тому, як детальніше окреслити це питання в Спільній доповіді з виконання УПС, засвідчила факт поважних розбіжностей між ними в оцінках наслідків розширення. Тоді як Україна висловила стурбованість тим, що мало було зроблено для вирішення можливих проблем, пов'язаних з розширенням (включаючи візовий режим, вплив на торгівлю і співробітництво між діловими колами), ЄС спокійно й оптимістично підкреслював, що можливості, які виникли у зв'язку із розширенням, переважатимуть можливі труднощі, і що всі необхідні законодавчі, регулятивні та інституційні заходи будуть вжиті у відповідний час, коли процес приєднання буде завершено [9].

Звичайно, настільки благодушне і, частково, байдуже ставлення єсівської сторони до окресленого Україною кола проблем аж ніяк не могло її задовольнити. Україна запропонувала ЄС систему компенсаційних заходів, які допомогли б подолати негативні для неї наслідки розширення, а також розпочала двосторонній діалог з усіма країнами-кандидатами [10]. Крім того, Україна виступила проти формального, на її думку, підходу ЄС до поширення на нових членів Союзу УПС – головного українсько-єсівського документа, прагнучи до підписання окремих документів з кожною країною-кандидатом [10], але так і не досягла успіху в цьому питанні; 30 березня 2004 року в Брюсселі сторони парафували протокол про поширення УПС на всі десять нових членів ЄС [11].

Товарообіг між Україною і Польщею (після зниження в період 1997 – 1999 роках з 1622,3 млн. дол. США до 1041,6 млн. дол. США) від початку нового століття характеризується тенденцією до постійного зростання, що дозволило 2003 року вийти на рівень 2305,8 млн. дол. [12]. При цьому експорт товарів з України до Польщі зріс у 2001 – 2003 роках з 449,3 до 744,6 млн. дол. [12].

Аналіз структури товарного експорту України в Польщу свідчить про його високу сконцентрованість, яка набула сталого характеру. В 1999 – 2003 роках серед десяти товарних груп три найбільші (мінеральні продукти, недорогоцінні метали та продукція хімічної промисловості) становили в середньому 84,14 % його загальної структури, зокрема 85,4 % 2003 року [13].

Експорт послуг до Польщі за даними 2002 року на 56,3 % складався з

транспортних послуг, в першу чергу – залізничного і повітряного транспорту. На другому місці були послуги з ремонту (18,9 %), на третьому – подорожі (10, %) [14].

Отже, структура експорту України до Польщі напередодні розширення ЄС була подібною до структури українського експорту на ринок ЄС: переважання в товарному експорті груп, що репрезентують галузі з незначним рівнем технологічності та виробництва доданої вартості, а в сфері експорту послуг – транспортних послуг [14, с. 22 – 23].

На початку 2004 року посольство Польщі в Україні оприлюднило дослідження на тему можливих економічних наслідків розширення ЄС для двосторонніх відносин. Загальний висновок був оптимістичним: офіційна Варшава очікувала збільшення українського експорту протягом 2004 року. Головним аргументом авторів дослідження було очікуване зниження митних зборів у Польщі на більшість товарних груп [15]. Польська сторона прогнозувала зниження рівня митного захисту польського ринку через використання після вступу до ЄС Спільного митного тарифу та його розширеної, так званої користувальницької версії у вигляді Інтегрованого митного тарифу ЄС [16]. Та водночас згадувалося й про підвищення мита, хоча й на „невелику групу товарів” [16]. Натомість ми не помітили згадок про вплив чинника нетарифних обмежень в польсько-українській торгівлі.

Порівняльний аналіз даних про товарообіг між Україною і Польщею в 2003, 2004 і 2005 роках свідчить, що вступ Польщі до ЄС в короткостроковій перспективі (2004 – 2005 рр.) не позначився негативно на загальній динаміці товарообігу. Він зріс до 3061,9 млн. дол. в 2004 р. та до 3599,7 млн. дол. в 2005 році, а показники за перше півріччя 2006 року (2183,0 млн. дол.) [12] дозволяють припустити, що позитивна динаміка збережеться і надалі.

Проте оцінка динаміки українського експорту до Польщі не така однозначна: якщо 2004 року товарний експорт з України зріс до 1038,5 млн. дол., то 2005 року він становив 1015,6 млн. дол., тобто відбулося зниження показників на 22,9 млн. дол., тоді як польський експорт в Україну зріс на 560,7 млн. дол. [12].

В структурі українського експорту 2004 року в двох товарних групах з десяти („продукція легкої промисловості” та „інші вироби”) відбулося зниження його вартості на 3,1 млн. дол., натомість зростання в трьох вищенаведених найбільших групах становило 255,9 млн. дол. [13]. Проте наступного року відбулося зниження сукупного показника в трьох найбільших групах на 51,4 млн. дол., що було пов’язане із значним зниженням у групі „мінеральні продукти” – з 490,3 млн. дол. 2004 року до 342,2 млн. дол. 2005 року [13], тобто на 148,1 млн. дол. Підкреслимо, що це єдина з товарних груп українського експорту до Польщі, показники якої знизилися 2005 року [13].

На жаль, на основі наявних матеріалів важко сказати, якими є причини цього явища, зокрема, чи мали вплив чинники, які українською стороною

при розробці прогнозів розглядались як такі, дія яких буде зумовлена розширенням ЄС. Але можна помітити, що приріст в експорті мінеральної продукції загалом в експорті товарів з України демонструє сталу тенденцію до зниження: якщо 2003 року показник приросту становив 60 %, то 2004 року – 23,6 %, 2005 року – 9 %, а за результатами першого півріччя 2006 року зафіксовано від’ємний показник 27,6 % [17].

Слід також зазначити, що Польща намагалась на рівні інституцій ЄС сприяти вирішенню проблемних для України питань, зокрема, тих, які водночас стосуються й польських економічних інтересів. Так, офіційна Варшава повідомила про намір лобіювати в ЄС збільшення української квоти на сталеливарну продукцію, оскільки польські імпортери були зацікавлені в імпорті сталі з України, яка за ціною на 20 % дешевша від польської [18].

Щороку польські покупці закуповували близько 400 тис. т української сталі [19], що 2002 року становило близько 50 % сукупного обсягу українського експорту сталі на ринки десяти країн-кандидатів. Тому коли на початку травня 2004 року відбулося засідання комітету 133 Європейської Комісії (ЄК), що опікується торговельними питаннями ЄС, представники міністерства економіки Польщі закликали до прискорення переговорів ЄК з Україною стосовно збільшення експортної квоти на українську сталь на 2004 рік до 500 - 600 тис. т [19], оскільки через протиріччя між ЄС і Україною у сфері торгівлі металопродукцією ЄС спочатку встановив для України на 2004 рік автономну квоту обсягом 184,546 тис. т [20]. Відповідна угода була парафована представниками ЄС та України в Брюсселі 22 червня 2004 року [21].

Щоправда, існує і протилежний погляд на відносини між Україною та Польщею у сфері торгівлі сталеливарною продукцією, згідно з якою „Польща, Чехія та Угорщина протягом трьох останніх років перед вступом до ЄС, можливо, не без узгодження з Єврокомісією, постійно перебували в стадії порушення та проведення спеціальних розслідувань проти імпорту сталі з України, та, як наслідок, запровадили квоти, які істотно обмежили доступ української продукції на їх ринки” [20].

З іншого боку, ми ще не маємо підтвердження цієї інформації з інших джерел. За даними Торговельно-економічного відділу посольства Польщі в Україні, вартість імпорту недорогоцінних металів з України становила 2001 року 98,2 млн. дол., 2002 року – 93,2 млн. дол. (відбулося певне зниження), 2003 року – 154,7 млн. дол. (відбулося значне зростання – на 166 %) [13].

Аналізуючи ставлення Польщі до перспектив розвитку торговельно-економічного співробітництва між ЄС та Україною, слід звернути увагу на ставлення польської сторони до зусиль України з отримання статусу країни з ринковою економікою, вступу до Світової організації торгівлі (СОТ) та створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) з ЄС як важливих елементів

економічних відносин України з ЄС та з Польщею як його членом.

Можливість створення ЗВТ між Україною та ЄС обумовлюється в Угоді про партнерство і співробітництво. Згідно з ст. 4 цієї Угоди, Рада з питань співробітництва у червні 1998 року переглянула ситуацію щодо можливості створення ЗВТ України з ЄС і погодилася, що виконання Угоди і приєднання до СОТ мають бути пріоритетами для України [22].

В листопаді 1999 року було завершено спільний аналіз економічної здійсненності проекту ЗВТ, який показав, що перед будь-яким новим спільним розглядом питання ЗВТ має бути досягнутий значний прогрес на шляху приєднання України до СОТ [22]. Водночас робилися суттєві зауваження про те, що передумовою ЗВТ є створення здорового інвестиційного клімату, чому мають сприяти цілеспрямовані й стійкі макроекономічні та адміністративні реформи, а також про те, що перш ніж розглядати можливість укладання нових угод положення УПС мають бути значною мірою виконані [22].

Однак забезпечення виконання перелічених умов Україною здавалося досить проблематичним. Незважаючи на відзначений ЄС прогрес України в переговорному процесі щодо приєднання до СОТ, а також наявність позитивних результатів у впровадженні економічних реформ, ЄС закликав українську сторону надавати пріоритет забезпеченню повного виконання своїх зобов'язань щодо торгівлі згідно з УПС та звернув увагу на низку елементів, які ще потрібно реалізувати (це, зокрема, остаточне впровадження податкової реформи та широкомасштабна приватизація) [22].

Слід зазначити, що ЄС був першим серед сторін, з якими Україна завершила переговори про вступ до СОТ та підписала 18 березня 2003 року відповідний протокол [23]. Щодо питання ЗВТ позиція ЄС залишилась незмінною, як це було окреслено у Спільній доповіді з виконання УПС в березні 2003 року [22]. Під час саміту Україна – ЄС у Гельсінкі (27 жовтня 2006 р.) єсівська сторона вкотре підтвердила свою позицію з цього питання, заявивши, що створенню ЗВТ має передувати вступ України до СОТ [23]. Між іншим, ЄС розглядає створення ЗВТ з нашою країною як основний елемент нової базової угоди [23].

Питання про членство України в СОТ поставало в українсько-польських відносинах і раніше, що обумовлювалося спробами України приєднатися до Центральноєвропейської угоди про вільну торгівлю (ЦЕФТА), укладеної в грудні 1992 року країнами Вишеградської групи. Польща підтримала спроби України долучитися до ЦЕФТА, однак Україні не вдалося досягти прогресу в цій справі [24].

В середині 1990-х років українське керівництво усвідомлювало, що одним з кроків на шляху приєднання до ЦЕФТА є вступ країни до СОТ. Польща, як і інші члени ЦЕФТА, теж наголошувала на цьому [25]. З іншого боку, після вступу Польщі до ЄС справа приєднання України до ЦЕФТА

тепер безпосередньо не перебуває в контексті українсько-польських відносин.

Подібною є і позиція Польщі щодо надання ЄС Україні статусу країни з ринковою економікою. Цей статус важливий в контексті антидемпінгових заходів, під які часто потрапляє українська продукція на зовнішніх ринках.

Антидемпінгові заходи стали серйозною перешкодою на шляху українських експортерів до ринку ЄС. З 1 січня 1995 року по 30 червня 2003 року на ЄС припадали 8 із 48 (17 %) ініційованих проти України антидемпінгових розслідувань і 9 із 43 (21 %) запроваджених проти неї антидемпінгових заходів [26]. Загалом на Україну припадає 3 % ініційованих ЄС проти інших країн антидемпінгових розслідувань та 5 % запроваджених антидемпінгових заходів, що за частки нашої країни в торгівлі ЄС у 0,4 % є надзвичайно високим показником. За інформацією експертів, 2002 року загальний обсяг української продукції, що підпадала під антидемпінгові заходи з боку ЄС та десяти країн-кандидатів, оцінювався в 41 млн. дол. [26]. На початок 2006 року в ЄС проти України діяли 10 антидемпінгових заходів [27]. Те, що Україна не має статусу країни з ринковою економікою, спричиняло порушення антидемпінгових розслідувань проти вітчизняних виробників за дискримінаційними процедурами. При цьому вартість продукції розраховувалась за допомогою аналогій з так званою сурогатною країною, в результаті чого український виробник отримував загороджувальне мито в 100 – 200 % [26].

Офіційна Варшава неодноразово заявляла про свою підтримку України в цьому питанні, однак його вирішення перебувало в площині відносин ЄС – Україна. В першій половині травня 2004 року ЄК направила урядові України висновки щодо прохання про надання ринкового статусу. Визнавши та привітавши значний прогрес, досягнутий Україною на шляху виконання відповідних умов, ЄК звернула увагу на поточну невирішеність питань стосовно втручання держави в ціноутворення і банкрутства [22]. І хоча, за твердженнями деяких українських журналістів, уряд В. Януковича дав Європейській комісії ґрунтовні роз'яснення з цих питань [28], позиція її залишилась незмінною. Лише наприкінці 2005 року ЄС надав Україні статус країни з ринковою економікою. При цьому слід мати на увазі, що цей статус країни поки що не допомагає українським підприємствам – експортерам металопродукції на ринок ЄС уникнути дискримінаційних та недружніх дій з боку ЄК при проведенні антидемпінгових розслідувань (це засвідчує встановлення 27 червня 2006 року регламентом Ради ЄС № 954/2006 антидемпінгових заходів на імпорт в ЄС деяких видів безшовних труб і трубок походженням з Росії, Румунії, Хорватії та України) [29].

Сергій Стоєцький

Основні висновки

Питання про вплив приєднання Польщі до ЄС на розвиток торговельно-економічного співробітництва між Україною та Республікою Польща досі не отримало належного наукового висвітлення.

В цілому можна констатувати, що польська держава намагалась в міру своїх можливостей сприяти пом'якшенню негативних для України наслідків розширення ЄС, тим більше, що в окремих аспектах під загрозою опинились і польські інтереси. Проте в цій справі Польща, вочевидь, не мала стільки можливостей для самостійного маневру, як при вирішенні „візового питання” (на період до приєднання до Шенгенської угоди), оскільки ЄС не схвалив ідею України про поширення двосторонньої Угоди про партнерство і співробітництво на нових членів Союзу шляхом підписання окремих документів з кожною країною-кандидатом.

Тим не менше, порівняльний аналіз даних про товарообіг між Україною і Польщею в 2003 – 2005 роках свідчить, що вступ Польщі до ЄС наразі не позначився негативно на загальній динаміці товарообороту між країнами. Оцінка динаміки українського експорту до Польщі в цей період потребує більшої виваженості, оскільки 2005 року відбулося певне зниження його показників порівняно з 2004 роком, що було пов'язано із значним зниженням показників в одній з трьох найбільших товарних груп – „мінеральні продукти”. З іншого боку, на основі наявних матеріалів важко встановити, чи в цьому випадку мав місце вплив чинників, які при розробці прогнозів розглядались українською стороною як такі, дія яких буде зумовлена розширенням ЄС.

У подальшому способом вирішення багатьох проблемних питань економічного співробітництва України з ЄС може стати укладення угоди про вільну торгівлю. Офіційна Варшава завжди демонструвала позитивне ставлення до зусиль України, спрямованих на створення ЗВТ з ЄС, а також до надання Україні статусу країни з ринковою економікою та її вступу до СОТ. Також очевидно, що позитивне вирішення цих завдань залежить передусім від зусиль української сторони.

З огляду на актуальність дослідження тематики сучасних українсько-польських відносин, вивчення їх економічної складової і надалі становитиме значний інтерес, особливо якщо йдеться про ширший контекст взаємин між Україною та ЄС. Зокрема, уваги потребують питання про вплив розширення ЄС на розвиток співпраці між Україною та Польщею в інвестиційній сфері, у сфері енергетики, транскордонного співробітництва тощо.

Література:

1. „2000”. – 2006. – 20.10. – С. Е1
2. WEN w Kijowie. Polsko-ukrańska wymiana towarowa w latach 1992 –

2006 // http://users.adamant.net/~wehamb/pol/war_dost.html.

3. **П'ятницький В.** Деякі аспекти торговельно-економічного співробітництва України і ЄС // Аналітичний щоквартальник. – 2003. – Вип. № 2. – С. 65–78; Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноевропейськими сусідами / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень „ЄвроРегіо Україна”. – К.: „К.І.С.”, 2004. – С. 12 – 30, 60 – 64; **Сіденко В., Барановський О.** Важкий шлях до ринку Європейського Союзу // Дзеркало тижня. – 2004. – 10.01. – С. 1, 8; Wincej niz sasiedztwo: Rozszerzona Unia Europejska i Ukraina – nowe relacje. Raport koncowy. – Warszawa – Kijow: Fundacja im. Stefana Batorego, Miedzynarodowa Fundacja „Odrodzenie”, 2004. – S. 72 – 74.

4. Розширення Європейського Союзу ... – С. 21 – 23.

5. **Cieslik M.** Stosunki z Ukraina // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej: 1999. – S. 178.

6. **Сіденко В., Барановський О.** – Вказ. пр. – С. 1.

7. Ukraina i swiat // http://users.adamant.net/~wehamb/pol/war_dost.html.

8. Розширення ЄС: можливі наслідки для України // Урядовий кур'єр. – 2004. – 15.01. – С. 8.

9. Спільна доповідь щодо виконання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (Березень 2003 року) // Європейський Союз та Україна: Стратегія відносин в контексті розширення / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень „ЄвроРегіо Україна”. – К.: „К.І.С.”, 2003. – С. 143.

10. **Чалий О.**: „Ми – хороші учні Європейського Союзу” // Дзеркало тижня. – 2003. – 15.11. – С. 4.

11. Kijow bardziej ugodowy niz Moskwa // Rzeczpospolita. – 2004. – 31.03. – S. B2.

12. WEN w Kijowie. Polsko-ukrainska wymiana towarowa ...

13. WEN w Kijowie. Struktura obrotow towarowych Polski z Ukraina w 1999 – 2006 r. w grupach // http://users.adamant.net/~wehamb/pol/war_dost.html

14. Розширення Європейського Союзу ... – С. 22.

15. **Сироватка С.** Два фронти. Стратегічні питання економічних відносин Польщі й України залишаються без відповідей // День. – 2004. – 29.01. – С. 5.

16. **Оніщук М.** Польсько-українські відносини після вступу Польщі в ЄС: більше оптимізму // Аналітичний щоквартальник. – 2003. – вип. № 4. – С. 57 – 58.

17. Podstawowe wielkosci i wskaźniki rozwoju gospodarczego Ukrainy // http://users.adamant.net/~wehamb/pol/war_dost.html.

18. **Сироватка С.** – Вказ. пр.; **Michalski A., Sielanko A.** Rynek sie przyzwyczaja // Rzeczpospolita. – 2004. – 10.05. – S. B2.

19. Michalski A., Sielanko A. – Op. cit.
20. Рябоконь О. Правові аспекти торгівлі сталлю в світлі розширення ЄС // Дзеркало тижня. – 2004. – 20.03. – С. 10; Збільшили б квоти – не знали б турботи ... // Дзеркало тижня. – 2004. – 20.11. – С. 8.
21. Збільшили б квоти ...; Україна і ЄС домовилися про „металеву” квоту // Дзеркало тижня. – 2004. – 26.06. – С. 10.
22. Спільна доповідь щодо виконання Угоди про партнерство ... – С. 146.
23. Bielecki J. Ukraina u progu WTO // Rzeczpospolita. – 2003. – 19.03. – S. B3.
23. Гетьманчук О. Євроінтеграція уповільненої дії // Дзеркало тижня. – 2006. – 28.10. – С. 5.
24. Zieba R. Promocja interesow narodowych Ukrainy // Polska w Europie na przełomie wiekow / Pod. red. J. Stefanowicza. – Warszawa: Instytut Studiow Politycznych PAN, 1997. – S. 101–102.
25. Cieslik M. – Op. cit. – S. 181.
26. Сіденко В., Барановський О. – Вказ. пр. – С. 8.
27. Мальський О. Ринковий статус країни: трохи історії та теорії // Дзеркало тижня. – 2006. 11.03. – С. 12.
28. Силіна Т. Помаранчі на снігу // Дзеркало тижня. – 2005. – 29.01. – С. С. 4.
29. „2000”. – 2006. – 29.09. – С. Е6; Гончарук А. Україна для Європи: політика, труба, економіка ... // Дзеркало тижня. – 2006. – 24.06. – С. 1, 8; Маскалевич І. Труба без Євроінтеграції // Дзеркало тижня. – 2006. – 20.05. – С. 1, 7; Маскалевич І. Особливості нарізки для Єврокомісії ... // Дзеркало тижня. – 2006. – 18.03. – С. 10; Ритов О. Європейці позбавляють Україну тисяч робочих місць // Дзеркало тижня. – 2006. – 29.04. – С. 12.

Європа у пошуках ідентичності: висновки для України

Фелікс Барановський,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Східноукраїнського національного університету

ім. В. Даля

Усвідомлення Україною себе невід'ємною частиною сучасної Європи та учасниці євроінтеграційних процесів потребує прискількивого аналізу розвитку європейської спільноти в ході віднайдення нею своєї ідентичності. У зв'язку з цим завдання дослідників полягає в аналізі передумов єднання європейських народів та визначення на цій основі детермінант набуття Україною такої ж ідентичності.

В другій половині XX століття Західна Європа добила вражаючих успіхів. Найбільше її досягнення – інтеграція. Наслідком її стало не тільки створення спільного внутрішнього ринку, а потім й Економічного і Валютного союзів, хоча й це результат унікальний, але і здійснення давньої мрії європейців – перетворити свій регіон з вічного джерела націоналістичних розбратів і жажливих війн на стабільну зону миру і безпеки народів.

Зрозуміти глибинні причини цієї трансформації неможливо, якщо не повернутися до тих часів, коли цей процес інтеграції тільки розпочинався – до Західної Європи першого післявоєнного десятиліття. Це був період не тільки гіркої констатації катастрофи, але й вибуху духовної, інтелектуальної і політичної енергії. Переосмислювалося минуле, переоцінювалися суспільні теорії, формувалася нова політична ідеологія, розроблялася нова стратегія розвитку.

Ідея єдиної Європи народилася багато століть тому, в ранньому Середньовіччі. І весь цей час вона не відповідала реаліям Європи, яку шматували династичні розбрати, територіальні домагання, релігійна нетерпимість і політичні амбіції. Нескінченні війни не приносили нічого іншого, окрім сумнівних завоювань та жадання реваншу з боку переможених.

Кінець цій круговерті було покладено лише в другій половині XX століття, коли Західна Європа стала на шлях інтеграції. Почався перехід від Європи націоналістичних антагонізмів до „солідарної Європи”. „Формування спільної політичної ідентичності було об’єктивною потребою європейців. Після завершення Другої світової війни розпочався процес інтеграції Західної Європи, що було б неможливим без загоювання старих ран та історичних образ. Політична еліта старого континенту усвідомила помилки своїх попередників міжвоєнного періоду, тому звертала велику увагу на розробку засобів формування спільних рис ідентичності для подальшого формування єдиної європейської ідентичності” [1].

Європа - єдина частина світу, де в умовах надзвичайно високої щільності населення споконвіку сусідили десятки національностей, народів і держав. Історія Європи - це не тільки нескінченні спустошливі війни, але й вікове спільне існування. Багатонаціональна густонаселена Європа, обмежена в землях і сировинних ресурсах, набагато раніше інших регіонів світу зрозуміла необхідність освоїти принципи міждержавного колективізму.

Ідея об’єднання Європи має глибоке історичне коріння. Однак ідея традиційної системи національної держави лише у XX столітті почала приносити плоди, сповнені проте отрутою крайнього націоналізму й агресії; зворотним боком абсолютизації національного суверенітету стали фашизм і придушення прав людини.

В міру того, як Європа стає все більш звичною для всіх громадян країн цього регіону, стає все складніше дати їй визначення. Якщо для багатьох бути європейцем після Другої світової війни означало, насамперед, бути вірним духові прогресу і миру, то для декого, на жаль, це було доброю нагодою сховатися за цю ширму, аби всі якнайшвидше забули про відповідальність за скоєне в епоху нацизму. Нині Європа постає перед зовсім іншим викликом. Це виклик сотень мільйонів її жителів, що сподіваються побачити у Європі своє спільне майбутнє.

Друга світова війна засвідчила, що регіонові потрібна така система міжнародних відносин, яка б перенесла на міждержавний рівень уже вкорінені в багатьох країнах правила демократії, принципи поділу влади і встановлення протизваг між її гілками, властиві правовій державі. Настав час обмежити національний суверенітет міжнародними рамками. Іншого способу перекрити дорогу тоталітаризму й зловживанню державною владою не лишалося. Ще Л. Блюм писав: „Ця війна має, нарешті, породити сильні міжнародні установи й привести до створення довготривалих і ефективних міжнародних органів влади, в іншому випадку обов’язково розпочнуться інші війни” [2]. Першим кроком до реалізації ідеї став договір про СОВС. За задумом його творців, головним завданням було покласти край багатовіковому протистоянню Франції та Німеччини й установити контроль над стратегічними тоді галузями промисловості - вугільної й

сталеливарної.

Отже, в основу інтеграції було покладено нагромаджені на той час активи західноєвропейського суспільства - правова держава, багатовіковий досвід спільного існування народів, культурна й багато в чому релігійна спільність, давні традиції європейської ідеї, зрештою, гіркі уроки Першої і Другої світових війн. На цих основах створювався специфічний західноєвропейський менталітет післявоєнного періоду, що у значній мірі сприяв пошукові взаємоприйнятих рішень і подоланню конфліктів, яких не оминати на інтеграційному шляху. Тому цілком очевидно, що „для стабілізації модернізованої економіки і подальшого розвитку політичної системи необхідна модернізація менталітету, цінностей і норм” [3]. Отже, включення в європейський простір дасть можливість вирішити національні проблеми за умови прийняття західної ціннісної системи, західних норм особистісної й державної поведінки.

Ключовою внутрішньою метою Європейського Союзу є сприяння економічному та соціальному прогресу, переважно шляхом створення зони без внутрішніх кордонів, підтримки економічної і соціальної цілісності, заснування економічного і монетарного союзу та запровадження єдиної валюти. Головною зовнішньою метою політики ЄС є утвердження його ідентичності на міжнародній арені, передусім через спільну зовнішню політику і політику безпеки, зокрема через вироблення спільної оборонної політики. Основоположними принципами, якими керується Європейський Союз, є повага до національної самобутності, демократії та фундаментальних прав людини.

Новим словом у європейській інтеграції стала створена відповідно до Маастрихтського договору система Загальної зовнішньої політики і політики безпеки (ЗЗПБ), що замінила діючий з початку 1970-х років механізм Європейського політичного співробітництва (ЄПС). Зберігши міждержавний характер співробітництва ЄПС, нова система істотно розширила його межі. ЗЗПБ поширюється на всю сферу міжнародних відносин за винятком питань оборони та військової політики. Вона припускає не тільки взаємні консультації, як це було в ЄПС, але й вироблення „спільних позицій” держав-членів, які потім реалізуються через „спільні дії”, а також Колективних стратегій ЄС відносно третіх країн і регіонів. Договір поклав початок включенню військово-політичної інтеграції в рамки нормативних документів (*acquis communautaire*), а також офіційно оголосив про майбутню інтеграцію Західноєвропейського союзу (ЗЕС) у ЄС і формування в перспективі системи спільної оборони.

Після ратифікації Амстердамського договору у Євросоюзі було створено правову базу для побудови власного військового механізму. Так, Європейській Раді надано право виробляти загальну стратегію у сфері ЗЗПБ, а Раді - приймати рішення про устанovu системи спільної оборони, причому рішення про спільні дії і загальні позиції приймаються

кваліфікованою більшістю. Запроваджено посаду Вищого представника з ЗЗПБ/генерального секретаря Ради, що представляє зовнішньополітичні інтереси ЄС у світі й уповноважений вести переговори з третіми країнами. Все це свідчить про подальшу комунітаризацію другої опори. Винятково важливо й те, що створення власного оперативного потенціалу ЗЄС/ЄС перемістилася з розряду потенційних можливостей у площину практичних рішень. Згідно з Амстердамською угодою, головними цілями ЗЗПБ є:

- захист спільних цінностей, фундаментальних інтересів, незалежності і інтегрованості Союзу відповідно до принципів Статуту ООН;
- посилення безпеки Союзу у всіх аспектах;
- збереження миру і зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту ООН, а також до принципів Заключного акту Гельсінкі і цілями Паризької хартії, включаючи й ті, що стосуються зовнішніх кордонів;
- підтримка міжнародної співпраці;
- розвиток і консолідація демократії, а також панування права, пошана прав людини і фундаментальних свобод [4].

Отже, у 1990-х роках Євросоюз розпочав формування європейської „ідентичності у сфері безпеки й оборони”. Пошуки її у сфері внутрішніх справ і правосуддя привели Євросоюз наприкінці 1990-х років до масштабного проекту „європейського простору свободи, безпеки й правопорядку”, який вважається третьою найбільшою програмою ЄС за останні десятиліття після Єдиного внутрішнього ринку та Економічного й Валютного союзу. По суті, проект має на меті погодити й підвести під єдиний дах цілу серію розпочатих у середині 1980-х років заходів, спрямованих на забезпечення свободи пересування й діяльності громадян ЄС, громадської безпеки й правопорядку, посиливши водночас боротьбу з нелегальною імміграцією й злочинністю. В цілому метаморфоза третьої опори відбувалася за тими основними параметрами, що й розвиток другої опори: зміцнення юридичної бази спільних дій держав-членів у цій галузі за розширення участі органів ЄС, виникнення нових форм та інститутів співробітництва.

До безперечних досягнень 1990-х років слід віднести „Шенгенський простір”, що формувався спочатку поза юридичними рамками ЄС, а також запровадження інституту європейського громадянства. Цей інститут гарантує громадянам всіх країн ЄС вільне пересування по території Співтовариства з правом проживання, роботи й участі у виборах до місцевих органів влади і Європарламенту у кожній з них. До середини десятиліття оформилася й укоренилася ідея комунітаризації політики імміграції і надання притулку; було оприлюднено програму формування імміграційної політики ЄС і підготовлено Європейську хартію з імміграції. Значно активізувалася роль Євросоюзу у вирішенні таких проблем, як

боротьба з тероризмом, злочинністю, відмиванням нелегальних доходів і поширенням наркотиків.

Успіхи Європи на шляху інтеграції неабияким чином обумовлюють вибір держав Центрально-Східної Європи на користь ЄС. Проте цей чинник не єдина складова, що визначає такий вибір. Дуже важливу роль у ньому відіграє соціалістичне минуле цих країн, яке хочеться швидше забути. А вступ до Європейського Союзу означатиме водночас психологічне та, у певному сенсі, геополітичне віддалення від минулого. Психологічне означатиме те, що європейці визнають європейськість Східної Європи, а геополітичне те, що воно створить міцніші кордони з державою, яка є правонаступницею колишнього СРСР – Росією. І ніхто не винен у тому, що саме Росія символізує для них гніт соціалізму та імперські принципи.

Таким чином, у цьому випадку існує нагальна потреба вступу до Євросоюзу і компенсування тим самим пошкодженої соціалістичним минулим національної ідентичності східноєвропейців. Східноєвропейські країни завжди належали до сфери європейської цивілізації й поділяють її цінності. Протягом багатьох століть вони робили свій вклад у їх створення. До того ж, у багатьох з них досить добре пам'ятають певні історичні події, зокрема мюнхенську кризу 1938 року, коли Чехословаччина була перетворена на предмет торгівлі третіми країнами. Цей досвід учить, наскільки важливо для будь-якої вразливої країни бути міцно включеною – як у власних, так і в загальних інтересах – в союз, де сформовано європейську ідентичність у сфері колективної безпеки. Зокрема, у приєднанні Болгарії до НАТО бачили не тільки вирішення проблем національної безпеки, але й ознаку того, що вона не ізольована від інтеграційних процесів Європи і має європейську ідентичність [5].

Без сумніву, утвердження єдиної і загальної для всіх європейців ідентичності є метою, до якої прагне європейська інтеграція. „Процес розширення ЄС значною мірою бачиться як створення спільноти, заснованої на спільних цінностях” [6].

Європейська ідея пустила глибокі корені в політичному житті країн-кандидатів на вступ до Європейського Союзу, а також країн-членів. Європа стала об'єктивною реальністю для тих, хто приймає політичні рішення на всіх рівнях, – для економічних і фінансових кіл, преси, а також пересічних громадян.

Бути європейцем сьогодні означає брати участь у масштабному процесі й у рішучих діях, в яких особиста ангажованість, що розуміється насамперед як ангажованість громадянська, приводить до поступового формування єдиної для сотень мільйонів чоловік ідентичності. Це підтверджується тим, що „європейці винятково демократичні, зі світським світоглядом, більш сконцентровані на консенсусі, ніж на конкуренції, і схильні цінувати суспільну солідарність принаймні як досягнення.

Кордони Європи можуть бути встановлені на основі таких цінностей” [7].

Як плід політичної і культурної спадщини, європейська ідентичність може бути заснована лише на засадах розуму, інтеграції і людської гідності. Її основою є мир, крайнє неприйняття будь-якої форми самоізоляції і надмірностей у захисті партійних, місцевих чи національних інтересів. Вона має на увазі обов’язок бути солідарним з іншими і заперечує внаслідок цього суперництво між її складовими елементами. Європейська ідентичність після падіння комунізму і відкриття шляху на Схід дозволила об’єднати під спільним прапором народи, що ще десятиліття тому не могли й уявити собі можливості разом брати участь у будівництві спільної Європи. „Оскільки країни-претенденти були частиною європейської історії протягом багатьох століть, то на підставі європейської ідентичності було би важко виправдати відмову їм в тому, що було звичайно надано іммігрантам з колишніх закордонних колоній” [8].

Якщо держави об’єднаної Європи виступатимуть спільно, то Європейський Союз, незважаючи на чимало своїх вад, має шанс, попри серйозні виклики сучасності, залишитися серед великих акторів світової політики.

Зовнішнє розширення ЄС має поєднуватися з внутрішніми змінами, інакше йому не уникнути серйозних небезпек. Як слушно зазначав колишній канцлер ФРН Г. Шмідт, „для культури Європи було б корисно, якби не тільки політичні оратори ЄС, не тільки національні політики й уряди, а і її духовні пастирі, письменники і викладачі вищої школи, журналісти і публіцисти, будучи переконаними європейцями, бачили своє завдання у привнесенні основних моральних цінностей європейців у суспільну свідомість. Існує спільна мораль європейців. Ми усі повинні внести свій вклад у справу, що допоможе вдихнути життя в ці починання” [9].

Що стосується України, то її європейський вибір зумовлений історичними, економічними та соціальними чинниками. За часів колоніального рабства українська нація зазнала найбільших у Європі людських, матеріальних і територіальних втрат, їй насильно було нав’язано тоталітарний азійський політичний та соціально-економічний устрій, була порушена соціальна структура суспільства, спотворена ментальність народу. Україна опинилася на задвірках європейської цивілізації. Відтак з’явилась нагальна потреба у виборі шляху розвитку в напрямі європейської цивілізаційної моделі, що дає можливість досягти прогресу в усіх сферах життєдіяльності суспільства і держави.

Інтеграційний процес у відповідних напрямках складається з встановлення європейських норм і стандартів в освіті, науці й техніці, поширенні власних культурних і науково-технічних досягнень в ЄС. Такі кроки працюватимуть на підвищення в Україні європейської культури, інтеграцію в загальноєвропейське й науково-технічне середовище.

Нині Україна прагне стати повноправною європейською державою, віднайти свою європейську ідентичність.

Взагалі єдиної ідентичності немає – є кілька її видів. На першому рівні існує локальна ідентичність, на другому – національна, на третьому – макрорегіональна. Для того, щоби суспільство було солідарним, необхідні загальні цінності. Саме вони й означають загальну ідентичність. Якщо її не буде, то домінуватиме локальна ідентичність.

На сьогодні в Україні кардинальних змін в суспільній свідомості ще не відбулося. Поділ проходить у межах кожної системи суспільних відносин. Саме через цю амбівалентність політична ситуація в країні залишається непрогнозованою. Україна не може визначитися зі своїми міжнародними партнерами, заплуталася з демократичними принципами, які вона нібито поділяє теоретично, але якими нехтує на практиці.

Загалом, історія знає два сценарії того, як може формуватися ідентичність. За першим – ідентичність витворює державу, за другим – держава витворює ідентичність. Якщо нині пострадянська ідентичність творить державу, то наше майбутнє – в євразійському просторі. Іншими словами, Україна ніколи не досягне ядра європейської цивілізації, до якого непросто потрапити. Вона ризикує залишитися на узбіччі цивілізаційного розвитку, де її місія полягатиме у захисті благополучної Європи від небажаних транзитних потоків мігрантів, зброї і наркотиків. Якщо ж Україна свідомо обере стратегію орієнтації на Європу з перспективою на європейську ідентичність, то в неї ще лишатиметься шанс бути в єдиній Європі.

Втім, вибір того чи іншого шляху є питанням вибору моделі розвитку, а не лише питанням рівня життя. Нині Україна за рівнем добробуту громадян, та й навіть за рівнем демократії чи корупції, мало чим відрізняється від таких країн, як Румунія чи Болгарія. Але ці держави, попри свою бідність і невлаштованість, вже вступили до ЄС. Напевно, так відбувається й тому, що там не лишилося жодного символу комуністичної доби. Україна ж все ще тримається свого радянського минулого. Це відбувається тому, що майже половина населення має радянську ментальність. Цей факт яскраво відобразили результати парламентських виборів 2006 року. Ситуація зміниться на краще тільки тоді, коли відбудеться переворот у суспільній свідомості у бік справжнього патріотизму, який саме й передбачає сприйняття європейських цінностей свободи і демократії.

Щодо євразійської цивілізації, то вона не має ядра і підміняє реальні стандарти життя громадян абстрактними ідеями місії, яку треба виконувати, духовності, яку треба силоміць насаджувати. В цьому плані, зокрема, Росія являє собою велику трансконтинентальну країну, прив'язка до якої означає автоматичну залежність від її проблем.

Європейська традиція є більш перспективною, оскільки навіть

об'єднана Європа сьогодні є Європою націй, де ніхто нікого не прагне асимілювати силою.

Українська ідея може полягати в здійсненні права українського народу на збереження власної неповторності в спільноті світових народів, на життя в незалежній, міцній, демократичній українській державі. Матиме місце повільне наростання саме європейського потенціалу української нації і перетворення пострадянської ідентичності на власну, українську ідентичність. Ще не повністю втрачено науково-освітній потенціал України, що теж є запорукою формування ідентичності за європейським, а не євразійським взірцем.

Поняття ідентичності має суспільну природу, оскільки саме воно лежить в основі співіснування та взаємодії рівновеликих груп людей. Ідентичність означає розуміння не тільки в межах постановки певних спільних цілей, але й у розподілі відповідальності за їх досягнення, і навіть у готовності до певних жертв як умови збереження групи. Проблема визначення ідентичності лежить набагато глибше, ніж звичайне бажання вольовим чином долучитися до тієї чи іншої спільноти, вдягнувши певні шати та проголосивши певні гасла. Вона тісно пов'язана з питанням історичності буття спільноти, результатом якого є напрацювання цілого переліку алгоритмів як у сфері соціальної взаємодії усередині спільноти, так і у відносинах з навколишнім світом. Належність до цієї ідентичності визначається не стільки зовнішніми атрибутами, скільки присутністю особистісного переживання.

В цьому аспекті треба відзначити, що українцям притаманна схильність до соціального ескапізму та антиетатизм бачення організації соціальної взаємодії. Вони далекі від заперечення приватної власності та віддають пріоритет формам самоорганізації над централізовано-бюрократичними методами управління соціальними процесами. Відповідно до цього і мала б формуватися українська держава в ідеалі. В цьому сенсі можна сказати, що основним змістом розгортання української історії стала спроба подолати авторитарність суспільних та державних інститутів.

На сьогодні процес самоідентифікації багатьох громадян України пов'язаний з певним вольовим зусиллям. Ці зусилля можна підпорядкувати політичній меті. Українська нація тільки почала своє оформлення. Показовим є те, що українські громадяни, без огляду на етнічне походження, свого часу зробили свій вибір на користь незалежності, проголосивши відмінність свого устрою життя й характеру думок. Але, на жаль, у черговий раз, за історичною інерцією, почали будувати державу, що має пріоритетом бюрократично-мобілізаційні технології над формами громадської самоорганізації. Отже, саме тому набуття Україною європейської ідентичності може сприяти процесу повернення нашого суспільства до магістральних шляхів цивілізаційного

розвитку.

Література:

1. **Федуняк С.** Єврорегіоналізм у контексті створення панєвропейської системи безпеки / Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації. Збірка наукових праць. – Чернівці: Букрек, 2004. – С. 57 - 58.
2. Цит. за: **Лот В.** Планы военного времени и обсуждение условий Европейского союза // История европейской интеграции (1945 - 1994). – М.: Весь Мир, 1995. – С. 5 - 6.
3. **Andorka R.** Modernization and relevance to totalitarianism // Social structures in the making. - Warsaw, 1997. - P. 66.
4. **Барабанов О. Н.** Общая политика Европейского Союза в области обороны и безопасности: этапы становления и перспективы развития // Европейские страны СНГ: место в „Большой Европе” / Под ред. В. Грабовски, А. В. Мальгина, М. М. Наринского (отв. ред.). – М.: Международные отношения, 2005. – С. 171 - 172.
5. Див.: **Рангелов А.** НАТО, Русия, Балканските дилеми и българската външна политика // Международни отношения. – 1997. - № 2. - С. 22.
6. **Х.-Х. Нольте.** Европейский Союз и его место в современной мировой системе // Европа: журнал польского института международных дел. – 2002. – Том 2, № 1 (2). – С. 77.
7. **Mungiu-Pippidi A.** Beyond the New Borders // Journal of Democracy. – 2004. – January, Vol. 15, No. 1. – P. 54.
8. Ibid. – P. 50.
9. **Schmidt H.** Die Selbstbehauptung Europas: Perspektiven fur das 21. Jahrhundert. - Stuttgart: Deutsche VerlagsAnstalt, 2000. - S. 250 - 251.

Референдум як політичний інститут в умовах сучасної демократії

Юрій Шведа,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Львівського національного університету

ім. І. Франка

Останнім часом деякі політичні сили в Україні прагнуть запровадити в політичну практику процедури прямої (безпосередньої) демократії. Якщо приймати тезу, що джерелом влади в державі є народ, то референдум та інші інститути безпосередньої демократії слід трактувати як визначальні в системі прийняття політичних рішень. Безпосередня демократія забезпечує участь громадян в остаточному вирішенні конкретних проблем, а референдум прийнято вважати її головним інструментом. Однак ставлення різних політичних сил до референдуму неоднозначне, що пояснюється, мабуть, неоднозначністю й самого інституту та наслідками його застосування. Тим часом у політичному житті багатьох держав нагромаджено чималий досвід проведення референдумів, який може бути корисним і для молодій українській демократії.

В класичному інституті, яким є референдум, кожен виборець одержує можливість проголосувати „за” чи „проти” тієї чи тієї суспільно важливої, проблеми. Оскільки рішення під час референдуму приймає весь народ, то сам референдум вважається виявом народного суверенітету. В науковій літературі референдум трактується як інститут, що забезпечує безпосередній вибір відповідного рішення, яке є предметом голосування. Референдуму притаманні такі характеристики: безпосередня участь громадян у представленні власної позиції, право лише на один голос кожного виборця та визнання волі більшості за основу в процесі прийняття правових актів. Загальними умовами проведення референдумів є чітка фіксація проблематики, з якої вони проводяться; на всезагальний референдум виносяться питання, які мають загальнонаціональний характер. Право участі у референдумах мають громадяни країни, які

володіють виборчим правом [1].

Хоча не завжди референдум пов'язує формальні осередки прийняття рішень, проте відповідальні політики не можуть нехтувати його результатами. Тому, поряд з парламентською процедурою, референдум є важливим інструментом законодавчого процесу. Ця норма однак не означає, що референдум може бути повсякденною практикою прийняття політичних рішень. У більшості держав референдуми і так звані народні законодавчі ініціативи мають допоміжне значення, якщо взагалі застосовуються на загальнодержавному рівні. Як пишуть шведські політологи Дж. Лане і С. Еррсон, „більшість політичних систем закладають основи безпосередньої демократії у своїх конституціях, але дуже мало з них застосовують референдум регулярно” [2]. Проте в 1980-х – 1990-х роках сфера застосування референдуму в Європі значно розширюється, що схилиє до припущення, що ця форма безпосередньої демократії має непересічне майбутнє [3].

Однак референдум не єдина форма безпосередньої демократії. А. Лейпхарт вважає, що безпосередня демократія означає не лише участь у формуванні права (через законодавчу ініціативу, а відтак прийняття чи відхилення законопроектів), але також і можливість прийняття персональних рішень (поза „обов'язковим” вибором парламентаріїв). Згідно з такою точкою зору до сфери безпосередньої демократії відносять:

- вибори глави виконавчої влади загальним голосуванням (США, V Республіка у Франції, Португалія, Фінляндія, Ісландія, Австрія, Ірландія);
- так звані „праймвибори”, які означають обмеження політичних партій стосовно виборців в номінації своїх кандидатів на публічні посади (США);
- інституції відкликання депутатів, діяльність яких не відповідає симпатіям груп виборців (США, Швейцарія) [4].

Проте на загальну безпосередню демократію так ототожнюється з референдумом і народною ініціативою.

Увагу привертає насамперед проблема правового забезпечення референдуму (регулюється він конституцією, а чи звичайними законами), предмету його регулювання, часу здійснення та обов'язку голосування.

Розрізняють референдуми обов'язкові (облігаторні), які характеризуються тим, що їх рішення є обов'язковими для виконання, і факультативні, які означають, що їх результати не мають обов'язкового значення. Якщо ж йдеться про час проведення, то виокремлюють референдуми ратифікаційні, які проводяться після прийняття відповідного рішення парламентом (наприклад, затвердження в Іспанії конституції 1978 року), а також консультативні, які відбуваються до прийняття певного рішення (наприклад, референдум в Ірландії 1992 року стосовно ратифікації Маастрихтського трактату). Консультативний характер референдуму означає, що за його допомогою лише з'ясовується позиція громадян. Остаточне ж рішення щодо питань, винесених на

референдум, є прерогативою парламенту (чи іншого органу), однак проведення референдуму є необхідною умовою прийняття такого рішення.

В науковій літературі референдум аналізується переважно з двох точок зору. Першою є модифікація „класичного” парламентського порядку прийняття рішень. Це означає підвищення ступеня складності механізму прийняття рішень і подовження самої процедури прийняття рішень. Одночасно підкреслюється пов'язане з цим послаблення позицій парламенту: застосування референдуму вважається зазіханням на суверенність парламенту. Цей підхід має особливо багато прихильників у Великій Британії [5]. З іншого боку, референдум впливає також на позицію політичних партій, їх згуртованість, легітимність і силу, яку вони репрезентують на парламентській арені [6]. Одночасно референдум і, головне, його наслідки, аналізуються переважно під кутом зору втрат та зиску політичних партій, або (особливо у Швейцарії) зміни значення консенсусного порядку прийняття партіями політичних рішень.

Слід зауважити, що з політологічної точки зору менше значення має те, передбачений конституцією референдум як інститут чи ні. Більш важливим є те, як часто і в яких справах застосовується процедура загальнонародного голосування. Якщо йдеться про частоту проведення референдумів, то можна назвати чотири групи держав, у яких:

- референдум є загальною практикою прийняття політичних рішень. Одиноким прикладом тут є Швейцарія, у якій кількість голосувань після Другої світової війни перевищила 200;

- референдуми проводилися після Другої світової війни кілька (більше трьох) разів, що свідчить про тенденцію до практики прийняття певних рішень шляхом загального волевиявлення і підтвердження „класичного” парламентського механізму. До цієї групи держав відносимо Італію (19 референдумів до 1994 р.), Ірландію (15 до 1995 р.), Данію (14 до 1993 р.), ІV та V Республіки у Франції (12 до 1992 р.), Швецію (4 до 1994 р.). Сюди ж слід віднести й Іспанію (5) і Грецію (4), які стали демократичними державами з середини 1970-х років;

- референдум застосовується епізодично і наразі ніщо не вказує на тенденцію до розширення цієї практики в майбутньому (Бельгія, Велика Британія, Фінляндія, а також Австрія і Норвегія);

- референдум не застосовувався на загальнонаціональному рівні жодного разу (США, ФРН, Португалія).

Кількість референдумів, що проводилися в західноєвропейських країнах після Другої світової війни до середини 1990-х років (за винятком Швейцарії) вказана у таблиці [7].

Аналіз частоти застосування референдуму дозволяє зробити висновок про те, що застосовується він поетапно. Після Другої світової війни більшість західноєвропейських референдумів було проведено в 1970-х та 1980-х роках. Як видно з таблиці, з-поміж 81 референдуму 50 відбулися

зарубіжний досвід

зарубіжний досвід

після 1970 року, а з них 33 після 1980 року. Цю тенденцію підтверджує приклад Іспанії, яка після падіння авторитарного правління на межі 1970-х і 1980-х років (на відміну від Португалії) використала процедуру референдуму в процесі переходу до демократії. Винятком є Данія і Франція, де більшість післявоєнних референдумів відбулося до 1970 року.

Таблиця

Держава	1945 – 1994 рр.	До 1970 р.	Після 1970 р.
Австрія	2	0	2
Бельгія	1	1	0
Данія	14	8	6
Фінляндія	1	0	1
Греція	4	4	0
Іспанія	5	2	3
Голландія	0	0	0
Ірландія	15	3	12
Німеччина	0	0	0
Норвегія	2	0	2
Португалія	0	0	0
Швеція	4	2	2
Великобританія	1	0	1
Італія	19	1	18
Загалом	81	31	50

Зрозуміло, що нині передчасно говорити про поширення нової політичної практики, а тим більше про заміну нею класичної форми парламентаризму, однак дискусія щодо необхідності застосування референдумів у політичному житті увійшла нині в нову фазу. Це особливо стало очевидним після підписання Маастрихтської угоди, яка передбачає обов'язкове застосування референдумів навіть у тих державах, де раніше вони не проводилися (Фінляндія, Норвегія, Австрія, Голландія).

Чимало авторів, що переймаються проблематикою референдумів, зауважують, що не можна однозначно відповісти на запитання, чому в одних країнах референдуми використовуються часто, а в інших епізодично, або й взагалі не застосовуються [8]. Ця обставина ускладнює прогнозування політичного розвитку.

По-перше, слід звернути увагу на брак кореляції частоти застосування референдумів з традицією їх застосування. Перед Другою світовою війною референдуми були рідкістю. Після 1900 року в Західній Європі, не беручи до уваги Швейцарії, організовано 19 референдумів, зокрема в таких країнах, як Німеччина (6 разів), Норвегія (4), Данія (3), Італія (2), Швеція, Австрія, Фінляндія, Ірландія (по 1).

Після Другої світової війни держави, які найчастіше застосовували процедуру референдумів (Німеччина і Норвегія), припинили цю практику.

В Ірландії, Данії, Італії і Швеції кількість референдумів після Другої світової війни зросла. В Австрії та Фінляндії вона залишалася на низькому рівні. Крім того, жодного разу не проводилися референдуми в Бельгії, Голландії, Великій Британії і Франції. Перші три належать до числа держав, які трактують референдуми надалі як винятковий інститут. Натомість Франція часів IV і V Республік належить до числа країн, що застосовують їх найчастіше. В цій ситуації звернення до традицій, особливо передвоєнних, не може бути підставою для прогнозування майбутнього інституту референдуму взагалі.

По-друге, частота застосування референдумів негативно корелювалась з рівнем задоволення громадян станом демократії у їх державах. Під кінець 1980-х років найбільше задоволення функціонуванням механізмів демократії висловлювали громадяни Люксембургу (80 %), ФРН (78 %), Данії (69,1 %), Голландії (63,7 %), Португалії (63 %) та Великої Британії (61,35 %) [9]. У цій групі держав, за винятком Данії, референдуми взагалі не застосовувалися (Люксембург, Німеччина, Португалія, Голландія) або проводилися лише один раз (Велика Британія). Загалом найменш задоволеними власною демократією були громадяни Італії (30,7 %), Іспанії (53 %), Франції (55,6 %), Ірландії (57,9 %) та Бельгії (57,5 %). За винятком Бельгії, ці держави належать до тих, у яких референдум застосовується найчастіше. Як видно, розширення можливостей безпосереднього прийняття рішень про важливі суспільні проблеми не має означати ані зростання прихильності до демократії, ані задоволення її поглибленням. Цю обставину недооцінюють прихильники демократії участі. Можна, однак, припустити, що в країнах, де рівень соціального задоволення функціонуванням демократії є нижчим, можливість розв'язання контраверсійних соціальних проблем шляхом проведення референдуму буде вищою.

По-третє, відповідаючи на запитання, чому в одній державі референдуми проводяться часто, а в інших рідко чи взагалі не проводяться, належить звернути увагу на те, що це явище не корелюється з моделями демократії, в межах яких відбуваються референдуми. Загалом не простежується зв'язок між президентською і парламентською формою правління й частотою застосування референдумів. Збільшення кількості держав, які більш чи менш часто застосовують референдуми, переважають парламентські демократії, але в їх числі знаходимо квазіпрезидентську V Республіку у Франції. Одночасно в групі держав, які не застосовують референдумів, є держави як з президентською формою правління (Фінляндія – до 1994 року, Ісландія, Португалія) так і „чисто парламентська” Голландія. Референдум також не є виразом консенсусної чи мажоритарної моделі демократії. До держав, де найчастіше застосовують референдуми, належать Швейцарія, яка найближче до консенсусної моделі демократії, та Нова Зеландія, яка є

„найчистішим” прикладом вестмінстерської моделі демократії. Жодного разу не застосовувалась процедура загального голосування в „консенсусній” Голландії чи в „змішаних” США. Один лише раз відбувся референдум у „вестмінстерській” Великій Британії. Очевидно, що референдуми застосовуються в обох моделях демократії і що вони не є виразником жодної з них [10].

Різниця між вестмінстерською і консенсусною моделлю демократії має значення, коли аналізуємо політичні наслідки референдуму. Логічно припустити, що ця інституція більш притаманна першій моделі, оскільки вона впливає на прийняття рішення в суперечливому питанні більшою кількістю громадян. Таким чином, підтверджується одна з рис вестмінстерської моделі, яка полягає в тому, що народ можна ідентифікувати з арифметичною більшістю виборців. Більше того, рішення референдуму не залишає місця для дискусій і компромісів, які характеризують консенсуалізм. Для нього референдум є чинником дисфункціональним: він послаблює значення домовленостей між політичними партіями та групами інтересу і, як це підтверджує приклад Швейцарії, заперечує раніше досягнуті домовленості між групами еліти [11]. Ретельно підготовлений проект рішення може бути відхилений загальним голосуванням, внаслідок чого зусилля, витрачені на здобуття компромісу, стають марними. Інакше в вестмінстерській моделі: загальне голосування створює тут додаткову конфронтацію правлячих партій і політичної опозиції.

Політичні наслідки референдуму залежать насамперед від того, хто його ініціює. Залишаючи поза увагою випадки, коли обов’язок підготовки питань до референдуму впливає з конституції (найчастіше стосовно принципових засад політичного ладу чи, як в Данії, зміни меж виборчого віку), виокремимо референдуми контрольовані – ті, що ініціюються правлячими політичними інституціями (президентом, парламентом, урядом) і неконтрольовані – ті, що ініціюються парламентською меншістю [12]. У першому випадку загальне голосування є додатковим підтвердженням популярності правлячої команди чи її лідера і несе з собою ризик поразки, що може зумовити відставку глави держави (де Голль, 1969 рік), глави уряду (Франція, 2005 рік) чи уряду (Швеція, 1957 рік, Норвегія, 1972 рік). Результат референдуму, якого не може передбачити правляча політична сила, обумовлюється тим, що виборці хоча й підтримали політичну програму певної партії, можуть мати іншу думку щодо питання, яке виноситься на референдум [13].

У другому випадку опозиція отримує можливість мобілізації суспільної підтримки на користь власних проектів розв’язання певної проблеми (ініціатива позитивна) або проти запропонованих ініціатив правлячих політичних сил (ініціатива негативна). Прикладом негативної ініціативи може бути референдум в Італії 1974 року, ініційований радикально правим

католицьким угрупованням з метою скасування закону, що дозволяв цивільне розірвання шлюбів. Це створило значні труднощі для правлячих християнських демократів, які змушені були вибирати між підтримкою ортодоксальних вимог ініціаторів референдуму і політичним прагматизмом. В цій ситуації вони виступили проти проведення референдуму.

Італійський приклад скеровує нашу увагу в бік стратегії політичних партій як чинника, що визначає частоту проведення референдумів. За винятком Франції, де ініціатива проведення референдуму може належати президентові, у решті західноєвропейських демократій ініціаторами чи супротивниками проведення референдумів виступають політичні партії. Від обрахованого ними балансу втрат чи здобутків, рівня зовнішніх конфліктів, можливості послаблення політичних конкурентів, перспектив консолідації громадської думки тощо залежить ставлення партій до його проведення. Референдум є інструментом, що слугує більшою мірою політичним партіям, ніж самим виборцям, які в ході його проведення керуються переважно симпатіями до певного учасника політичного конфлікту.

Аналізуючи функції референдумів, Т. Бйорклунд підкреслює, що вони є інструментом в руках політичних меншин (опозиції), механізмом подолання внутріпартійних поділів та громовідводом для суспільних розбіжностей [14]. На думку Дж. Детлефа і А. Сторсведа, референдум, крім того, виконує функцію „легітимації політичного істеблішменту перед скептично налаштованим електоратом” [15]. Ці вчені, на нашу думку, переоцінюють значення позитивних (з системної точки зору) наслідків референдуму.

Належить на це явище поглянути й з іншої точки зору. Референдум може бути також наслідком неспроможності розв’язання політичною елітою контраверсійного питання і перенесенням тягара відповідальності за його розв’язання на весь електорат [16]. Це дозволяє політичним партіям не лише уникати політичної відповідальності, але й дає можливість приховати внутріпартійні суперечки.

Результатом референдуму може бути також добре організована політична дестабілізація, спричинена партійними розколами, мобілізація противників прийняття рішення, організація громадських протестів.

З цього випливає, що прийняття рішення про проведення референдуму пов’язане з певними ризиками. У багатьох випадках страх перед внутріпартійними політичними поділами зумовлює насторожене ставлення партії до ідеї проведення референдуму. Прикладом може бути супротив британських консерваторів 1975 року проти ідеї проведення референдуму стосовно приналежності Великої Британії до тодішнього Європейського Союзу або французьких правоцентристських партій стосовно референдуму 1988 року щодо Нової Каледонії.

Політичним наслідком референдуму, ініційованого правлячими політичними силами, може стати зміцнення позиції партії, що перебуває при владі, або ж президента. Саме такий ефект мали перші чотири референдуми, проведені де Голлем. Зміцнення позиції правлячої партії і її лідера прем'єр-міністра Ф. Гонсалеса відбулося внаслідок референдуму 1986 року щодо вступу Іспанії до НАТО.

Мотиви підтримки референдуму можуть бути різними. Переживаючи складний період, британська Лейбористська партія вирішила 1975 року відступитися від доктрини зверхництва парламенту й ініціювала референдум щодо приналежності Великої Британії до ЄС, уникаючи в такий спосіб прийняття рішення голосами своїх проєвропейських противників – консерваторів і лібералів, а також розколу у власній партії.

Проведення референдуму може означати певні ризики для партій, що перебувають при владі. Негативний результат загального голосування може означати падіння уряду, хоча це не впливає з положень чинного законодавства. Тому, власне, де Голль добровільно склав свої повноваження як президент V Республіки після програного ним 1969 року референдуму у справі реорганізації Сенату. Так впав у Швеції уряд Т. Ерландера, не здобувши підтримки запропонованої ним реформи освіти 1957 року. За подібних обставин, внаслідок того, що норвезькі виборці не підтримали ідеї приєднання до ЄС, подав у відставку соціал-демократичний уряд (1972 р.). Та навіть якщо й не доходить до відставки, все ж престиж правлячих партій у випадку програшу референдуму суттєво знижується.

Дж. Сміт розрізняє референдуми прогегемонічні, тобто такі, що утримують чи зміцнюють позицію правлячих політичних сил, та антигегемонічні, тобто такі, що викликають блокування рішення, пропонованого правлячими політичними силами, або навіть їх відставку.

Аналіз практики застосування референдумів дозволяє стверджувати, що, за винятком Швейцарії, голосування є одночасно і контрольованим, і прогегемонічними. Референдум може стимулювати появу нових ліній політичного поділу, в тому числі і в самих партіях. Можуть з'явитися нові політичні блоки на підтримку винесеного на розгляд питання, а також такі, що виступають проти нього. Слід мати на увазі, що ухвали, які приймають такі угруповання, є умовно ситуаційними. За винятком Італійської радикальної партії (PRI), яку називають „партією референдумів”, яка підтримує цю форму прийняття рішень при контраверсійних питаннях, решта політичних партій демонструють змінні позиції щодо застосування референдумів.

Ставлення до цієї форми волевиявлення може спричинити внутріпартійні конфлікти. Прийняття рішення про проведення загального голосування зумовлює принципову зміну розташування політичних сил, обумовлює їх розподіл на тих, що схильні відповісти „так”, і прихильників

відповіді „ні” на конкретне запитання, як це трапалося партіях скандинавських країн під час проведення 1994 року референдумів стосовно вступу в ЄС [17].

Аналіз ставлення політичних партій до референдуму дозволяє зробити деякі узагальнення.

Якщо існує можливість розв’язання конкретного питання певною партією шляхом парламентських дебатів, то, вірогідно, вона виступатиме проти загального голосування – хоча б з огляду на витрачання значних коштів. Негативним стимулом є також ризик програти вибори, загроза внутріпартійних поділів, або ж вигода, яку можуть отримати від всезагального голосування політичні противники. І навпаки, стимулами, що зумовлюють підтримку референдуму, є слабкі шанси одержати підтримку відповідного рішення на парламентському рівні, сильні внутріпартійні протиріччя, перспектива отримання перемоги в загальному голосуванні, а також можливість конфлікту серед політичних сил, які виступають противниками проведення референдуму. Вірогідність звернення до референдуму можна визначити за його функціональністю чи дисфункціональністю для інтересів політичних партій, які прагнуть зміцнити свої позиції [18].

Референдум стає сьогодні чимось більшим, ніж лише виразником громадської думки. Передовсім слід визначити характер справ, які виносяться на загальне голосування. Окрім традиційних – зміни конституції, предметом референдуму стають питання, викликані поляризацією громадської думки, й такі, що викликають сильні емоції в суспільстві. Це, зокрема, питання, що стосуються моральних проблем (припустимість розлучень – Італія 1974 р., Ірландія 1986 р. і 1995 р., допустимість абортів – Італія 1981 р., Ірландія – 1983 і 1994 р.), приналежності до міжнародних організацій (Данія, Норвегія, Ірландія, Велика Британія – приналежність до ЄС, Іспанія – вступ до НАТО, Ірландія, Данія, Франція, Австрія, Швеція, Фінляндія – ратифікація Маастрихтського трактату) чи проблеми так званої „нової політики” (референдум у справі атомних електростанцій в Австрії і Швеції). У двох референдумах (1991 і 1993 рр.) італійці визначалися стосовно основних проблем політичної реформи, в тому числі й виборчої системи. Політичними наслідками обох цих голосувань була делегітимізація політичної системи І Республіки, а також несприйняття більшості діючих в її межах політичних партій. Такого типу референдум може поглиблювати соціальний поділ та конфлікти, прикладом чого може бути хоча б поділ ірландського суспільства стосовно проблеми розлучень та абортів чи скандинавських країн стосовно приналежності до ЄС.

Варто також звернути увагу й на те, що різниця між переможною більшістю та переможеною меншістю буває незначною. Так, 1994 року за прийняття до ЄС проголосувало 56,9 % фінів, 52,3 % шведів і 47,8 %

норвежців [19]. В ірландському референдумі 1995 року стосовно лібералізації закону про розлучення його прихильниками виявилось 50,3 % виборців (в попередньому референдумі їх кількість становила 63,5 %). Важко уявити, що конфлікт інтересів, закладений оцінкою наслідків прийняття до ЄС чи допустимості розлучень, був таки вирішений через референдум.

Як бачимо, поширення практики звернення до референдумів спричиняє численні, часом непередбачувані політичні наслідки. Стосуються вони як виборців (можливість безпосереднього висловлювання в спірних питаннях), так і самої політичної системи (модифікація механізмів прийняття рішень). Однак особливого значення референдум набуває для політичних партій. Ті, що при владі, отримують можливість додаткової легітимації своєї політики. Так, наприклад, сталося після референдуму стосовно політичних реформ А. Соареша в Іспанії 1976 року і прийняття додаткових умов щодо їх реалізації. Коли предметом референдуму стають контраверсійні питання, що зумовлюють поділ всередині самої партії, то вона одержує можливість перенести тягар прийняття рішення на плечі самих виборців [20]. Коли правляча партія сама поділена стосовно питання, що виноситься на референдум, вона може в такий спосіб змобілізувати власних членів до узгодженої діяльності. Меншими є ризики від проведення референдуму для опозиції, яка в такий спосіб може прийти до влади. В кожному, однак, випадку політичні партії на практиці здійснюють підрахунок втрат і вигод, керуючись при цьому не абстрактним „добром народу”, а власними інтересами.

Виняткову роль відіграють інститути безпосередньої демократії у Швейцарії, країні, яку називають колискою демократії участі. У сучасній Швейцарії сформувався трьохрівневий механізм прийняття рішень, який охоплює: консультації перед прийняттям рішення в парламенті з групами інтересів; референдум, пов'язаний з народною ініціативою (позитивний чи негативний); діяльність політичних партій, які є виразниками інтересів виборців [21].

Характерною рисою швейцарського консенсуалізму є відносна слабкість значення політичної репрезентації партіями. Пов'язано це з малою конкуренцією за місця в уряді та „автоматичним” забезпеченням цих місць найбільшим партіям. Отже, соціальне невдоволення виражається через інститути безпосередньої демократії, а не в парламентській діяльності партій. В такий ситуації референдум служить переважно інтересам виборців і малих партій, не представленим на урядовій арені, однак здатним мобілізувати соціальну підтримку для вирішення спірних питань.

Значення інституту безпосередньої демократії в Швейцарії впливає не лише і не стільки з політичної традиції, скільки з труднощів формування стабільної парламентської коаліції, яка б була здатною подолати

різномірність і розмаїтість інтересів, репрезентованих політичними партіями. Слід також пам'ятати, що швейцарське суспільство дуже розділене. Лінії соціального поділу обумовлюються етнічними й релігійними відмінностями, на що накладається також сильна автономія кантонів. Як зазначає Ф. Лехнер, „гетерогенність інтересів та слабкість національних партій і груп інтересів робить завдання формування стабільної політичної коаліції надзвичайно складним і ризикованим” [22]. Становище партій, репрезентованих в Nationalrat, дуже різне, що у випадку непорозуміння загрожує неприйняттям рішення. У цій ситуації істотного значення набирає демократія участі. На противагу іншим державам Західної Європи, референдум у Швейцарії не є інструментом, який слугує опозиції в боротьбі з урядом, а головно інституцією, що реалізує ідеї громадян.

У багатьох випадках референдум стає владою негативною, яка дозволяє блокувати ініціативи політичних партій, а відтак його значення як інструмента „позитивної політичної партисіпатації” мінімальне. Деякі референдуми (особливо „екологічні”) проводяться лише для того, щоб протистояти урядовим ініціативам, як, наприклад, серія з трьох голосувань у квітні 1990 року, зумовлена протестами проти будівництва автострад. Часто проявляється також конфлікт між інноваційністю політичних еліт і консерватизмом електорату, який, наприклад, 1971 року уможливив визнання виборчих прав жінок. Все це зумовлює обережність в оцінці референдуму „як найкращого вираження демократії”.

Аналіз практики використання інституту референдуму в сучасних демократіях приводить до твердження, що цей інститут користується зростанням інтересу як з боку виборців, так і з боку політичних партій. Про популярність референдуму серед громадян говорить, між іншим, фреквенція в сучасних голосуваннях. На противагу виборчій фреквенції, вона має тенденцію до зростання і свідчить, що громадська думка піддається мобілізаційним впливам. Так, у референдумі 1993 року, що стосувався політичної реформи в Італії, фреквенція становила 77 % і була на 14,5 % вища, ніж на попередньому референдумі, хоч й дещо нижча, ніж у виборах 1992 року [23]. У серії референдумів, здійснених 1994 року щодо приналежності до ЄС, фреквенція перевищила рівень участі в останніх виборах. Було це особливо очевидно у Норвегії, де проблема співпраці з ЄС викликала глибокий конфлікт. У референдумі взяло участь 89 % виборців, тоді як в парламентських виборах 1993 року лише 75,9 %. В Австрії в референдумі взяло участь 82 % (у виборах 1994 року – 78 %), у Фінляндії – 74 % (у виборах 1991 і 1995 рр. – 72 %). Лише у Швеції рівень участі в загальному голосуванні був нижчим (83 %), ніж у виборах до парламенту 1994 року (87 %) [24]. Загалом для швейцарських референдумів характерний досить низький рівень фреквенції, хоча деякі питання, як, наприклад, ліквідація армії, що було предметом голосування

1989 року, привело до виборчих урн близько 70 % виборців.

Більшість політичних партій негативно ставляться до референдуму. Проте, очевидно, слід погодитися з тим, що референдуми мають майбутнє у сучасній представницькій демократії. Однак при цьому слід мати на увазі, що розширення процедури загального голосування не витісняє традиційних інститутів представницької демократії з політичного життя.

Література:

1. **Романюк А.** Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи. Інституційний вимір.- Львів, 2004, с. 278 - 279.
2. **Lane J., Ersson S.** Politics and Society in Western Europe.- London: Sage, 1987, p. 217.
3. **Steiner J.** Democracie europejskie. - Rzeszow: Wyd. WSP, 1993, s. 246 - 247.
4. **Lijphart A.** Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Democracies.- New Haven: Yale UP, 1984, p. 198-201.
5. **Steiner J.** Democracie europejskie. - Rzeszow: Wyd. WSP, 1993, s. 245.
6. **Morel L.** Party Attitudes Towards Referendum in Western Europe // Western European Politics, 1993, vol. 16 (3), p. 227.
7. **Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza /** Pod. red. A. Antoszewskiego, R. Herbuta. - Wroclaw: Wyd. Wr. U, 1997, p. 216.
8. **Lijphart A.** Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Democracies. - New Haven: Yale UP, 1984, p. 197.
9. **Flickinger R. S., Studlar D. T.** The Disappearing Voters? Exploring Declining Turnout in Western European Elections // Western European Politics, 1992, vol. 15 (2), p. 9.
10. **Lijphart A.** Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Democracies.- New Haven: Yale UP, 1984, p. 197.
11. **Barry B.** Review Article; Political Accommodation and Consociational Democracy // British Journal of Political Science, 1975, vol. 5, 483.
12. **Smith G.** The Functional Properties of the Referendum // European Journal of Political Research, 1976, vol. 4 (1), p. 6.
13. **Lehner F., Homann B.** Consociational Decision-Making and Party Government in Switzerland. - In: Party Government: European and American Experiences / Ed. by R. Katz.- Berlin: Walter de Gruyter, 1987, vol. 2, p. 249.
14. **Bjorklund T.** The Demand for Referendum. When does it arise and when does it succeed? // Scandinavian Political Studies, 1982, vol. 5 (3), p. 237.
15. **Detlef J., Storsved A.** Legitimacy Through Referendum? The Nearly

Successful Domino-Strategy of the EU Referendums in Austria, Finland, Sweden and Norway // *West European Policy*, 1995, vol. 18 (4), p. 19 - 20.

16. **Morel L.** Party Attitudes Towards Referendum in Western Europe // *Western European Politics*, 1994, vol. 16 (3), p. 230.

17. **Detlef J., Storsved A.** Legitimacy Through Referendum? The Nearly Successful Domino-Strategy of the EU Referendums in Austria, Finland, Sweden and Norway // *West European Policy*, 1995, vol. 18 (4), p. 26.

18. **Morel L.** Party Attitudes Towards Referendum in Western Europe // *Western European Politics*, 1994, vol. 16 (3), p. 228.

19. **Detlef J., Storsved A.** Legitimacy Through Referendum? The Nearly Successful Domino-Strategy of the EU Referendums in Austria, Finland, Sweden and Norway // *West European Policy*, 1995, vol. 18 (4), p. 21.

20. **Lane J., Ersson S.** *Politics and Society in Western Europe.* - London, Sage, 1987, p. 220.

21. **Kerr H.** The Swiss Party System: Steadfast and Changing.- In: *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, the Netherlands and Belgium* / Ed. by H. Daalder.- L.: Frances Pinter, 1987, p. 111 - 113.

22. **Lehner F.** Interest Intermediation, Institutional Structures and Public Policy. - In: *Coping with the Economic Crisis: Alternative Responses to Economic Recession in Advanced Industrial Societies* / Ed. by H. Keman, H. Paloheimo, P. Whiteley.- London: Sage, 1984, p. 29.

23. **Newell J., Bull M.** The Italian Referendum of April 1993: Real Change at Last? // *West European Politics*, 1993, vol. 16 (4), p. 612 - 613.

24. **Detlef J., Storsved A.** Legitimacy Through Referendum? The Nearly Successful Domino-Strategy of the EU Referendums in Austria, Finland, Sweden and Norway // *West European Policy*, 1995, vol. 18 (4), p. 30.

Конфліктний потенціал виборів і технології його врегулювання в Казахстані

Гульнар Насімова,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Казахського національного університету

ім. аль-Фарабі

Вибори відображають сформовану в суспільстві розстановку політичних сил, його основні політичні потреби й інтереси. Політична ж цінність виборів полягає в тім, що вони переводять політичні протиріччя у сферу відкритої, легітимної політичної конкуренції, дають можливість уникнути екстремістського розвитку подій. Тобто, вибори – це один з методів залагодження конфліктів, покликаний надати стихійній боротьбі інтересів цивілізованого характеру. Результати виборів є найважливішим і найбільш точним показником морально-психологічного стану суспільства, його ідейно-політичної орієнтації.

Якщо говорити про Казахстан, то слід відзначити, що вибори в республіці заклали базу електоральної конкуренції. Сформулися інституціональні умови, що визначають характер змагання різних політичних сил.

Та просто констатувати ці факти недостатньо. Необхідно зрозуміти, який політичний досвід ми надбали на новій електоральній сцені в процесі минулих виборчих кампаній, до яких прагматичних висновків може привести їх аналіз.

В цілому всі виборчі кампанії, що відбулися в Казахстані, дозволяють визначити кілька важливих моментів.

1. Інститут виборів закріпився як найважливіша демократична процедура в суспільстві, за допомогою якої здійснюється легітимація влади, вирішення цивілізованим шляхом проблем, що нагромадилися в суспільстві.

2. Обрано оптимальну виборчу систему, яка задовольняє різні соціально-політичні інтереси й потреби, – змішану систему. Безумовно,

**Конфліктний потенціал виборів
і технології його врегулювання в Казахстані**

Гульнар Насімова

щодо перспективності цієї системи можна сперечатися, оскільки її реалізація на практиці має суттєві труднощі. Але на сьогодні змішана система, на нашу думку, є інструментом громадської згоди й примирення.

3. Нагромаджено значний досвід проведення виборчих кампаній, удосконалюються законодавча база, технології передвиборчої боротьби.

Разом з тим необхідно визнати, що вибори служать не тільки узгодженню інтересів та оптимізації конфліктів – вони можуть викликати й посилення соціально-політичної напруженості. Це засвідчують останні події на пострадянському просторі – там, де результати виборів призвели навіть до масових заворушень.

Для запобігання й нейтралізації вогнищ соціально-політичної напруженості, для вироблення стратегії й тактики управління, забезпечення в країні стабільної обстановки необхідно, передусім, добре знати електоральні настрої. У цьому зв'язку, на нашу думку, є необхідність звернутися до парламентських виборів в Казахстані 2004 року.

В цілому результати виборів засвідчили підтримку казахстанськими громадянами здійснених владою реформ. Водночас не можна оминати увагою ту частину виборців, для якої найбільш прийнятною формою політичної поведінки став абсентеїзм. Схоже, казахстанський електорат з кожними виборами все більше втрачає інтерес до основного інституту демократії: відсоток виборців, що беруть участь у голосуванні, постійно знижується. Якщо 1995 року у парламентських виборах взяло участь близько 70 % осіб, що мали право голосу, то 1999 року на виборчій дільниці прийшло 62,56 % виборців, а 2004 року – 54,3 %. Це можна пояснити тим, що в перших виборчих кампаніях громадян приваблювала можливість реального вибору й перший досвід конкурентних виборів. Потім відсоток абсентеїстів помітно збільшувався, оскільки вибори все менше стали сприйматися як реалізація інтересів громадян. Очікування того, що парламент зможе вирішити гострі суспільні проблеми, не виправдалися. Громадяни зосередили свою увагу на інших питаннях.

Так, за результатами соціологічного опитування, проведеного дослідницьким центром „Репутація”, 23,7 % респондентів, що не брали участі в голосуванні, впевнені, що переможець був відомий заздалегідь, а тому їх голос нічого не вирішував. Кожен п'ятий опитаний пояснив свою неучасть у виборах байдужістю до виборчого процесу. Причиною відсутності 7,6 % респондентів на виборчих дільницях стала участь у передвиборчих перегонах політичних партій і кандидатів, які не користувалися симпатією виборців. 10,1 % опитаних не змогли проголосувати, бо на виборчій дільниці не знайшли своїх прізвищ у списках виборців. 4,1 % виборців не взяли участі в голосуванні через незнання номера своєї виборчої дільниці. Для 5,4 % виборців причиною неучасті став від'їзд із міста в день голосування, а 2,2 % не прийшли на вибори за станом здоров'я. Разом з тим, 4,3 % з тих, хто проігнорував

вибори, не змогли назвати конкретну причину свого „учинку” [1].

Отже, більшість респондентів заздалегідь була переконана в марності виборів і можливості фальсифікацій. В основі мотивів неучасті лежить зневіра в перемозі гідних кандидатів, а також у тому, що обрані депутати виконуватимуть передвиборчі обіцянки, а спостерігачі вплинуть на об'єктивний підрахунок голосів.

На нашу думку, однією з причин відмови виборців від голосування цілком могло бути те, що в бюлетенях не було графи „проти всіх”. Якщо згадати парламентські вибори 1999 року, то 373.440 казахстанців висловили активне неприйняття запропонованим їм на вибір політичних сил, а вибори 2004 року такої можливості не надали. Якби ця графа в бюлетені була, то це дало б можливість протестному електоратові, як мовиться, „випустити пару” – це був би легітимний канал політичного волевиявлення.

Особливої уваги заслуговує те, що абсентеїстами стала значна частина молоді. Молодіжний електорат має свої особливості, що віддзеркалюють специфіку соціального стану окремих груп молоді, розходження в їх інтересах і політичних орієнтаціях. По тому, наскільки довіряють молоді люди державним і громадським структурам, можна судити не тільки про їх політичні настрої, але й про мотиви політичної поведінки. Так, результати соціологічного опитування свідчать, що лише 15 % молодих виборців прийняли тверде рішення взяти участь у виборах, 40 % мають намір взяти участь у голосуванні, 45,3 % не прийняли жодного рішення [2].

Сучасні конфлікти в казахстанському суспільстві свідчать про значний вплив молоді на політичні процеси й результат політичної боротьби. І в цих умовах цілком зрозуміле прагнення різних політичних сил залучити на свій бік молодь.

Безумовно, неучасть у політиці – таке ж демократичне право, як і участь у ній. І те, що казахстанські громадяни скористалися цим правом, не є чимось екстраординарним. Водночас, на нашу думку, необхідно усвідомлювати, що політичний абсентеїзм може завести суспільство в глухий кут політичної апатії, що може викликати політичну дестабілізацію. Більше того, існує небезпека, що за певних умов можливий різкий перехід від абсентеїзму до радикальних форм політичної поведінки.

Особливо непрості проблеми можуть виникнути, коли „виборчі очікування” стануть марними. Видається, що абсентеїзм – це своєрідний індикатор напруги в суспільстві. Тому нині потрібен глибокий аналіз причин неучасті у виборах, що дозволить передбачати „несподіванки” й запобігти негативним наслідкам такого типу політичної поведінки.

Проте особливих проблем з явкою на президентських виборах в Казахстані не буває. З одного боку, порівняно висока явка на президентських виборах свідчить про їх важливість для виборців. З іншого

Конфліктний потенціал виборів і технології його врегулювання в Казахстані

Гульнар Насімова

боку, це свідчить про те, що довіра громадян до виконавчої влади набагато вища, ніж до законодавчої. Цілком очевидно, що в казахстанській політичній системі для більшості громадян важливим владним інститутом є президент, адже саме він володіє достатніми повноваженнями для формування загальнополітичного курсу.

Однією з причин конфліктної ситуації на парламентських виборах 2004 року було використання автоматизованої інформаційної системи, що стало об'єктом пильної уваги не тільки вітчизняних, але й зарубіжних фахівців.

Як і передбачалося, електронна система голосування стала нагодою для звинувачень з боку опозиції. Опозиція, виступаючи проти нового способу голосування, навіть прогнозувала бойкотування виборів. Причини були різні: від якості електропостачання виборчих дільниць і до нерозуміння виборцями правил і процесу електронного голосування.

Центрвиборчком перед виборами поетапно здійснював роз'яснювальні заходи. Не можна, зокрема, ігнорувати значення інструкцій і рекомендацій для всіх учасників виборчого процесу (пам'ятка членові дільничної виборчої комісії, пам'ятка членові територіальної виборчої комісії, пам'ятка членові окружної комісії, пам'ятка міжнародним спостерігачам, пам'ятка політичним партіям, пам'ятка представникам ЗМІ, пам'ятка кандидатам у депутати, пам'ятка спостерігачам, пам'ятка довіреним особам кандидатів у депутати, пам'ятка виборцям).

Крім того, у засобах масової інформації публікувалися матеріали з роз'ясненнями змін і доповнень до виборчого законодавства, про основні характеристики й можливості автоматизованої інформаційної системи „Сайлау”, з питань складання списків виборців, нанесення штрих-кодів. Водночас, у зв'язку з необхідністю організації масового всеобучу виборців, Центральна виборча комісія в засобах масової інформації всіх рівнів організувала цикл передач „Щоденник виборів”. Регулярно демонструвалися ролики інформаційного, навчального й мобілізуючого характеру. Однак, як з'ясувалося, звинувачення на адресу влади були передчасними, оскільки виборцю надавалося право голосувати й традиційним способом. Отже, на парламентських виборах 2004 року казахстанський виборець мав змогу проголосувати за допомогою паперового бюлетеня або скористатися електронною системою.

Позитивним моментом у ході парламентських виборів, на нашу думку, стало підписання політичними партіями „Хартії про принципи політичної конкуренції”. Безумовно, не обійшлося без недотримання положень Хартії. Наскільки це вплинуло на результат виборів, визначити складно, та ми й не маємо такої мети. Але зрозуміло одне: в країні розроблено правила, на яких має ґрунтуватися демократичний виборчий процес. Отже, завдання сьогоднішніх політиків полягає в дотриманні встановлених правил боротьби за голоси виборців.

Важливим етапом у політичному житті країни стали теледебати, які

транслявалися по двох каналах телебачення. Важко сказати, чи показали кандидати в депутати електорату свої ораторські здатності й уміння стратегічно мислити. Ще складніше виявити, наскільки ці дебати змогли вплинути на електоральну поведінку громадян. Можна навіть допустити, що підсумком таких дебатів стало розчарування виборців. Але головне полягає в тім, що теледебати проходили в рамках певних правил, установлених ЦВК, законами про вибори. Крім того, влада в черговий раз відповіла опозиції на її претензію, що стосується обмеження доступу до ефіру.

Логіка виборчого процесу така, що на фініші завжди мають бути переможці й переможені. Офіційні результати парламентських виборів 2004 року показали, що опозиція не одержала підтримки населення. І це можна констатувати з жалем.

По-перше, серйозна й системна опозиція важлива для розвитку будь-якої країни.

По-друге, без опозиційних сил не може бути й мови про справжню демократію. Суспільству завжди необхідні конструктивні цілі опозиції.

По-третє, значно краще було б, якби опозиція свої цілі й програмові настанови озвучувала в парламенті, а не за допомогою неконвенційного типу участі, що нерідко призводить до дестабілізації суспільства.

Тому, як нам здається, казахстанський парламент нині не зможе „замкнути на себе” більшу частину напруженості, соціально-політичної конфліктності в суспільстві, аби „випустити пару” протестного населення.

„Кольорові революції”, що відбулися в деяких країнах СНД, опинилися в центрі уваги багатьох казахстанських аналітиків. Дехто з них навіть заявляв, що існує якийсь зведений графік, у якому визначено маршрут подальшого просування потягу цих революцій. Згідно з цим „графіком”, наступними пунктами призначення мали бути держави, де відбуватимуться вибори. Саме на тлі активного обговорення політичних подій в Грузії, Україні та Киргизстані проходила президентська виборча кампанія в Казахстані (грудень 2005 року). Більше того, прагнучи змодельовати політичну ситуацію в Казахстані, окремі політичні сили вважали за можливе використати досвід цих країн, що надзвичайно актуалізувало проблему забезпечення внутрішньої стабільності й запобігання конфліктам.

Опозиційні політичні сили домагалися компрометації владних структур в очах громадської думки, намагалися використати настрої соціально вразливих шарів суспільства. Це „банальний” метод будь-якої опозиції, оскільки саме в такий спосіб можна створити широкі можливості для підриву авторитету влади, порушення питання про її легітимність і правомірність збереження. Опозиційна преса активно поширювала чутки, що влада готується протидіяти мирним демонстраціям, обмежувати право громадян збиратися на мітинги тощо.

Що стосується політичних сил, які тримають у своїх руках владні важелі, то вони прагнули зберегти політичне статус-кво, зміцнити свою владу всупереч намаганням опозиції підірвати її. Не можна не помітити, що й лідери окремих провладних політичних партій висловили своє ставлення до чуток про можливість у Казахстані „киргизького” сценарію. Маємо на увазі заяву лідерів блоку „Лелека”, які заявляли, що візьмуться ледве чи не за зброю, аби протидіяти „оксамитовій революції” у своїй країні [3].

Боючись „кольорових революцій”, влада вжила низку заходів, які, на її переконання, мали запобігти дестабілізації суспільства. Ще напередодні парламентських виборів 2004 року в Казахстані заборонили мітинги в „післявиборчий період”. (Наприкінці 2006 року ці обмеження було знято).

Не останню роль у запобіганні конфліктам зіграли ЗМІ. Так, регулярно висвітлюючи досягнення Казахстану в соціально-економічній сфері, журналісти підштовхували читача, слухача і глядача до висновку, що успішний розвиток країни багато в чому залежить від її стабільності. Здається, висвітлення в ЗМІ подій у Киргизстані обумовило те, що громадяни Казахстану оцінили успіх здійснених в країні реформ. Це відіграло немалу роль у тому, що на президентських виборах 2005 року казахстанці підтримали Н. Назарбаєва (91,15 %), оскільки питання стабільності і громадянської злагоди, які він проголошує, близькі більшості громадян.

У зв’язку з цим розглянемо ставлення казахстанських громадян до політичних подій у сусідніх державах. (Використовуємо у статті результати соціологічного опитування Інформаційно-аналітичного центру м. Алмати, який є єдиним мегаполісом в республіці. Крім мільйонного населення, це місто характерне високою концентрацією й активністю політичних, неурядових і професійних організацій. У цьому зв’язку особливе значення для нас має суспільно-політична ситуація в південній столиці [4]).

Отже, стосовно подій в Грузії у свідомості казахстанських громадян превалює точка зору про зміну владної еліти - 19,2 %. У той же час близькі за значенням опції: „оксамитова” революція (17,6 %) і державний переворот (17,0 %).

В Україні, як вважають казахстанці, відбулася зміна еліт - 27,2 %. На порядок нижче показники за градаціями: державний переворот (18,2 %) і закономірний політичний процес (16,2 %).

Критичніше оцінюється ситуація в сусідньому Киргизстані. Третина респондентів (26,2 %) вважає, що там відбувся державний переворот. Трохи менше (24,8 %) опитаних думає, що в цій країні стався збройний конфлікт.

78,0 % респондентів вважають, що подібні політичні події неможливі в Казахстані. Але не можна не зважити на те, що 19,2 % опитаних

дотримуються протилежної думки.

Слід відзначити, що хоча Казахстан не зазнав великих внутрішніх конфліктів, громадська думка не виключає можливості, що на просторах СНД серйозні політичні проблеми можуть „перепливати” з однієї країни до іншої. Відтак проблема втрати відчуття безпеки вельми непокоїть громадян республіки, актуалізуючи потребу консолідації суспільства.

Важливо відзначити, що казахстанським громадянам властивий певний „раціоналізм”, що проявляється насамперед у задоволенні матеріальних потреб. Вони за останні роки „навчилися” спиратися на власні сили, їх більше цікавить індивідуальне економічне й соціальне благополуччя. А для того, щоб досягти й зберегти матеріальне благополуччя, необхідні гарантії. І такі гарантії може забезпечити тільки стабільність і порядок у суспільстві.

Цілком може бути, що в минулі роки революційні ідеї могли б бути затребуваними. Але нині зменшилася кількість соціально неадаптованих людей, „...відбуваються позитивні зміни у ставленні громадян до політики розвитку країни, яку здійснює влада. Так, соціологічні дослідження відзначають збільшення кількості громадян, які в цілому позитивно сприймають курс реформ. Якщо в жовтні 1999 року цей показник дорівнював 41,6 %, а у вересні 2000 року - 47,6 %, то в листопаді 2003 року він уже склав 70,3 %. Ця категорія респондентів в цілому позитивно оцінює сучасний розвиток Казахстану. Лише 10,4 % опитаних вважають, що наша країна розвивається в „неправильному напрямі”. Зокрема, 50,7 % опитаних вважають, що економічна ситуація в Казахстані поліпшується. Крім того, громадська думка в цілому позитивно оцінює свій нинішній рівень життя. Так, 33,4 % опитаних заявили, що тепер живуть краще, ніж 2 - 3 роки тому. Про те, що їх рівень життя не поліпшився, але й не став гіршим, заявили 45,0 % респондентів. Про погіршення матеріального стану заявили 18,9 %” [5].

Отже, у Казахстані не було базових передумов „революції”, оскільки більшість громадян якщо й не були задоволені своїм становищем, то, принаймні, очікували позитивних соціально-економічних змін. Не випадково в лютому 2005 року у Посланні народу Казахстану президент Н. Назарбаєв велику увагу приділив поліпшенню добробуту громадян, освітній системі, вирішенню житлової проблеми тощо. Запропоновані главою держави програми стосуються практично кожного казахстанського громадянина; вони націлені на задоволення основних потреб населення, що й знизило потенціал деструктивних конфліктів.

До речі, опозиція не висунула єдиного кандидата, якого могли б підтримати всі інші лідери опозиційних партій. Більшість молодіжних політичних організацій скептично поставилася до „революційного” досвіду пострадянських країн. Слід відзначити, що можливі наслідки „революцій” викликали тривогу в населення. Як заявив Н. Назарбаєв, „ми вперше в

**Конфліктний потенціал виборів
і технології його врегулювання в Казахстані**

Гульнар Насімова

ході передвиборчої кампанії зустрілися з таким феноменом, як стурбованість казахстанців, а в окремих випадках і просто страх через можливість дестабілізації в країні, тим більше, що дехто, очевидно, на це розраховував. І ми пам'ятаємо, як полегшено зітхнули наші громадяни після виборів" [6].

Необхідно врахувати й те, що Казахстан мав можливість вивчити основні фактори й причини трьох „революцій”. Тому влада зуміла використати превентивні технології, оперативно реагуючи на запити різних соціальних груп, відстежуючи можливість деструктивних конфліктів і запобігаючи їм.

Література:

1. Выборы 2004 г. в Казахстане: шаг за шагом / Под ред. Г. Т. Илеуовой, Д. Р. Ашимбаева.- Алматы, 2005. - С. 267 - 268.
2. Панорама. - 2004.- 13 августа.
3. Президентские выборы в Казахстане: факты, анализ, комментарии. Астана, 2006. - С. 11 - 12.
4. Влияние на политическую обстановку г. Алматы и республике событий в странах СНГ // Аналитический доклад информационно-аналитического центра г. Алматы. - Алматы, 2005. - С. 12 - 14.
5. **Шоманов А.** О некоторых аспектах обеспечения социальной стабильности в Казахстане // Аналитик. - 2004. - № 2.- С. 16.
6. **Назарбаев Н.** Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии. Стратегия вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира. Послание Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана. - Астана: Елорда, 2006. - С. 34.

Реформування розвідувальної організації США

Ірина Дудко,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політичної історії

Київського національного економічного університету

ім. В. Гетьмана

У статті аналізується структурна будова, а також роль розвідувальної організації в системі президентського управління зовнішньополітичним механізмом США після її реформування на початку 2000-х років.

Розвідувальна організація є одним з найважливіших компонентів зовнішньополітичного механізму США, який, поряд з іншими відомствами, зокрема – військовими, часто-густо визначає пріоритети зовнішньої політики держави, а також методи її реалізації. Як зазначає Б. Інмен, до 1982 року заступник директора Центральної розвідки США, „кожна адміністрація так чи інакше вдається до використання таємних операцій, якщо визнає недостатнім успіх дипломатичних ініціатив та не має наміру використовувати військову силу” [1, р. 396]. Ці обставини обумовлюють інтерес аналітиків до структури й тенденцій функціонування розвідувальної організації, причому специфіка президентського керівництва зовнішньою політикою США у постбіполярні часи надає цьому інтересові особливої гостроти. Йдеться не тільки про масштабність зовнішньополітичних операцій США і, відповідно, ролі в цих операціях структур розвідки або, з іншого боку, ролі президентів в організації системи національної безпеки США, а й про здійснені на початку 2000-х років реформи в розвідувальних службах, а відтак і про їх вплив на процес реалізації зовнішньої політики країни.

Серед питань, які викликають інтерес науковців, – зміни в організаційній будові та специфіці функціонування розвідувальної організації у порівнянні з попередніми етапами її діяльності, очікуваний вплив цієї організації на процес прийняття зовнішньополітичних рішень на президентському рівні з урахуванням впливу інших підрозділів державного апарату США.

Організаційні основи розвідувальної організації були закладені Актом національної безпеки від 1947 року, який, декларуючи формування Ради національної безпеки, визначив її параметри функціонування підпорядкованого Раді Центрального розвідувального управління. Тенденція до об'єднання ЦРУ з відомствами військової розвідки та утвореними згідно з вимогами часу різними розвідувальними управліннями зумовила формування розвідувальної організації як масштабної, наділеної значними повноваженнями структури державного механізму США.

Так, вже на початку 1990-х років розвідувальна організація – це надзвичайний за обсягом комплекс діючих агентств та міжвідомчих і наглядацьких комітетів, діяльність яких була спрямована на підготовку і проведення розвідувальних операцій у військовій, політичній, фінансовій, бізнесовій, торговельній та інших сферах. Організаційно у 1990-х та на початку 2000-х років розвідувальна організація була представлена Центральним розвідувальним управлінням, Агентством національної безпеки, Національним бюро аерокосмічної розвідки, Розвідувальним управлінням міністерства оборони, розвідслужбами сухопутних сил, ВМС, ВПС США, Управлінням розвідки та досліджень державного департаменту, Федеральним бюро розслідувань, розвідпідрозділами міністерств фінансів, торгівлі, енергетики. Ця система очолювалася директором Центральної розвідки, який водночас виконував функції директора Центрального розвідувального управління [2].

Аналізуючи особливості функціонування розвідувальної організації в період біполярності, а також у певний період постбіполярних часів, американські аналітики визначали дві найхарактерніші її риси. Це посилення централістських тенденцій керівництва розвідувальною організацією і, водночас, зростання відцентрових тенденцій в її межах через дію окремих значних (як чисельно, так і з урахуванням визначених для них завдань) підрозділів і відомств, які мали здійснювати специфічні й різнопланові за своїм характером розвідувальні операції [1, р. 396 – 397].

Що стосується тенденцій до централізації управління, то вони проявлялися насамперед у підпорядкуванні директора Центральної розвідки і, відповідно, розвідувальної організації Раді національної безпеки, а її – безпосередньо президентові. Директор Центральної розвідки здійснював керівні функції через підпорядковані йому Національний департамент іноземної розвідки та Раду національної розвідки як агентств, що контролювали решту структур розвідувальної організації з повноваженнями підготовки проекту бюджету на національну розвідку.

Поза Радою національної безпеки наглядацькі функції щодо розвідувальної організації здійснювалися в різні роки Дорадчим департаментом з іноземної розвідки при президентові та комітетами з

розвідки Сенату і Палати представників Конгресу, хоча ефективність цих структур була досить проблематичною з урахуванням специфічної позиції щодо них окремих президентів, а також характеру стосунків виконавчої і законодавчої влади в політичному процесі.

Так, Дорадчий департамент з іноземної розвідки при президентові був утворений 1956 року президентом Д. Ейзенхауером для загальних консультацій щодо функціонування розвідувальної організації, включаючи збір та оцінку розвідувальної інформації й реалізацію розвідувальної політики. На практиці, однак, цей департамент не став центральною ланкою управління розвідувальними структурами через досить скептичне ставлення щодо його доцільності наступниками Д. Ейзенхауера.

Комітети з розвідки Сенату і Палати представників були утворені наприкінці 1970-х років внаслідок розкритих зловживань розвідувальних агентств щодо американських громадян та виявлення сумнівного характеру операцій за кордоном, вчинених цими відомствами в попередні десятиліття. Комітети отримали повноваження на затвердження асигнувань на розвідувальну організацію, заслуховування доповідей про результати діяльності розвідки, здійснення наглядових функцій над таємними операціями у випадку, коли президент офіційно визнає необхідність їх проведення. У ширшому аспекті президент, згідно з законодавством, і, зокрема, ухваленим 1980 року Актом стосовно нагляду над розвідкою, мав надавати Конгресові інформацію про всі аспекти розвідувальної діяльності, а Конгрес – затверджувати витрати на розвідувальну організацію, включаючи витрати на розвідку, заплановану бюджетом військового міністерства США [1, р. 397].

Та визначена Актом 1980 року система стосунків президента і Конгресу стосовно розвідки на практиці не була реалізована. Частково це можна пояснити тим, що Акт, поряд із вищезазначеним, дозволяв президентові утримувати певну секретну, пов'язану з проблемами національної безпеки, інформацію. А ще з тим, що Акт фактично не надавав Конгресові права забороняти рішення президента на проведення структурами розвідки секретних операцій.

Зазначене, по суті, уможливило продовження несанкціонованих Конгресом секретних дій розвідувальних відомств, хоча скандал „Іран-контра”, пов'язаний з виявленням нелегітимного і, водночас, здійснюваного за вказівкою президента Р. Рейгана секретного продажу зброї Ірану, ініціював нові активні спроби законодавчого органу США щодо забезпечення контролю над діяльністю розвідувальної організації. Це, у свою чергу, зумовило й активне обговорення на політичному та науковому рівні питання щодо законодавчих засад, доцільності та меж секретності розвідки в системі американської зовнішньої політики [1, р. 397]. Це питання набуло особливої гостроти у 1990-х та на початку 2000-х років,

коли крім проблеми сумнівної ролі розвідувальних структур в системі зовнішньої політики США постала ще й проблема їх недостатньої компетентності стосовно процесу формування нового світового порядку і, більше того, неспроможності дати відповідь щодо найновітніших загроз (насамперед загрози міжнародного тероризму) національній безпеці у постбіполярні часи. Розвідувальні відомства, наприклад, не мали (як заявила на слуханнях сенатської комісії в квітні 2004 року тодішній радник президента США з питань національної безпеки К. Райс) чіткої інформації щодо часу, місця та засобів можливої терористичної атаки у вересні 2001 року [3]. Внаслідок цих прорахунків США зазнали не тільки надзвичайних людських і матеріальних втрат, а й втрату довіри американців до структур національної розвідки і національної безпеки як таких, що не здатні ефективно виконувати покладені на них функції.

Ще одним прикладом грубого провалу в діяльності розвідувальних відомств стало надання ними урядові США недостовірної інформації щодо наявності у режиму С. Хусейна зброї масового знищення або засобів її виробництва, внаслідок чого США, а також низка інших держав, розпочали сумнівну за своїм характером і непередбачувану за наслідками війну в Іраку [4]. А саме ця інформація стала головним аргументом офіційних виступів посадовців найвищого рівня США – від держсекретаря К. Пауелла, міністра оборони Д. Рамсфелда до президента Дж. Буша – щодо необхідності воєнної операції в Іраку.

З огляду на зазначене об'єктивним процесом стала низка реформ, здійснених адміністрацією США щодо державного механізму і, зокрема, розвідувальної організації. Значну роль у їх ініціюванні відіграла Національна комісія щодо терористичних атак на США (комісія 9/11), утворена за рішенням Конгресу та за згодою президента Дж. Буша наприкінці 2002 року для з'ясування обставин, пов'язаних з терактами 11 вересня 2001 року, і, зокрема, перевірки діяльності розвідки і служб безпеки, котрі не змогли запобігти терористичним атакам проти США. Комісія одержала також повноваження на підготовку рекомендацій щодо реструктуризації державних органів з метою поліпшення їх діяльності та унеможливлення терористичних атак проти США у майбутньому [5]. Комісія завершила роботу в серпні 2004 року, підготувавши президентові доповідь, яка містила 41 рекомендацію стосовно реформування органів державного управління, в тому числі й органів національної розвідки [6].

Та процес реструктуризації розвідувальної організації розпочався значно раніше, оскільки вже не можна було ігнорувати резонансні провали розвідувальних структур у справі забезпечення внутрішньої безпеки і реалізації зовнішньої політики, так само, як і бурхливого обговорення у 2002 - 2004 роках проблем розвідувальної організації як в наукових колах, так і на рівні виконавчої і законодавчої влади.

В офіційних документах [7] зазначалося, що при загалом назрілій потребі реформування розвідувальної організації з метою підвищення її

ефективності цей процес набув особливої актуальності у зв'язку з драматичними подіями 11 вересня. Першою стадією реформаційних змін можна вважати утворення 2001 року Ради внутрішньої безпеки і Офісу (з листопада 2002 року – Департаменту) внутрішньої безпеки США з такими функціями, як виявлення загроз тероризму через визначення пріоритетів і координацію зусиль виконавчих агентств федерального уряду, урядів штатів, місцевих органів влади, а також приватних структур щодо збирання та аналізу відповідної інформації і розвідувальних даних як в межах, так і за межами США [8]. Структурно, згідно з реорганізаційним планом Департаменту внутрішньої безпеки (ДВБ) від 25 листопада 2002 року, функції на збирання розвідувальної інформації щодо загроз тероризму було покладено на Управління у справах інформаційного аналізу й захисту інфраструктури Департаменту, який, співпрацюючи з відповідними підрозділами Ради національної безпеки і ЦРУ, мав подавати цю інформацію директорові (секретарю) ДВБ [9], котрий одержав статус радника президента у справах внутрішньої безпеки.

Наступною стадією реформування структур розвідки, а також забезпечення чіткої орієнтації державного механізму на боротьбу з тероризмом, стало утворення в лютому 2003 року Інтеграційного центру щодо загрози тероризму як міжвідомчої координаційної структури, покликаної інтегрувати (з метою узагальнення й аналізу) інформацію та розвідувальні дані стосовно загрози тероризму, зібрану як в межах країни, так і за її кордонами через залучені до цього структури, передусім ЦРУ і ФБР [10]. Це було підтверджено на законодавчому рівні через ухвалення Палатою представників і Сенатом Конгресу Патріотичного акту США як закону, підписаного президентом Дж. Бушем у квітні 2004 року [11].

Пізніше, у вересні 2004 року, Інтеграційний центр щодо загроз тероризму з відповідними функціями увійшов як структурний підрозділ до Національного контртерористичного центру [12], заснування якого, поряд з деякими іншими нововведеннями, слід віднести до наступного важливого етапу реформування розвідувальної організації США.

27 серпня 2004 року президент Дж. Буш підписав виконавчий наказ про посилення управління розвідувальною організацією з наданням директору центральної розвідки ширших повноважень стосовно управління розвідувальними відомствами, включаючи структури, залучені до виявлення загроз тероризму і боротьби з ними. Йдеться про повноваження стосовно утворення і забезпечення діяльності структур (внутрішньої, зовнішньої, фінансової, військової тощо) розвідки з відповідальністю за вироблення інтегрованої і збалансованої програми розвитку національної розвідки, подання пропозицій щодо бюджету розвідувальної організації (включно з бюджетом на об'єднану військову і тактичну розвідку в межах міністерства оборони), а також пропозицій щодо здійснюваних в межах розвідувальної організації кадрових призначень тощо [13]. В грудні 2004 року визначена система повноважень

була передана директору Національної розвідки з виокремленням посади директора ЦРУ й підпорядкуванням його директорів Національної розвідки [14]. Новим директором ЦРУ, за погодженням Сенату, у серпні 2004 року було призначено конгресмена, колишнього співробітника армійської розвідки й ЦРУ П. Госса [15].

27 серпня 2004 року президент США підписав виконавчий наказ про утворення Національного контртерористичного центру з визначенням функціонального спрямування й параметрів діяльності цієї структури як провідного урядового банку даних стосовно міжнародних терористичних угруповань, відомих терористів та підозрюваних у тероризмі осіб, їх цілей, стратегії, можливостей, мережі контактів тощо. Центр одержав повноваження на інтеграцію та аналіз усієї розвідувальної інформації, отриманої відповідними урядовими структурами стосовно тероризму і контртероризму (за винятком інформації щодо суто внутрішньої контртерористичної діяльності); реалізації стратегічного оперативного планування контртерористичної діяльності включно з інтеграцією усіх можливих щодо цього (дипломатичних, фінансових, військових, розвідувальних, законодавчих) засобів національного уряду; встановлення оперативної відповідальності щодо керівництва агентствами, залученими до контртерористичної діяльності через відповідне законодавство та підтримку стратегічних планів щодо контртероризму тощо [16]. Згідно з виконавчим наказом, а також з поясненнями до нього президента, Національний контртерористичний центр утворювався як структура, підпорядкована директору Центральної розвідки з подальшою передачею функцій щодо керівництва ним директору Національної розвідки [14; 16].

17 грудня 2004 року Дж. Буш підписав документ „Реформа розвідки та Акт щодо запобігання тероризму”, що закріпив на рівні закону запровадження посади директора Національної розвідки як вищого керівника розвідувальної організації США [17]. До його повноважень було віднесено керівництво об'єднаною розвідувальною організацією та виконання функцій головного консультанта президента у справах розвідки. Директор Національної розвідки одержав також повноваження: на керівництво процесом збирання розвідувальної інформації та її розподіл між відповідними агентствами; встановлення загальних стандартів щодо персоналу розвідувальної організації; окреслення обсягів щорічного бюджету для агентств і відомств Національної розвідки з визначенням шляхів його використання в усіх сферах розвідувальної діяльності тощо.

За новим законом функції директора Національної розвідки обмежувалися однією посадою при безпосередньому підпорядкуванні особи, призначеної на цей пост, президентові країни. Що стосується посади директора Центрального розвідувального управління, то вона ставала підпорядкованою, у свою чергу, директорів Національної розвідки. ЦРУ зберігало при цьому свою функціональну спрямованість на здійснення

розвідувальної діяльності, аналізу розвідувальної інформації, підтримки за поданням президента американських національних інтересів за кордоном. Новий закон підтверджував водночас існуючу структуру управління розвідувальною організацією (із збереженням усіх агентств, організацій та структур розвідки в межах існуючих департаментів), а також схему розподілу інформації, включаючи військові відомства і департаменти та агентства на федеральному рівні, рівні штатів та місцевих органів влади [17].

Першим директором Національної розвідки, за рішенням президента, в лютому 2005 року було призначено посла США в Іраку, професійного співробітника зовнішньополітичної служби Дж. Негропonte [18].

Окрім вищезазначеного, до системи змін, що безпосередньо або опосередковано стосувалися розвідувальної організації, слід віднести посилення розвідувальної контртерористично спрямованої діяльності внутрішніх силових структур США, насамперед ФБР (через утворення, наприклад, у цьому відомстві посади виконавчого директора з питань розвідки) [19], а також утворення низки міжвідомчих інформаційних агентств на зразок Центру виявлення неблагонадійних щодо тероризму (вересень 2003 року) [20] або Ради інформаційних систем (серпень 2004 року) [21], зорієнтованих на поліпшення процесу розподілу контртерористичної інформації між відповідними структурами розвідувальної організації з метою реалізації більш ефективного захисту від терористичних загроз громадянам США.

В цілому реформи розвідувальної організації, реалізовані адміністрацією Дж. Буша-молодшого, слід віднести не тільки до найбільш масштабних щодо цього відомства, а й усього державного механізму США в останні десятиліття. Найважливішим їх змістовим компонентом стало значне посилення контртерористичного спрямування діяльності залучених до розвідувальної організації відомств. Неабиякого значення щодо змісту реформ набули структурні зміни державного механізму, пов'язані з переорієнтацією функціональних можливостей і системи підпорядкування розвідувальної організації та залучених до неї агентств в системі виконавчої влади США. Йдеться, насамперед, про закріплення за посадою директора Національної розвідки і підпорядкованого йому штату аналітиків статусу незалежної – на кшталт „кабінетного агентства” – структури виконавчої влади США [22], що за умов виведення її з-під безпосереднього політичного впливу штату Білого дому може не тільки сприяти більш незалежному, але й важливішому значенню розвідувальної інформації в процесі підготовки зовнішньополітичних рекомендацій президентові, зростанню ваги самих розвідувальних структур в системі ухвалення зовнішньополітичних рішень на президентському рівні.

Зазначене може знайти підтвердження й з урахуванням значно розширених можливостей і ресурсів розвідувальної організації щодо

підготовки важливих для зовнішньополітичного процесу рекомендацій, а також зміцненої через новоутворені міжвідомчі зв'язки структури розвідувального відомства, здатного здійснювати вплив на діяльність майже всіх, залучених до вироблення зазначених рекомендацій, зовнішньополітичних структур. І хоча це не виключає можливості суперництва між окремими провідними підрозділами зовнішньополітичного механізму, у тому числі й у сфері збирання та опрацювання розвідувальної інформації, і, більше того, навіть певної автономності дій щодо цього окремих структур – Ради національної безпеки, Ради внутрішньої безпеки і Департаменту внутрішньої безпеки, Держдепартаменту – розвідувальна організація є на сьогодні найбільш чітко структурованим відомством з найбільш чітко визначеною системою функціонування і керівництва порівняно з іншими відомствами державного механізму США.

Слід додати до цього й координаційні функції, які одержав директор Національної розвідки щодо всіх розвідувальних структур в системі державного механізму. На зразок РНБ в системі структур безпеки, такі функції директора Національної розвідки в системі розвідувальної організації висувають його на місце одного з найвпливовіших радників президента щодо підготовки та реалізації зовнішньополітичних рішень.

Безперечно, все, про що йшлося, не можна пов'язувати з можливістю директора Національної розвідки перебрати на себе функції головного центра й координатора зовнішньополітичного механізму через чітко окреслену спеціалізацію розвідувальної організації, чиї функціональні обов'язки значно вужчі, ніж загальний процес визначення й реалізації зовнішньої політики. Окрім того, як відзначається в американській політичній літературі, яку б важливу роль не відігравала розвідка в політичному процесі, „остаточні рішення щодо політичних дій, як і відповідальність за ці дії у випадку їх провалу, беруть на себе політики” [23, р. 123].

Водночас не можна не передбачити можливих політичних змін в системі президентського керівництва зовнішньополітичним процесом, обумовлених зростанням впливу розвідки, і, зокрема, директора Національної розвідки як незалежної посадової особи, або (із врахуванням штату) – структури виконавчої влади США на процес підготовки зовнішньополітичних рішень. За відчутних провалів РНБ щодо деяких важливих напрямів зовнішньої політики американської адміністрації за часів президентства Дж. Буша-молодшого і, насамперед, щодо забезпечення національної безпеки країни, може йтися про появу тенденції керівництва зовнішньополітичним процесом, за якими зовнішньополітичний механізм не матиме чітко визначеного (за прикладом РНБ) центру опрацювання зовнішньої політики, а система прийняття рішень на президентському рівні здійснюватиметься під впливом

провідних радників, що очолюватимуть головні, пов'язані з виробленням і реалізацією зовнішньої політики, підрозділи державного механізму США.

Такі підходи можуть, у свою чергу, еволюціонувати до зростання впливу осіб, а не структур у зовнішньополітичному процесі – тенденції, що можуть пов'язуватися з протилежними і при цьому непередбачуваними наслідками в системі підготовки і реалізації зовнішньої політики. Суб'єктивізм керівництва як один з варіантів такої політичної лінії не виключає можливості нових провалів у зовнішній політиці США навіть за умов позитивних структурних змін зовнішньополітичного механізму і, зокрема, такого його суттєвого компонента, як розвідувальна організація.

Так, структурні зміни розвідувальної організації США, викликані потребами часу, можна віднести до одного з найбільш суттєвих внесків чинної адміністрації в розвиток державного механізму. Та водночас традиції американської зовнішньої політики при глобалістській орієнтації США, а також специфіка майже авторитарної ролі президента в системі державного апарату не можуть однозначно гарантувати ефективність реалізації зовнішньополітичного курсу країни. Це стосується практично всіх напрямів зовнішньої політики – від глобалістськи орієнтованих до тих, що пов'язуються із суто національними інтересами, включаючи й національну безпеку США.

Література:

1. **Kegley Ch. W., Wittkoph Jr. E. R.** American Foreign Policy. Pattern and Process. Fifth Edition. – New York: St.Martin's Press, 1996. – 658 p.
2. Современные Соединенные Штаты Америки. Энциклопедический справочник. – М.: Политиздат, 1988. – 542 с.
3. Dr. Condoleezza Rice's Opening Remark to Commission on Terrorist Attacks. The National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States. Hart Senate Office Building. Washington, D.C. April 8, 2004. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/04/20040408.html>.
4. **Betts R.** The New Politics of Intelligence: Will Reforms Work This Time? From Foreign Affairs, May/June 2004. – <http://www.foreignaffairs.org/200405001facomment83301-p40/richard-k-betts/the-new-politics-of-intelligence-will-reforms-work-this-time.html>.
5. About the Commision. – <http://www.9-11commission.gov/about/index/htm>
6. The 9/11 Commission Report. Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States. Executive Summary. – http://www.9-11commission.gov/report/911Report_Exec.htm.
7. President Signs Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act. December 17, 2004. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/>

12/20041217-1.html.

8. President Establishes Office of Homeland Security. Summary of the President Executive Order. The Office of Homeland Security& the Homeland Security Council. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/10/20011008.html>.

9. Department of Homeland Security Reorganization Plan. Whitehouse, November 25, 2002. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/11/r4eorganization plan.pdf>.

10. President Speaks at FBI on New Terrorist Threat Integration Center. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2003/02/text/20030214-5.html>.

11. USA Patriot Act. President Radio Address. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/04/20040417.html>.

12. Reforming and Strengthening Intelligence Services. Fact Sheet: Leading the Way on Reforming and Strengthening Our Intelligence Services. September 8, 2004. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/09/20040908-5html>.

13. Executive Order Strengthened Management of the Intelligence Community. The White House, August 27, 2004. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/08/20040827-6html>.

14. President Remarks on Intelligence Reform. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/20040820040802-2html>.

15. President Bush Nominates Congressman Goss as Director of CIA. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/20040820040810-3html>.

16. Executive Order National Counterterrorism Center. The White House, August 27, 2004. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/08/20040827-5.html>.

17. President Signs Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/12/20041217-1.html>

18. President Holds Press Conference. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2005/02/20050216-2.html>.

19. Improving Homeland Security. Improving Intelligence. – <http://www.whitehouse.gov/homeland/>

20. New Terrorist Screening Center Established. – <http://www.dhs.gov/dhspublic/display?theme=43&content=1596>.

21. Executive Order strengthening the Sharing of Terrorism Information to Protect Americans. The White House, August 27, 2004. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/08/20040827-4html>.

22. National Intelligence Director Press Briefing. Press Briefing by Press Secretary Scot McClellan, Chief of Staff Andrew Card and National Security Advisor Dr. Condoleezza Rice. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/08/20040802-6.html#threat>.

23. Lowenthal M. M. Intelligence. From Secrets to Policy. – Washington: CQ Press, 2000. – 264 p.

Доба Хмельниччини в політичній оцінці Григорія Грабянки

Михайло Газізов,

аспірант кафедри політології

філософського факультету

Київського національного університету

ім. Т. Шевченка

У статті подається політологічний аналіз оцінки Г. Грабянкою феномена Хмельниччини. Наголошується, що крізь призму цієї оцінки літописець представив систему політичних позицій і державного мислення Б. Хмельницького. Аналізується політична еволюція поглядів Б. Хмельницького. Висвітлюється бачення Г. Грабянкою інституту гетьманства.

Аналіз феномена Хмельниччини, його основного політико-правового інституту – гетьманату – є центральною проблемою літопису Григорія Грабянки. Саме через висвітлення цих проблем автором літопису можна проаналізувати його політичні погляди та суспільне кредо. Ця проблема розглядалася, зокрема, у працях М. Грушевського, Д. Багалія, В. Антоновича, Я. Дзири, Д. Дорошенка, Ю. Луценка, В. Шевчука. Новизна ж нашого підходу полягає в аналізі розуміння Г. Грабянкою суті автономного статусу України під протекторатом іншої держави, зокрема – Росії.

На нашу думку, в основу свого осмислення Г. Грабянка поклав історіологічний метод. Автор пропонує генезу українського народу з подій, що відображають винятково позитивні моменти у співпраці між Україною і Росією. Він аналізує національну історію від найдавніших часів і до виборів на посаду гетьмана Івана Скоропадського, подаючи її у своїй інтерпретації. Проте подіям давньої доби, до початку діяльності Богдана Хмельницького, літописець відводить дуже небагато місця.

Постать Б. Хмельницького центральна в літописі. Г. Грабянка дає власну оцінку його політичної діяльності, а також переосмислює те, що було написано про гетьмана його попередниками, зокрема у „Синописі”, „Польських анналах” В. Коховського та ряду інших. Саме діяльність гетьмана Б. Хмельницького для Г. Грабянки стає тим матеріалом, на основі

якого автор детально й системно висловлює свою політичну позицію. Наразі, на нашу думку, Г. Грабянка при визначенні своєї політичної позиції керується суб'єктивним підходом, ігноруючи багато історичних фактів та політичних документів. Останнім часом було віднайдено ще низку нових документів, зокрема листів Б. Хмельницького, котрі дають змогу відкрити нові грані у його політичній концепції. Це потребує політологічного аналізу оцінки Г. Грабянкою доби Хмельниччини. Літопис та нові документи дають змогу глибше зрозуміти феномен Хмельниччини, зокрема зміст Переяславської угоди, проаналізувати об'єктивні причини її підписання, а також умови, які призвели до суттєвої її еволюції, що, зрештою, і спонукало Б. Хмельницького ставити питання про розрив з Московською державою.

Від самого початку Г. Грабянка показує Б.Хмельницького як правителя, котрий „стояв за вольності руські супроти поляків та за спокій, при якому б в землях українських не було б воєвод, каштелянів, старост, судіїв та інших представників влади, що їх король Казимир перший року 1340 під присягою своїм наступникам повелів оберігати і які стояли за скасування вольностей козацьких” [1, с. 11]. Таким твердженням Г. Грабянка виключає можливість протекторату Речі Посполитої, оскільки Польща втратила довіру українського народу через недотримання обіцянок, даних Козацькій державі. Натомість Г. Грабянка обґрунтовує необхідність російського протекторату, наголошуючи, що Б. Хмельницький „Малу Росію від щонайтяжчого ярма лядського козацькою мужністю вивільнив і що до російського монарха з стольними в підданство привів” [1, с. 12]. Літописець акцентує на тому, що аналізом політичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького він прагне утвердити думку, що „не лише славеноруські монархи своєю силою напускали страх на всі сторони, а й їхні піддані, відстоюючи вітчизну і встаючи за образи росіян, спроможні проти щонаймогутніших володарів збройно виступати” [1, с. 12]. Отже, для автора літопису феномен Хмельниччини є підставою для обґрунтування думки про те, що кожен народ, зокрема український, має право на власне державне існування. Літописець усвідомлює всю непересічність історичної ролі гетьмана, котрий узяв на себе нелегку й поважну місію в екстремальній політичній ситуації.

Центральна подія, навколо якої літописець аналізує Хмельниччину, є з'ясування причин національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. На думку Г. Грабянки, головною причиною війни стали утиски українського народу. Для підтвердження своєї тези літописець посилається на польського літописця Веспасіана Коховського, який наводить приклад того, як шляхтич Чаплинський намагався дискредитувати Б. Хмельницького, за що той покарав його. Таке покарання стає своєрідним застереженням всім польським панам, бо воно є Божою карою. Г. Грабянка, аналізуючи причини національно-визвольної

війни, запитує: „Чому царства розділяються і роди занепадають?” [1, с. 23]. І дає відповідь, що причиною цього стає боротьба за владу. Саме тому впала Київська Русь від навали татар, саме тому Малоросія підпала під владу Польщі. Але час породив нову політичну силу, здатну цей гніт подолати – козаків, котрі „Русь за велике багатство мають” [1, с. 25]. Тобто, головна риса козаків – патріотизм, що виправдовує війни козацькі. Г. Грабянка робить аналіз політичної концепції Б. Хмельницького, котра виробляється у процесі його діяльності. Зазивні універсали Б. Хмельницького, що датуються квітнем – травнем 1648 року, численні листи дають підстави стверджувати, що політична та державотворча концепція гетьмана почала формуватися з часу, коли на чолі загону козаків він прийшов на Запорожжя, та обрання його гетьманом 1647 року. Від самого початку свого гетьманування головну ставку Б. Хмельницький зробив на військовий союз із Туреччиною. Та згодом цей союз для нього виявився неприйнятним. 1648 року Б. Хмельницький очолив антипольське повстання, що поклало початок національно-визвольній війні українського народу і створенню гетьманської держави.

Автор літопису підкреслює, що вже на початку своєї політичної діяльності Б. Хмельницький постає як талановитий державний стратег і тактик. Гетьман не просто розпочинає війну, а чітко усвідомлює її суть і завдання: „Ми ж постановили в намірі нашому мужнім і безбоязним серцем та зброєю при Божій допомозі стати не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих поляків, які мають за ніщо видані нам, козакам, і взагалі всім малоросам високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права й вольності” [2, с. 185]. Це положення свідчить, що гетьман не мав наміру вести війну загарбницьку, а мислив очолюване ним змагання як суто національно-визвольне. Навіть у ситуації повної готовності до війни гетьман залишає шлях до компромісу, що бачимо у „Листі до польського короля Владислава IV” від 2 липня 1648 року, у якому Б. Хмельницький писав: „Найясніший королю, пане наш милостивий, більше не можемо таких утруднень та невинного мордування на собі терпіти” [2, с. 198]. Гетьман наголошує на своїй головній вимозі – дозволу козакам жити при давніх правах та вольностях. У листопаді 1648 року Б. Хмельницький надіслав польському королю свої „Умови, послані у Варшаву з козацьким послом Хмельницьким-молодшим і ксьондзом Мокрським з ордену регулярних каноніків”, де гетьман вимагає, щоб на козацькій території не було польського війська, також визначається ряд свобод для козаків. Зокрема, щоб „завжди козаків було 12 тисяч і щоб чинним був той привілей, який одержали від святої пам’яті короля... Щоб те, що сталося, було забуте. ...Щоб не були під владою панів коронних гетьманів, а тільки під владою короля його милості і мали свого гетьмана, обраного козаками” [2, с. 204].

Та Польща фактично не зробила жодного кроку назустріч Б.

Хмельницькому, про що свідчить і наступний документ, з якого бачимо не лише розчарування гетьмана у можливості знайти мирний компроміс, а й пошуки Богданом союзників у боротьбі з Польщею. У „Пунктах козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду” від 24 лютого 1649 року зазначається: „Наші криваві образи вже до того нас довели, що ми хотіли шукати допомоги у чужих панів і мусили проливати кров, щоб визволитися з неволі” [2, с. 228]. Наголошується, що козаки залишаються підданими короля, якщо буде повернуто право грецькій вірі, київський воєвода буде лише з руського народу, київський митрополит матиме місце в сенаті. Б. Хмельницький розумів, що Річ Посполита на такі вимоги не піде. Отже, головна причина національно-визвольної війни полягає у звільненні від польського панування та прагненні позбавитися національного поневолення. А питання про вихід України зі складу цієї держави не ставиться – йдеться про встановлення національно-територіальної автономії. Саме ідея автономності стає визначальним стрижнем політичної концепції Б. Хмельницького на першому етапі її формування.

Г. Грабянка наголошує, що Б. Хмельницький об'єднав козацтво в єдину військову та політичну силу. Ідея єдності прозвучала в його виступі перед запорозькими та реєстровими козаками, коли він закликав їх перейти на його бік: „Чию кров йдете проливати? Чи не братів своїх? Чи ж у нас не одна мати – Україна?” ...Прослухали все козаки і всі шість тисяч, як одне серце і дума єдина, повстали” [1, с. 40]. Озвучення ідеї єдності автор літопису ставить Б. Хмельницькому у велику заслугу, вважає це одним із найбільших досягнень гетьмана. Крім того, як зазначає О. Оглоблин, Б. Хмельницький сформував концепцію „двовладдя Гетьмана і Війська Запорозького – з одного боку, Митрополита Київського – з другого. ...Проект польсько-української угоди в „статтях” Кунакова був спробою погодити дві концепції української державності, які існували ще перед революцією 1648 року – козацьку і шляхетсько-церковну, революційну і консервативну” [3, с. 121].

Битва під Зборовом з королем Яном-Казимиром могла б стати вирішальною у перемозі над Польщею. Але в критичний момент Богдана зрадив кримський хан Іслам-Гірей. Тому 18 серпня 1649 року Б. Хмельницький змушений був підписати з Польщею Зборівський трактат. Г. Грабянка наголошує на таких пунктах договору: „Військо запорозьке це вільне воїнство, що живе згідно з правилами, затвердженими королем... Права церкви східної, кліру та церковних маєтків відкрито визнаються; київський митрополит повинен займати в сенаті місце поряд з примасом, а унії не мають права на нього тиск чинити. На воєводства, каштелянства, старостівства, на посади суддів мають призначатися русини, а не поляки” [1, с. 62]. Тобто, увага зосереджується на найбільш принципових речах для розвитку політичної системи тогочасної України.

Проте обидві сторони – і польська шляхта, і українське козацтво – не були задоволені умовами Зборівського трактату. Незважаючи на це, договір був ратифікований польським сеймом 8 січня 1650 року. Тоді ж була дана „Декларація його королівської милості Запорозькому війську на дані пункти супліки”, відповідно до якої запорозьке військо хоч і мало утримуватися польським королем, але повинно мати власну автономію. Це був компроміс, завдяки якому проголошувалася Козацька держава. Водночас декларація мала яскраво виражений православний характер, бо у ній утверджувалися не лише військові права, а й свобода православного віросповідання. Г.Грабянка наголошує, що тоді „над ляхами верх вдалось взять Україні” [1, с. 63].

У літописі послідовно утверджується думка, що геополітика завжди була важливою складовою політичного мислення Б. Хмельницького. Можна говорити про початки формування національної геополітики у політичній концепції гетьмана. На той час терміни „Мала Русь” чи „Україна” були ширшими, ніж поняття Козацька держава. Б. Хмельницький у згадуваному вище зазивному універсалі визначає межі Русі так: від Поділля до Волох і по Віслу, до Вільного і Смоленська. Себто, включає у межі України-Русі землі як українські, так і білоруські, зокрема Київщину, Галичину, Львівщину, Холмщину, Белзьку землю, Поділля, Волинь, Перемишльські землі, а також Мстиславські, Вітебські, Полоцькі землі. Таке визначення просторів Козацької держави не випадкове. Гетьман пояснює його тим, що „ця земля – предковічна вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням” [2, с. 186]. У Зборівському договорі, таким чином, окреслюється геополітичне бачення просторів Козацької держави: „Від Дніпра почавши з того-ото боку в Димері, в Горностайполю, в Паволочі, в Погребищах, у Прилуці, у Браславлю, а отим-то від Браславля до Ямполя, до Дністра... А з другого боку Дніпра: в Острі, в Чернігові, в Ніжині, в Ромні і всюди аж до московського кордону та Дніпра” [2, с. 230]. Фактично цей договір обмежує козацьку територію, чітко розмежовуючи землі українські та російські.

В. Винниченко, оцінюючи Зборівський договір, писав: „Попри вимушений характер Зборівського миру, тиск татар при укладанні угоди, невиконання королем деяких козацьких домагань, навіть тих, що були висунуті в „Пунктах про потреби...”, трактати під Зборовом мали величезне значення для утворення Української держави. Вперше в історії українсько-польських відносин була встановлена чітка погранична межа між Україною і Польщею” [4, с. 61]. Так Б. Хмельницький зреалізував один із головних принципів своєї геополітики – встановлення і недоторканність кордонів Козацької держави.

Після підписання Зборівського договору на території України

сформувався своєрідний республіканський устрій з виборністю всіх його ланок. Б. Хмельницький схилявся до необхідності встановлення в Козацькій державі класичної для тогочасної Європи форми правління – спадкової монархії. Свідченням цього є його прагнення створити місцеву династію правителів та поєднати її з європейськими монаршими домами шлюбними зв'язками. Саме тому гетьман одружив сина Тимоша з дочкою молдовського господаря Василе Лупула Роксаною, що мало забезпечити законність спадкової гетьманської влади. Крім того, це давало можливість українському гетьманові стати рівним серед правителів Європи.

Можливо, встановлення спадкової монархії дещо суперечило демократичним традиціям козацтва, але водночас така політика Б. Хмельницького була цілком виправданою і на часі. Адже у тодішній Європі республіканська форма правління ще не набула поширення, домінувала саме спадкова монархія. Г. Грабянка особливо не акцентує уваги на цих кроках гетьмана, тому не можемо вважати автора літопису прихильником спадкової монархії. Він стояв на позиції, що посада гетьмана є виборною.

З наявних історичних джерел відомо, що підписаний Б. Хмельницьким „Білоцерківський трактат із Річчю Посполитою” від 28 вересня 1651 року значно обмежував суверенітет Козацької держави, її автономні права. Реєстрове військо мало становити 20 тисяч, польська шляхта отримала право повернутися у свої маєтки в Україні, козацькому урядові заборонялося вести незалежні міжнародні переговори. Але польський сейм не ратифікував цю угоду, не збирався виконувати її умов і Б. Хмельницький. Гетьман готувався до нових військових дій, свідченням чого є поновлення переговорів з Молдовою, Кримом, Туреччиною, Московською державою. Одруження Тимоша з Роксаною дало Козацькій державі непогані перспективи, але син гетьмана загинув під час облоги Сучави 1653 року, тому союз із Молдовою фактично провалився.

Склалася надзвичайно тяжка ситуація, коли найстабільнішим було становище на східному кордоні – з Московською державою. Саме з нею пов'язував Хмельницький свої плани. Гетьман починає формувати нову міжнародну політику, тобто починається наступний етап у розвитку державницької та політичної концепції Б. Хмельницького з орієнтацією на Москву. В „Універсалі Богдана Хмельницького з наказом готуватися Запорозькому війську до війни з Польщею” від 24 березня 1652 року гетьман відкрито закликає козацтво готуватися до війни. Як бачимо, Б. Хмельницький послідовно дотримується принципу відкритої політики, попереджаючи Польщу про початок бойових дій. У „Пунктах супілки, посланої через Антона Ждановича, полковника київського, до польського короля” від червня 1653 року гетьман пише, що після Білоцерківських пактів козаки не порушували миру, і просить, щоб король дозволив їм жити за Зборівськими пактами. Але то була значною мірою формальна річ, бо Б. Хмельницький уже визначився з подальшими орієнтирами –

він бачив союзником московського царя. Г. Грабянка високо оцінює цей вибір, вважаючи його єдино правильним і у тогочасній ситуації.

Підписані Б. Хмельницьким „Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем” від 13 березня 1654 року (так звані Березневі статті) проголошують встановлення Козацької держави при підпорядкуванні цареві, утверджують скерованість проти Польщі. Б. Хмельницький розглядав цю угоду винятково як військовий союз. На початку договору зазначається: „Спочатку зволь, твоя царська величність, підтвердити права та вольності наші військові, як споконвік було в Запорозькому війську, щоб своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і в судах” [2, с. 262]. Встановлюється, що запорозьке військо має бути числом 60 тисяч, що було кроком уперед порівняно з договорами з Польщею. Зазначається, щоб у містах урядники обиралися з українців. Гетьман прагне на законодавчому рівні визначити, хто керуватиме Україною всередині, роблячи ставку на місцевих людей. Вибори нового гетьмана мають здійснюватися Запорозьким військом, цар же має лише погодити цю кандидатуру. Не визначено, що цар може не погодитися з обраним козаками гетьманом. Це свідчить про повну автономію обрання правителя Козацької держави. Козацькі маєтки мають бути недоторканими. Велика увага приділяється справам церкви і захисту православної релігії.

Слід погодитися з думкою О. Оглоблина, що, незважаючи на всі подальші результати Переяславської Ради, цей договір мав велике значення для Козацької держави. Дослідник зазначає: „Це було урочисте, міжнародного характеру, визнання влади війська Запорозького на Україні й всенародності та дожиттєвості прав Гетьмана війська Запорозького як єдиного володаря України. ...це було повним і остаточним визнанням української національно-визвольної революції, її справедливості, легальності й конституційності. Іншими словами, це було визнання *de jure* нової Української Козацької держави, її козацького устрою та козацької влади” [3, с. 125].

Г. Грабянка наводить 14 пунктів угоди, подаючи їх як великий політичний здобуток Б. Хмельницького. Автор літопису стоїть на тому, що підписанням цього договору Б. Хмельницький досягав того, чого не хотіли давати Козацькій державі поляки: юридичного статусу України під протекторатом іншої держави, але з власною і досить сильною автономією. Очевидно, автономність Б. Хмельницький розглядав значною мірою як формальну рису, необхідну для міжнародного визнання Козацької держави. Але його політичні плани не були реалізовані на практиці. Більшість населення Києва відмовилася присягати царю, вимагаючи оприлюднити текст угоди. Також не хотіли присягати царю Полтавський, Кропив'янський, Уманський, Брацлавський полки, міщани Чорнобиля. Категорично проти цього договору виступив козацький

полковник Іван Богун.

Незважаючи на це, при підписанні договору Б. Хмельницький виступив як репрезентант Руської держави, на чому наголошується в літописі. Слід підкреслити, що про неприйняття союзу з Москвою широкими колами українського народу Г. Грабянка фактично нічого не говорить, що вкотре підкреслює його заангажованість, підтримання ним проросійської політики.

1656 року було підписано Віленський мир між Річчю Посполитою і Московською державою, що суперечило головній ідеї Переяславського договору – ідеї військово-політичного союзу Московського царства і Козацької держави. Обурення українського гетьмана і старшини було цілком справедливим. Було скликано козацьку Раду в Чигирині 2 жовтня 1656 року. На Раді прозвучав заклик боротися за Україну, служити власній Вітчизні, а не чужим монархам, що означало недовіру козацтва до Москви як військового союзника. Тепер політика Б. Хмельницького змінюється, він починає формувати іншу коаліцію. У 1656–1657 роках було зроблено кроки для створення військового союзу між Україною, Швецією, Семигородом, Бранденбурзьким князівством, Молдавією та Валахією. Починається новий етап у розвитку державницької концепції Б. Хмельницького. Розвиток її простежуємо з низки документів. Так, в „Інструкції послам до Юрія Ракочія” від 29 липня 1656 року Б. Хмельницький наголошує, що поновлення війни з Польщею відбувається не з вини Козацької держави, а з вини Речі Посполитої, котра порушила підписані умови. Гетьман розмірковує над сутністю війни. Для нього війна – не засіб наживи, а шлях до здобуття прав і вольностей для свого народу. Нового союзника Б. Хмельницький бачить в особі Швеції. Очевидно, переговори зі шведським королем були успішними. Не виключено, що Швеція була готова стати союзником Козацької держави, про що свідчить „Лист до шведського короля Карла Густава в зв’язку з перервою у переговорах” від 1 липня 1657 року з Чигирини.

Водночас не залишав Б. Хмельницький і переговори з Москвою, хоч більшою мірою то було вже формально. У „Наказі послові до Москви Федорові Коробці” від 23 квітня 1657 року Б. Хмельницький просить Ф. Коробку – військового обозного, котрий виконував дипломатичні доручення, – повідомити про службу козацтва цареві, наголошуючи, що козацтво не має наміру виходити з-під протекторату Москви. Водночас гетьман просить поради, як чинити з Литвою і Швецією, воювати чи ні. В такий спосіб Б. Хмельницький намагався приховати свої переговори зі Швецією, розуміючи, що Москва може зреагувати військовими діями та репресіями проти гетьманщини.

Фрідріх Вільгельм вступив у союз зі Швецією 17 січня 1656 року, тому Б. Хмельницький бачить і в його особі потенційного союзника. Він звертається з „Листом до Курфюрста Фрідріха Вільгельма про дружбу”

від 1 липня 1757 року з Чигирин. Гетьман пропонує йому дружбу, бо „дружба користується такими привілеями, що не робить ніякої різниці між кількома контрагентами, але рівно розподіляє між усіма пошану і всі пільги” [2, с. 287].

І Москва, і Польща були незадоволені такою міжнародною політикою Б. Хмельницького. Факт листування гетьмана зі шведським королем став відомим. У „Листі московського царя Олексія Михайловича до польського короля Яна Казимира, у якому переповідаються виправдання Б. Хмельницького за його союз із семигородським князем Ракоцієм” від 5 серпня 1657 року бачимо кроки на єднання зусиль Польщі й Москви проти козацтва. У листі говориться, що козаки „серед нас, обох великих госуларів, збуджують ворожість і дуже порушують домовленості обох госуларів” [2, с. 292].

Прикметно, що Г. Грабянка оминає цей етап у політичній діяльності Б. Хмельницького. Його аналіз фактично припиняється на союзі гетьмана з Москвою. Але, попри це, автор подає постать Б. Хмельницького як політичного діяча, котрий робив усе, маючи на меті утворити незалежну Козацьку державу в межах усієї території України та Білорусі. Незадовго до смерті Б. Хмельницький зробив крок на шляху запровадження в Україні гетьманської монархії, коли старшина на Раді 1657 року проголосила його спадкоємцем 16-річного Юрія Хмельницького, а опікуном і фактичним регентом молодого гетьмана став близький соратник Богдана генеральний писар Іван Виговський. Таке рішення Б. Хмельницького викликало серед старшини велике невдоволення, оскільки порушувало республіканські традиції козацтва. Г. Грабянка переконаний, що Б. Хмельницький діяв згідно з християнськими заповідями, коли передавав булаву обраному козацькою старшиною своєму сину Юрію. Він навчав сина, наказуючи бути „добрим проводирем, щоб кожному віддавав належне, щоб не дуже прив'язувався до багатих, щоб не зневажав убогих, щоб до всіх з однаковою шанобою ставився. Особливо ж наказував, аби він завжди шанував Бога” [1, с. 110]. Так гетьман репрезентує не лише християнський світогляд, а й постає як людина з високими моральними якостями.

Зупиняючись на посмертній характеристиці гетьмана, Г. Грабянка творить портрет ідеальної особистості, довершеної в її якостях, котрі підтверджуються всім життям і діяльністю. Він переконаний, що це була особистість, гідна стати прикладом для багатьох поколінь, а верховне і визначальне її значення для української історії було у здатності ініціювати історичні події та визначати їх. Для Г. Грабянки гетьман Б. Хмельницький є втіленням певних конкретних рис, символом справжнього козацького лідера. В інтерпретації Г. Грабянки Хмельницький постає як творець і носій державної ідеї. Він поставив перед народом вирішення найскладніших проблем – захист прав України, відстоювання інтересів православної віри, волі для рідного народу, тобто суверенності держави.

Якщо особистість розуміє значущість цих проблем, то вона здатна їх вирішувати. Отже, такий державний лідер дбає про благо не власне, а державне і народне, що є вищим благом. Тому у підході до оцінки її діяльності слід, на думку Г. Грабянки, відкинути все минуле і пам'ятати, що такий лідер, втіленням якого є Б. Хмельницький, уособлює все вище, верховне у громадянстві країни. Він присвятив своє життя виборюванню прав, дарованих кожній країні Богом – прав на волю і незалежність, самостійний і вільний розвиток.

Отже, Г. Грабянка дав власну політичну оцінку Хмельниччини, представивши систему політичних позицій і державного мислення Б. Хмельницького. Він стоїть на тому, що гетьман був творцем Козацької держави зі статусом автономії під протекторатом іншої держави. На першому етапі розвитку політичної концепції гетьмана творена ним державна структура значною мірою спиралася на правовий статут Речі Посполитої та козацьке звичаєве право. Б. Хмельницький у низці підписаних ним договорів дбав про забезпечення прав світської гілки влади, тобто козаків, та влади церковної – духовенства, передусім православного. Він захищав також інтереси української шляхти, всього українського народу. Саме захист цих прав і вольностей став причиною очолюваної ним національно-визвольної війни.

Орієнтація на Москву, на думку автора літопису, є визначальною у політичній концепції гетьмана. Г. Грабянка оминає результати Віленського миру, що засвідчив ненадійність московського союзника, його небажання визнати Козацьку державу. Після того Б. Хмельницький почав шукати союзу з іншим потенційним протектором – шведським королем. Але й це не знаходить відображення в літописі, що характеризує його автора як переконаного прихильника російського протекторату.

Г. Грабянка дав власне бачення інституту гетьманства, політичну оцінку діяльності інших видатних постатей, котрі сприяли стабільності держави, дбали про її монолітність та єдність, а також представив власну політичну оцінку доби Хмельниччини.

Література:

1. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Товариство „Знання України”, 1992. – 185 с.
2. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн. 1. – К.: Дніпро, 2001. – 501 с.
3. **Оглоблин О.** Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк—Київ—Торонто, 1995. – 419 с.
4. **Винниченко В.** Відродження нації: В 3-х т. – Т. III. – К.: Політвидав України, 1990. – 542 с.

Ресурсний потенціал єврейської общини (1850 – 1870 роки)

Марія Кармазіна,

доктор політичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Сергій Кальян,

кандидат історичних наук,

проректор Полтавського інституту економіки і права

Відкритого міжнародного університету

розвитку людини „Україна”

У другій половині XIX століття одним з учасників політичного процесу на українських підросійських землях поряд з українцями, росіянами і поляками були євреї. Статус, форми та способи участі в імперському політичному житті зумовлювалися не в останню чергу ресурсним потенціалом єврейської спільноти. Статтю присвячено з'ясуванню, яким ресурсом володіла єврейська община, а відтак – в яких суспільних підсистемах вона була присутня (що, зрештою, сприяло/перешкоджало тиску на владу), як відбувалася трансформація чи перерозподіл цього ресурсу, а, отже, й перерозподіл влади в общині, хто був учасником і керівником цього перерозподілу, в чийх інтересах він проводився.

Найперше слід відзначити, що єврейська община володіла досить потужним людським ресурсом, який до того ж швидко збільшувався внаслідок природного приросту. Це (попри певний статистичний „голод”) підтверджує порівняння динаміки приросту єврейського населення, що проживало на території восьми губерній на українських землях. Так, на початку XIX століття (1815 р.) євреїв в імперії загалом налічувалося 1.200 тис. душ (з 45 млн. чоловік усього населення) [15, с. 187]. А дані, зібрані 1867 року Центральною статистичною комісією, свідчать, що в той час на території України проживав майже мільйон євреїв. Найбільше єврейського населення було на Правобережній Україні – у Волинській, Київській і Подільській губерніях. Зокрема, жителями Київської губернії

були 266.205 євреїв, Подільської – 211.801, Волинської – 194.516 [3, с. XV – XVI].

Досить значною була й община Херсонської губернії, яка налічувала 128.342 особи. У порівнянні з цими губерніями дещо менше євреїв проживало у лівобережних Чернігівській та Полтавській губерніях – відповідно 49.829 та 43.391 осіб, і ще менше у південних Катеринославській і Таврійській – відповідно 30.017 та 17.625 осіб [3, с. XV – XVI].

1870 року, тобто через три роки, кількість єврейства ще зросла: за даними згаданої комісії у Київській губернії вже проживало 277.479 євреїв, Подільській – 242 496, Волинській – 223 263, Херсонській – 131.916, Чернігівській – 50.121, Полтавській – 48.423, Катеринославській – 36.331, Таврійській – 24.497 [3, с. XV – XVI]. Отже, на території України загальна кількість євреїв становила понад 1 млн. осіб.

На кінець століття (за переписом 1897 р.) царських підданих вже налічувалося 129 млн. осіб, серед яких євреїв було 5.215 тис. осіб [15, с. 187]. Єврейське населення Київщини зросло до 433.728 осіб, Волині – до 395.782, Поділля – до 370.612, Херсонщини – до 339.910, Чернігівщини – до 114.452, Полтавщини – до 110.944, Катеринославщини – до 101.088, Таврії – до 60.752 осіб [3, с. XV – XVI]. Людський ресурс єврейської общини зріс більше, ніж вчетверо і на кінець століття складав 4 % всього населення країни. Щодо території України, то на 1897 рік тут проживало 9,4 % всього населення Росії і, відповідно, 41,3 % єврейського населення імперії [15, с. 188].

У другій половині XIX століття євреї зосереджувалися в українських містах і містечках. У Подільській губернії з 303.726 осіб, що жили у містах і містечках, євреї становили 208.759 чол. (2/3 населення); у Волинській – із 229.397 міщан євреїв було 190.553 осіб (19/22 населення); у Київській губернії з 330.351 – 253.447 чол. (4/5 населення) [19, с. 18]. Показово, що в самому Києві (у якому євреї у зв'язку із запровадженням смуги осілості не мали права селитися) кількість єврейського населення була невеликою, хоча також невпинно зростала. Якщо 1792 року в місті жили всього 73 євреї, то 1863 – 3.013 осіб, а 1874 – 13.803 [5, с. 143]. В інших українських містах і містечках, що входили до „смуги”, євреї становили не просто більшість населення – саме євреями вони були заселені майже повністю. Прикладом може бути не тільки святий град Бердичів, як назвав це місто Шолом-Алейхем, де 1860 року жило 50 тис. євреїв і 4 тис. неєвреїв [26, с. 102], але й, наприклад, Златополь (Київська губернія), де, за оцінкою єврейської періодики, проживали „майже одні євреї”. Напевно, саме таке компактне проживання і дає, з-поміж іншого, підстави говорити, що Правобережна Україна була „своєрідною окремою державою” українського єврейства [23, с. 16].

Втім, у цій „державі” проблемою було те, що земля під містами належала, як правило, неєвреям. Так, більшою частиною землі під

Бердичевом володіли графиня Тишкевич і княгиня Чарторийська; частина землі була казенною; ще однією невеликою частиною володіли дрібні приватні власники. Населення міста було змушене сплачувати податки не тільки в казну, але й власникам землі – у розмірах на їх розсуд.

Що стосується єврейських общин півдня України, то там ситуація була іншою. Таких значних, як на Київщині, Поділлі чи Волині, общин не існувало. Зокрема, за наявними даними, 1795 року в Одесі проживало 246 євреїв з 2.349 чоловік населення, 1829 року – 6.950 осіб з 41.700, 1855 – 17.000 з 97.000 одеситів [21, с. 22]. До 1880 року населення міста зросло до 208.257 чоловік, а єврейське – до 68.680. Тобто, євреї становили 32,9 % жителів [21, с. 41].

У Херсонській губернії картина була схожою. У Єлисаветграді 1835 року проживало 3.414 євреїв (28,1 % від усього населення); 1851 року – 4.699 чоловік (34,9 %); 1858 року – 5.802 чоловік; 1861 року – 8.073 чоловік [21, с. 27]. Жителями Херсона 1835 року були 3.914 євреїв, або четверта частина населення; 1847 року – 3.832 чоловік; 1851 року – 4.688 чоловік (23,5 %); 1858 року – 5.360 чоловік [21, с. 27]. У Катеринославі 1847 року проживало 1.699 євреїв (загалом у губернії – 4.889), а через десятиліття – 3.365 чоловік [21, с. 28].

У материковій частині Таврійської губернії (Бердянський і Мелітопольський повіти) 1847 року проживало 572 євреї [21, с. 29]. Загалом, навіть за заниженими оцінками, протягом 1844 – 1880 років частка єврейського населення у трьох південних губерніях зросла з 2 % до 5,6 % і склала 200.740 осіб при загальній кількості населення 3.602.727 чоловік [21, с. 44].

У містах намагалися знайти пристанище й ті євреї, яких влада прагнула прилучити до землеробства. Як свідчив „вчений єврей” М. Гурович*, як тільки євреї протягом кількох років „з великими труднощами” починали звикати до сільських занять, у колоніях з’являлися нові переселенці, які „тільки носили” звання колоністів задля можливості скористатися пільгами, наданими законом колоністам, але переймалися „торговими спекуляціями поза колоніями”, і їх приклад спокушав „старих” колоністів відмовлятися від польових робіт [14, с. 84]. Відтак у містах поблизу колоній, а навіть більш віддалених, постійно проживала значна кількість колоністів „абсолютно бідних, але які за звичкою віддавали перевагу торговим оборотам, які не давали достатніх засобів для життя”.

Єврейство на українських теренах було прикладом традиційної патріархальної спільноти досить захищеної від зовнішніх впливів завдяки існуванню власних інститутів. Тож справедливим було зауваження

* „Вчений єврей” – посада, введена 1844 року. Особа, яка її обіймала, була зобов’язана консультовати владу з єврейських релігійно-етичних та інших питань національного життя, проводити інспекції (єврейських навчальних закладів, колоній).

сучасника, що євреї „стояли поза політичною організацією тих народів, у середину яких [їх] закинула доля”. Серед цих інститутів найперше варто назвати такі, як інститут автономного самоуправління [8, с. 106], релігія, сім'я.

Євреї жив у кагалі – територіальній общині*, своєрідній великій „родині”, що складалася, зрозуміло, із взаємодіючих часточок – окремих сімей, груп, які, маючи різний статус і права, усвідомлювали свою єдність. Кагал, функціонуючи на традиційних засадах самоуправління**, регламентував „усі сторони” внутрішнього життя, виконував поліційні, господарчі й судові функції [14, с. 125]. (Саме такі особливості функціонування общини дозволяли й дозволяють говорити про реальне існування єврейської автономії в іноетнічному – християнському – середовищі, існуванні „єврейської республіки в мініатюрі” [2, с. 22]). Воля кагалу була священною для єврея.

Життя у кагалі регламентувалося іудаїзмом. Говорячи про іудаїзм як потужний культурно-духовний ресурс, найперше слід відзначити, що він був не стільки релігією, скільки певним стилем життя, виявом свідомості, єврейського світосприйняття. Іудаїзм визначав життєві пріоритети людини від моменту народження й до смерті. Виконуючи захисну функцію, національна релігія унормовувала стосунки в сім'ї, її побут (від порядку життєвих процесів, їх етичних і естетичних вимог до одягу й страв), стояла на сторожі інтересів усієї общини, захищаючи її від розчинення в іноетнічному середовищі. (Попри це, дослідники, настане час, назвуть іудаїзм „духовним гетто” [6, с. 391]). Тобто, релігія була невіддільною від політики – політики, спрямованої на самозбереження.

Роль релігії в спільноті обумовлювала общинний статус синагоги й рабина. Для єврея синагога була своєрідним релігійним, інтелектуальним та культурним центром, а юдофоби додавали, що й політичним [1, с. 10]. Опонуючи супротивникам та обстоюючи ідею синагогальної культури, єврейська інтелігенція наголошувала: „Ця культура є незалежність думки і судження, свобода совісті не у вигляді закону, але в якості особистої свободи дій, вчинків і стосунків... Це, зрештою, свобода порівняння й узагальнення фактів дійсності, висновків із життя і утворення власного

* „Кагал означає єврейською суспільство”, – писав свого часу „Русский еврей” (див.: [Рубрика] Среди русских газет и журналов // Русский еврей. – 1879. – № 1. – К. 21). Кагалом називали й орган общинного самоврядування.

** Самоврядування було усталеною формою і способом самоорганізації євреїв впродовж століть. Так, крім органів самоуправління окремих общин, з другої половини XVI – кінця XVIII століття функціонували організації, які відали справами, що стосувалися всього єврейського населення тієї чи іншої країни. Ці організації були своєрідними єврейськими парламентами (так оцінюють їх сучасні дослідники). Найбільш значущими серед них були Ваад чотирьох земель (з'їзд обласних рад Великої Польщі з центром у Познані, Малої Польщі з центром у Кракові, Волині і Поділлі) та Литовський Ваад.

судження... Ось таким культурним центром і є синагога". У синагозі встановлювалася думка про кожного з членів приходу, оцінювався „будь-який вчинок”, розглядався „кожний новий громадський діяч”; у синагозі юнацтво виховувалося „в душі сходок, з'єднань і асоціацій” [1, с. 11].

У середині XIX століття синагога поступово модернізувалася, а слідом за нею і вся община. Особливо це було помітно у 1826 – 1871 роках в Одесі, де під впливом євреїв, що ще з кінця XVIII століття почали прибувати до міста з південно-західної Галичини, привносячи в життя євреїв-одеситів європейський (першочергово німецький) дух просвітництва і реформ, відбувалася синагогальна реформа [21, с. 21; 24; 25]. А наслідком став розкол общини на традиціоналістів та реформаторів*: перші панували в Головній синагозі Одеси, а другі – в Бродській [21, с. 25 – 27]. Успіх багатьох соціально-культурних нововведень в общині нерідко забезпечувався силовими методами, до яких вдавалися реформатори в союзі з владою [21, с. 24].

Згодом (приблизно з 1870-х років) дух реформаторства проник і в общини Катеринославщини і Таврійської губернії, що дозволило дослідникам назвати Новоросію „полігоном, де формувалися нові традиції, які відчули вплив капіталістичного укладу та пов'язаної з ним ліберальної культури” [21, с. 20] – на противагу Правобережжю, де протягом століть формувалося „найстабільніше єврейське середовище” [23, с. 19].

Галахічно грамотний рабин** перебував на верхівці соціальної ієрархії. Відтак кожна родина мріяла мати сина-рабина [10, с. 39]. Рабин користувався неабиякими правами й привілеями. Він не тільки організовував релігійне життя общини, на утриманні якої перебував, але й у певних випадках очолював суд, стежив за освітою. Сучасник писав: „Рабин вивершується над спільнотою не силою свого сану, а тільки особистими чеснотами і пізнаннями” [25, с. 37]. Втім, і в житті рабина було своє джерело труднощів – він був змушений знаходити спільну мову з

* Реформатори послідовно провели такі заходи: було створено общинну школу (спочатку для хлопчиків, а згодом і для дівчаток), у якій крім „єврейських дисциплін” викладалися загальноосвітні; єврейські діти почали відвідувати й навчальні заклади, в яких вчилися діти християн; було підтримано ідею створення казенних єврейських шкіл. У синагозі було розпочато продаж постійних місць, але було заборонено продаж алієт (сходжень до Тори) та оплату міцвот (особливих молитов у синагозі); припинялося виконання середньовічних піютім; під час служби заборонялися розмови; вводився хоровий супровід служби; замість класичної канторської музики виконувалися хорові твори з використанням німецьких класичних мелодій тощо. (Див.: **Полицук М.** Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии. 1881 – 1904. – Иерусалим, 5762, М., 2002. С. 24 – 26).

** Галаха – сукупність правил і настанов, які регламентують релігійне, сімейне і громадське життя єврея. Терміном „галаха” називають також законодавчі тексти Талмуду й загалом всю законодавчу літературу.

групами всередині кагалу, які часто протистояли одна одній. Він завжди мав пам'ятати, що община може розірвати з ним домовленості, якщо він виявиться неспроможним задовольняти ті чи інші її потреби, чи у випадку, коли його поведінка (чи його близьких) буде розцінена як неправильна [24, с. 114].

Рабин разом з двома помічниками здійснював суд. Наприклад, в Одесі суд збирався, коли порушувалися питання щодо способів забою худоби і приготування страв відповідно до обрядів єврейської релігії; для примирення подружжя або заради осіб, які збиралися брати шлюб з метою визначення їх майнових стосунків на основі шлюбних договорів (кетуба) чи попередніх домовленостей (тноїм); для розлучення подружжя; для проведення обряду „Халіца”, який звільняв бездітну вдову від обов'язку брати шлюб з братом померлого чоловіка; для здійснення молитви для відпущення гріхів [14, с. 103].

Крім рабинів, повагою общини користувалися й вчені євреї-талмудисти, попри те, що вони не мали „постійної роботи” і, проповідуючи, переходили від однієї общини до іншої, будучи, як і рабини, фактично „хранителями зерна віри”. Спонукою до життя мандрівного талмудиста був „розлад в родині, незгода з подругою життя” [1, с. 14]. Глибокому пізнанню Талмуду сприяла специфічна освіта з наймолодшого віку: вивчення однієї-єдиної шкільної дисципліни –Талмуду [10, с. 38].

У 1860-х роках влада запровадила інститут офіційних чи, як їх називали, казенних рабинів (обиралися общиною, але затверджувалися владою). Вони мали „задовольняти вимоги начальства” – вести метричні книги та відповідати на запитання, які це „начальство” ставило [25, с. 38]. Однак ці рабини, які як правило, не розумілися на тонкощах Галахи, не користувалися в общинах повагою і впливу на неї не мали. М. Гурович, що інспектував наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років Херсонську, Таврійську й Катеринославську губернії, зазначав, що поряд із затвердженими урядом рабинами діяли й приватні особи, які фактично виконували рабинські функції і „винятково керували всіма справами общини” [14, с. 76]. Казенні ж рабини видавали дозволи (ярлики) на проведення релігійних актів та обмежувалися перевіркою документів, що вимагалися владою, здійснювали записи в метричні книги [17, с. 382]. Тобто, з моменту своєї появи інститут казенних рабинів переживав кризу проникнення – сфера їх впливу була дуже обмеженою.

Отже, за „допомогою” влади в общинах поряд з неформальними з'явилися й формальні інститути, виникло своєрідне двовладдя. І тільки окремим общинам удавалося його уникнути. Як, наприклад, одеській, де рабе Реувен та його зять І. Гальперін спромоглися більш-менш задовольняти і общину, і владу [22, с. 379], залишаючись родиною і єдиним „центром прийняття рішень”. Крім того, процес обрання казенного рабина викликав протистояння в общині різних груп, а фактично політичну

боротьбу за владу в общині.

На горі соціальної драбини, крім релігійних очільників, були й кагальні (члени органу общинного самоврядування) – представники найбільш заможних і впливових родин. Кагальні сплачували основну частину покладених на общину податків, а відтак користувалися неабиякою повагою. Крім того, кагальні, що важливо, були „опорою проти насилля християн” [13, с. 341]. Після заборони кагалів 1844 року єврейство перейшло у відомство міських дум і ратуш, де функціонував „єврейський стіл”. У компетенції дум і ратуш опинилися збори з євреїв, управління молитовними будинками і школами, запис євреїв до певних станів, паспортна справа, складання призовних списків, ведення відомостей про єврейські борги, метричні книги тощо [12, с. 262]. Згодом, із введенням нових міських положень, деякі з єврейських справ були передані у відання міщанських управлінь. Євреям же дозволялося обирати духовне правління для відання молитовними будинками, добродійними закладами, поховальними товариствами тощо [12, с. 263].

Втім, кагали, як свідчать факти, продовжували функціонувати. Але із „захисників” вони перетворилися на невситимих „грабіжників і деспотів”, оскільки влада доручила їм збирати податки, призначати рекрутів, контролювати коробковий та інші збори [18, с. 235]. (Коробковий збір проводився із забою худоби, птиці, приготування кошернаго м’яса, а крім того – як податок з торгівлі і підприємництва євреїв тощо. Проіснував до 1917 р.) „Русский еврей” писав, що хоча закон і дозволяє общині за власним рішенням скасовувати коробковий збір, але навряд чи вона з власної ініціативи може це зробити, оскільки „представниками всіх єврейських товариств загалом зажди бувають люди забезпечені, які значною мірою особисто зацікавлені в існуванні цього збору і яким нема діла до бідняків» [16, с.226]. Таким чином, російський уряд свідомо вдався до збереження кагального управління заради, як розуміли самі євреї, забезпечення „правильного провадження євреями державних повинностей”. Але це „управління” в очах общини все більше й більше втрачало свою легітимність.

На певній частині української території поширення набув хасидизм – своєрідний протест проти „сухого релігійного формалізму, проти розумування в справі релігії, в ім’я живої віри серця, палкої відданості Богові і добрих моральних справ” [7, с. 5]. Хасидизм поширився у Київській, Подільській, Волинській, а також частково в Бессарабській та в багатьох містах Катеринославської, Херсонської, Полтавської губерній [5, с. 28].

У хасидському середовищі авторитетним лідером був цадик („благочестивий”, „праведник”). Прихильники рабинізму вважали, що „цадик – не рабин”, він „не керівник єврейської общини в її звичайному релігійному побуті”; він „дуже мало” розуміється в єврейській богословській літературі; він – „зовсім не авторитет у питаннях релігійної

догматики й обрядності” [20, с. 75]. Зовсім іншим до нього було ставлення самих хасидів, які, услід за І. Бештом (основоположник хасидизму, 1698 – 1760 рр.), сприймали цадика як ясновидця, пророка й вірили у його здатність творити чудеса. Він виступав у ролі посередника між Богом і віруючими. Святість цадика передавалася у спадок. Найбільш „звичайний” спосіб потрапити в цадики – це народитися від цадика [20, с. 74]. Один з учнів рабе Д. Бера (учителя І. Бешта) так говорив про святість дітей цадика: „Син цадика святий ще від утроби матері, бо він освячений Божественними думками свого родителя в момент зачаття” [цит. за 9, с. 41].

„Заповітне бажанням хасидів, – писав Г. Барац (у 1867 – 1897 рр. – цензор єврейських видань при канцелярії Київського окремого цензора, вчений єврей при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі), – бути удостоєним споглядання цадика; хасид нерідко залишає і свій промисел, і свою родину і пробігає інколи пішки десятки миль доки добереться до резиденції цадика” [5, с. 57].

Статус цадика представники російської влади порівнювали із статусом і впливом папи у католиків: „Вони між євреями, відомими під назвою хасидів, те ж саме, чим були деякі папи поміж католиків. У тих й інших та ж непогрішимість, та ж влада в’язати і не дозволяти і той же характер духовного деспотизму, лицемір’я, нетерпимості... помсти... Цадики абсолютно і остаточно оволоділи їх умами і совістю, і, діючи за правилами в душі єзуїтів, встигли поставити себе в ранг святих і всемогутніх, перед якими... натовп мовчить, віддаючи себе в повне розпорядження шахраїв” [5, с. 29]. Панування цадика не мало меж. Його слово було „вище за будь-який закон, сильніше за будь-яку владу”; окрім того, він концентрував у своїх руках величезні капітали, що складалися з „набожних приношень” – щорічних виплат усіх без винятку євреїв за очищення їх душ молитвами цадиків. Під впливом цадиків була поліція і суди; без них, „побоюючись помсти, здійснюваної через таємних агентів”, не могли обійтися поміщики і найбагатші євреї [5, с. 29]. „Пожежі, вбивства, крадіжки, контрабанда, несплата податків, підкупи чиновників, хитрість проти рекрутства, приховування душ за ревізією, залучення фальшивих асигнацій, переведення дзвінкої монети за кордон, приховування безпаспортних у містах і містечках, розбещення і розорення селян і можливе послаблення усіх постанов уряду – все це робиться за навіюванням і під орудою цадиків. Торгівля, усі ринки і на них монополія, підряди, відкупи та будь-яке промислове підприємство не вільні від їх корисливого втручання, прямого чи опосередкованого”, – так відгукувалися про діяльність цадиків опоненти з єврейського середовища [5, с. 30].

Цадики визнавали „гріхом” будь-яке вчення, що сприяло вивільненню єврея від забобонів. Як рапортував 1861 року волинський губернатор київському воєнному, подільському і волинському генерал-губернатору,

„цадики дійсно вирізняються особливим фанатизмом і, користуючись величезним впливом у колі своїх одновірців, вченням і пророцтвами, без жодного сумніву, призводять до застою в заняттях євреїв і гальмують розумовий і моральний їх розвиток” [5, с. 32]*. Приділяючи велику увагу релігійній освіті чоловіків, цадики робили їх „цілковитими фанатиками”.

Цадики вдавалися до майже насильницьких поборів і, вимагаючи їх, погрожували навіть прокляттям. Але, як можна судити з документів, вони ставали на заваді владі стосовно русифікації єврейської общини. Так, 1868 року на ім'я подільського губернатора надійшло донесення, в якому сповіщалося, що в місті Кам'янці секта хасидів, підбурювана цадиками, перешкоджає єврейському населенню вивчати „вітчизняну російську мову” та носити звичайний християнський одяг, погрожуючи прокляттям [5, с. 59]. Враховуючи посилення впливу цадиків, влада у 1860-х роках заборонила їм залишати місця свого проживання (заборона діяла до 1898 року) [14, с. 78].

За допомогою релігії єврейська сім'я оберігала своє буття. Відмова ж від релігії предків (шляхом вихрещення, наприклад) ставила людину поза общиною. Засвоєнню релігійних норм сприяв освітній ресурс общини – хедер (початкова школа, обов'язкова для хлопчиків молодшого віку, у якій вивчали П'ятикнижжя та Мішну) та ієшива (вища спеціальна школа для чоловіків від тринадцяти років і аж до одруження, яка готувала спеціалістів з Талмуду і рабинської літератури), які сприяли вихованню „тільки єврея, а не людини” [8, с. 127]. У цих освітніх закладах не лише вивчення єврейської мови та її граматики, але навіть вивчення Святого Письма вважалося злочином і переслідувалося. „Учитися заради освіченості є думкою для єврея незрозумілою”, – заявляв міністерству народної освіти М. Лілієнталь (педагог, рабин, учений єврей) [5, с. 119]. Незважаючи на це, з 1840-х років в імперії почали функціонувати початкові школи для єврейських дітей, в яких, окрім „єврейських дисциплін” – Талмуду й Тори, діти вивчали російську грамоту. Найбідніші верстви, за однією з версій, цінували можливість вчити своїх дітей у цих закладах, оскільки платня у них була мінімальною, для вступу не потрібною була будь-яка підготовка та не практикувався вступний іспит (те, з погляду єврейства, „жахливе гальмо”, що існувало у всіх без винятку

* У Київському генерал-губернаторстві на початку 60-х років XIX століття цадиків налічувалося до 15 осіб (див.: Рапорт надворного советника Владимира Васильевича Федорова Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал-губернатору, от 2 марта 1864 г. // Документы, собранные еврейской историко-археологической комиссией Всеукраинской академии наук. – С. 32 – 33. – С. 32). Серед них: сини цадика Мотеля Тверського (Арон і Мошко в Чорнобилі, Янкель-Сруль в Горностаїполі, Давид у Василькові, Нухім у Макарові, Іцхок у Славуті), Гдаль-Арон Рабинович (м. Юстиноград) та його син Іцко (м. Ільїнці), сини Пінхаса Шапіро з Корця.

інших школах, навіть у приходських) [11, кол. 24]. За іншою ж версією ці школи вважалися „відкритою могилою для єврейської віри” [5, с. 120].

Крім цих „училищ 1-го розряду”, існували й „училища 2-го розряду” з курсом як у повітових училищах. Їх метою було „спрямування євреїв шляхом належної підготовки до переходу у загальні середні й вищі навчальні заклади”, „поступове їх зближення з християнським народонаселенням” [5, с. 119]. Ці „училища” проіснували до 1873 року, коли були ліквідовані, а „училища 1-го розряду” були перетворені на єврейські початкові училища, які функціонували в глухих місцевостях Західного краю [5, с. 120].

У Києві, Житомирі діяли рабинські училища. Їх метою була підготовка „рабинів і педагогів”, але згодом вони „набули характеру загальних єврейських закладів”, що слугували поширенню російської освіти серед єврейської маси, яка ставилася до всього неєврейського з „великою недовірою”. Робота цих закладів згодом була віднесена до невдалого досвіду царату [10, с. 39]. 1873 року вони були перетворені на учительські інститути [5, с. 123].

Про навчання єврейських дітей, а також молоді в імперських навчальних закладах більш високого рівня говорить така статистика: 1853 року в Росії у гімназіях навчалося всього 159 євреїв; 1872 року їх кількість хоча й зросла та становила 2362 чоловік, проте все ж була мізерною. В університетах картина була аналогічною: 1835 року там навчалося 11 осіб, 1875 року – 247. Показово, що освічені євреї переставали бути власне євреями, як писав „Разсвет”, а „вірні релігії” – цуралися освіти. Тобто, освіченість обумовлювала те, що євреї поступово втрачав свою єврейську ідентичність, все більше відчуючи суспільну, культурну і мовну спільність з російським народом.

Попри це, оцінка стану єврейства дозволила сучасникові зауважити, що єврейська маса жодною мірою не була „зацеплена оточуючою культурою”, що зумовлювалося незнанням мови і життя населення, незнанням тих успіхів культури, які давно стали набутком народів Європи, але ця маса була „об’єднана традиційними формами життя”, побутуючи у власноруч створеному „духовному гетто” [10, с. 36, 37]. Життя общини залишалося, за свідченням представників єврейської інтелігенції, незмінним і наприкінці XIX століття: вона не могла навіть уявити вторгнення „чужого елемента” у свій внутрішній побут, що сприймалося як стихійне лихо.

Якщо для влади основна проблема полягала в тому, щоб єврейство сплачувало податки, давало рекрутів – тобто сприяло державі у її функціонуванні, то для самих євреїв після нівеляції владою общинних інститутів найпершою життєвою потребою було налагодження самоврядування. Община власним коштом утримувала кантора (синагогального співака, що проводив молитву), різника, писаря, лікаря,

аптекаря, цирульника. У її межах діяли різні братства – поховальні, вінчальні, лікувальні, „гостинності”, Талмуд-Тори, добродійно-кредитні, „одягання оголених”, шевців, кравців тощо. Община, крім синагоги й молитовних будинків, хедерів та іешиви, мала свою лікарню, кладовище. Протягом століть все це господарство функціонувало завдяки общинному самоврядуванню. Після офіційної заборони кагалу в общинах у другій половині XIX століття відбувався пошук нових форм самоврядування. Це питання порушувалося на сторінках єврейської преси. Так, „Русский еврей”, що виходив у Санкт-Петербурзі, наприкінці 1870-х років пропонував читачам створювати в общинах єврейське правління з 5 – 15 чоловік, які б керували роботою общинних інститутів. Інша ситуація була в Одесі. У місті, єврейство якого найперше прагнуло модернізувати общинне життя, з кінця 1850-х років один раз на три роки обиралися уповноважені общини від купецтва, міщан і ремісників, за рішенням яких висувалися кандидатури на общинні посади. А з 1860-х років община вже мала більш розширену представницьку структуру – „сотню”, яка 1863 року була розширена до 120 осіб [21, с. 30].

Переходячи до аналізу економічного ресурсу, звернемо увагу, що сучасники стверджували, що єврейство у своїй масі характеризувалося „повною безпомічністю у добуванні засобів для більш-менш доброго існування”, боротьбою за шматок хліба, але, що показово, – певним презирством до ремісничої праці як і повною байдужістю до злиднів, бруді, в якому доводилося жити [10, с. 36].

Що стосується ремісничої праці, то варто зазначити, що досить довго вивчення ремесла вважалося справою „майже ганебною” – це була доля тільки „вишкребків єврейської спільноти”, а тому вважалося „великим нещастям” мати серед родичів ремісника [10, с. 38]. Почесним заняттям вважалися торгівля, праця підрядника чи поставника. Тих, хто міг услід за Шолом-Алейхемом сказати, що „праця людину не ганьбить”, і пригадати, як вчили мудреці, що „не соромно лупити шкіру з падла, тільки б не жити милостинею людською. Блаженний, чия рука майстерна в ремеслі”, було небагато.

Втім, і багатих у єврейському середовищі було немало, про що свідчать такі дані: 1864 року у Волинській, Подільській, Київській губерніях відповідно 216, 91 та 32 фабрики і заводи перебували в руках євреїв; християнам належало, відповідно, 228, 66 та 166 підприємств, а іноземцям – 22, 59, 8 [19, с. 17].

У селі єврей виступав у ролі орендаря, лихваря, корчмаря, посередника. Говорячи про оренду, зважмо на те, що на Правобережній Україні єврей був активним учасником російсько-польської „битви за землю” (як висловився Д. Бовуа). Законодавчі акти 1863 і 1865 років забороняли євреям тримати землю в оренді, та ці акти не виконувалися. Поляки, не подаючи офіційних даних, віддавали за високу орендну платню

маєтки євреям на довгі строки – 30, 60 і навіть 90 років, що давало змогу уникнути продажу землі під тиском росіян і гарантувало полякам достатній прибуток [4, с. 48]. У свою чергу, євреї, як повідомляв київський губернатор, здавали землі в суборенду селянам, вимагаючи окрім платні ще й панщинного відробітку [4, с. 48 – 49].

Незабаром під прикриттям довгострокової оренди євреї зосередили у своїх руках значну частину приватних маєтків, зокрема й тих, що належали поміщикам польського походження [4, с. 49], хоча за офіційними джерелами власниками землі все ще лишалися поляки. Так, у Волинській губернії 1865 року полякам належало 2.776 тис. десятин землі, росіянам – 145 тис. десятин, євреям – 30 тис. десятин. 1885 року картина мала такий вигляд: польська власність зменшилась до 1.889 тис. десятин, російська збільшилась до 663 тис., а єврейська ніби залишалася майже незмінною і становила 31 тис. десятин [26, с. 132]. На Поділлі на зламі 1870-х – 1880-х років маєтки, де господарювали не безпосередні власники (росіяни чи поляки), становили 20 % поміщицьких володінь. Такий стан, з-поміж іншого, призвів до появи ідеї історичної змови євреїв з поляками проти росіян, хоча ще на початку 1860-х років (до польського повстання 1863 р.) євреїв вважали відданими російському урядові [5, с. 32].

Єврей був не тільки власником землі – селянин не міг обійтися без єврея-посередника, продаючи хліб, чи у разі потреби кредиту. Парадоксально, але скасування кріпащини і загальний економічний прогрес виявилися „шкідливими для інтересів єврейського населення” [19, с. 11] – знищення кріпацтва призвело до руйнації штетла (містечка), оскільки воно повністю залежало від навколишнього середовища: євреї орендували землі навколишніх сіл, отримуючи зиск. Звільнення ж селян сприяло відпливу селянських мас у місто на заробітки. Тож єврейський бізнес швидко занепадав.

Щодо успіхів єврейства в торгівлі варто зазначити наступне. З року в рік зростала кількість євреїв, яких записували до купецької гільдії. Так, у Києві 1869 року до першої гільдії належали 32 євреї і 12 неєвреїв, 1874 кількість євреїв збільшилась до 102, а неєвреїв до 22 осіб, 1880 року купцями першої гільдії були 119 євреїв і 25 неєвреїв; до купців другої гільдії 1869 року належали 4 євреї і 434 неєвреї, 1874 – 2 євреї і 523 неєвреї, 1880 – 30 євреїв та 576 неєвреїв [26, с. 168].

Єврейство впевнено почувало себе в торгівлі і в південному регіоні. Зокрема, в Одесі серед експортерів зернової продукції 37 % були євреї. Крім того, серед власників парових млинів євреїв було 70 %; серед власників торговельних закладів – 50 % [21, с. 41]. Крім торгівлі, одеські євреї були власниками 35 % фабрик і заводів, у тому числі в таких найбільш перспективних галузях, як хімічна, паперова, цукрова промисловість [21, с. 41].

У межах єврейства економічний ресурс був розподілений нерівномірно:

поряд з єврейськими капіталістами існувала маса єврейської бідноти, яка кількісно була переважаючою. Загалом же чим більше євреї були розсіяні між християнським населенням, чим слабшою була їх громадська і духовна організація, тим вищим був їх добробут [19, с. 143].

Початок 1860-х років – період розквіту Гаскали* – став часом появи в імперії єврейського інформаційного ресурсу. Так, з кінця травня 1860 року друком почав виходити журнал „Разсвет”, який через рік було перетворено на „Сион”. У 1869 – 1971 роках виходив „День”. Ці видання обстоювали, з-поміж іншого, ідеї культурного зближення єврейства з росіянами.

Погроми в Одесі призвели до того, що з 1873 по 1879 рік не виходив жоден російсько-єврейський орган. Крім російськомовної періодики виходили й видання івритом – „Га-Меліц” (1860 р.) та „Кол Мевассер” (1862 р.).

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що у 1850-х – 1870-х роках єврейська община володіла значним ресурсним потенціалом, у тому числі – людським, інституційним, духовно-релігійним, економічним, освітнім, інформаційним, що мав у межах української території певні регіональні відмінності. Крім того, одні ресурси були більш ємними, а інші – менше. Втручання влади призводило до трансформації ресурсного потенціалу общини, дестабілізації общинного життя: деякі з традиційних інститутів поступово деградували, перетворюючись із захисників єврейства на його грабіжників і прислужників влади. В результаті єврейська община ставала менш закритою для середовища, в якому функціонувала, а отже й менш захищеною від зовнішніх впливів.

Аналіз ресурсного потенціалу свідчить про наявність релігійного розколу в єврействі; розколу по лінії народ – зрусіфікована інтелігенція; зрештою, розколу за лінією модифіковане кагальне управління (після 1844 року) – члени общини.

Література:

1. **Баданес Г.** Записки отщепенца // Восход. – 1884. – Май. – С. 3 – 22.
2. **Барталь И.** Астномия, астномизм, „диаспоризм” // Барнави Э. Фридрендер С. Евреи и XX век. Аналитический словарь / Под общ. ред. Т. А. Баскаковой. – М., 2004. – С. 21 – 32.
3. **Биншток В. И., Новосельский С. А.** Материалы по естественному движению еврейского населения в европейской России за 40 лет (1867 –

* Гаскала („Просвітництво”) – єврейська ідейна, просвітницька, культурна й літературна течія, що виникла в Німеччині в середині XVIII століття. Набула поширення як у Східній, так і в Західній Європі. Прибічники Гаскали прагнули до модернізації єврейської культури і побуту, зближення її з європейською гуманістичною культурою.

1906 г.г.). – Петроград, 1915. – 78 с.

4. **Бовуа Д.** Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. на укр. З. Борисюк. – К., 1998. – 334 с.

5. Документы, собранные еврейской историко-археографической комиссией Всеукраинской академии наук / Составитель и автор комментариев В. Хитерер – К., 1999, Иерусалим, 5759. – 299 с.

6. **Джонсон П.** Історія євреїв / Переклад О. Мокровольського. – К., 2000. – 704 с.

7. **Дубнов С.** Возникновение цадикизма // Восход. – 1889. – Сентябрь. – С. 3 – 21.

8. **Дубнов С. М.** Письма о старом и новом еврействе (1897 – 1907). – СПб., 1907. – 370 с.

9. **Кандель Ф.** Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. – Иерусалим, 1990. – Т. 2.

10. **Кацнельсон Л. И.** К юбилею Общества для распространения просвещения между евреями в России // Вестник еврейского просвещения. – 1913. – № 26. – С. 35 – 52.

11. **К-ра Геллер.** Бердичев // Еврейский голос. – 1907. – № 3. – Кол. 24 – 26.

12. **Левин С.** О значении для русских евреев общинного представительства // Русский еврей. – 1879. – № 8. – К. 260 – 264.

13. **Леонтович Ф.** Исторический обзор постановлений о евреях в России // Сион. – 1861. – № 22. – С. 341 – 345.

14. **Лернер О. М.** Евреи в новороссийском крае. Исторические очерки. По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора. – Одесса, 1901. – 239 с.

15. **Лещинский Я.** Еврейское население Росси и еврейский труд // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. – Иерусалим, М., Мн., 2002. – С. 187 – 210.

16. **Натансон Г.** Несколько слов о коробочном сборе и об отношении его к отбыванию евреями воинской повинности // Русский еврей. – 1879. – № 17. – К. 225 – 227.

17. **Н. Н.** К раввинскому вопросу // Русский еврей. – 1879. – № 11. – К. 380 – 384. – К. 382.

18. **О. Р.** Внутренние известия. Одесса // Разсвет. – 1860. – № 15. – С. 235 – 237.

19. **Оршанский И. Г.** Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. – СПб., 1877. – 439 с.

20. **Оршанский И. Л.** Мысли о хасидизме // Еврейская библиотека. Историко-литературный сборник. – 1881 [1871]. – Т. 1. – С. 74 – 103.

21. **Полицук М.** Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии. 1881 – 1904. – Иерусалим, 5762, М., 2002. – 446 с.

22. **Рабинович О.** Новая еврейская синагога в Одессе // Рабинович О. Сочинения. – Т. 3. – Одеса, 1888. – С. 379.

23. **Слободянюк П.** Єврейські общини Правобережної України: наукове історико-етнологічне видання. – Хмельницький, 2005. – 409 с.

24. **Соболевская О.** Быт евреев Российской империи как объект государственной политики (1772 – 1844) // Єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. Зб. наук. праць. Матеріали конференції 28 - 30 серпня 2002 р. – К., 2003. – С. 110 – 119.

25. **Соловейчик Ем.** О значении просвещенных раввинов для еврейского сообщества // Разсвет. – 1860. – № 3. – С. 37 – 40.

26. **Субботин А. П.** В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. – В.П. – СПб., 1890. – 240 с.

Політична еліта України: проблеми трансформації

Український центр політичного менеджменту спільно з Регіональним представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі провів круглий стіл на тему „Політична еліта України: проблеми трансформації”. У його роботі взяли участь провідні політологи, соціологи, психологи, лідери політичних партій і громадських організацій, представники органів державної влади і місцевого самоврядування, журналісти.

Відкриваючи засідання круглого столу, президент Українського центру політичного менеджменту кандидат психологічних наук Юрій Шайгородський окреслив коло проблем, які виносилися на обговорення, а саме:

- особливості сучасної української політичної еліти;
- зміна поколінь – зміна політичних цінностей;
- відповідальність політика;
- шляхи виходу з політичної кризи;
- майбутнє української політичної еліти.

Обговоренню питань, пов'язаних з особливостями і проблемами сучасної політичної еліти, було присвячено першу сесію круглого столу. Доповідачі – Олексій Крюков, доктор наук з державного управління, доцент Харківського філіалу Національної академії державного управління при Президентові України; Едуард Афонін, доктор соціологічних наук, професор Національної академії державного управління при Президентові України; Олена Ліщинська, кандидат психологічних наук, докторант Інституту соціальної та політичної психології АПН України – виклали своє бачення проблеми трансформації політичних еліт, її соціологічних і психологічних складових. В дискусії взяли участь Ольга Балакірева, кандидат соціологічних наук, голова правління Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка; Володимир Кафарський, кандидат філософських наук, народний депутат України III і IV скликань; Олег Петров, кандидат соціологічних наук, народний депутат України III і IV скликань; Олег Зарубінський, доктор політичних наук, заступник голови Народної партії України, народний депутат України III і IV скликань; Світлана Рева, радник Голови

Секретаріату Президента України. Вони порушили низку актуальних питань формування національної еліти, підвищення ефективності взаємодії влади й громадськості.

У другій сесії круглого столу обговорювалися проблеми формування програмових цілей політичних еліт, їх особистісної відповідальності, форм зміцнення їх авторитету. Доповідачі та учасники обговорення – Тетяна Тимочко, проректор Академії муніципального управління, перший заступник голови Всеукраїнської екологічної ліги; Валерій Зливков, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Національного технічного університету „КПІ”; Андрій Зоткін, кандидат соціологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту соціології НАН України; Лариса Кочубей, доктор політичних наук, професор кафедри зв'язків з громадськістю Київського національного університету культури і мистецтв; Олег Траверсе, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та соціальних технологій Національного авіаційного університету акцентували особливу увагу на поширенні в політичному середовищі таких негативних явищ, як безвідповідальність, непрофесіоналізм, низький рівень політичної і правової культури.

Тон дискусії задав Олексій Крюков. „У нас часто можна почути запитання: „А чи є в Україні політична еліта?” На думку самого вченого, еліту ми все ж маємо. Біда тільки в тому, що вона позиціонується за суто формальною ознакою: хто при владі, той і еліта. І ще треба визнати, що політична еліта України неефективна, маргінальна. Вона опікується власними інтересами, а не потребами суспільства. Все це спричиняє низький рівень довіри громадян до органів і представників державної влади. Навряд чи знайдеться сьогодні в Україні політик, який би набрав 50 % голосів на виборах.

Ольга Балакірева дотримується, по суті, аналогічної точки зору. „Це міф, – зазначила вона, – що в Україні існує політична еліта, незважаючи на те, що вона формально заявлена в соціальній структурі суспільства. На думку наших громадян, майже 80 відсотків політичних і державних діячів вирішують власні проблеми. На сьогодні політична еліта України – це товар, який купується і продається на політичному ринку, дискредитуючи саму ідею політичної еліти”. На жаль, говорить Ольга Балакірева, у нашій країні не здійснюється науковий аналіз стану політичної еліти. А це в теперішніх умовах конче необхідно.

Колегу фактично підтримала Олена Ліщинська. Останнім часом, говорить вона, пропонуються різні зарубіжні моделі формування політичних еліт. Для України сьогодні важко вибрати модель, яка б відповідала законам розвитку її соціального організму. Тим більше, що соціальний організм нації хворий. Втрачено соціальні орієнтири. За політичними баталіями втрачають свою соціальну функцію освіта, наука тощо. Дуже важливою є проблема оновлення еліт. На жаль, наша система

освіти не сприяє формуванню елітних якостей. Свою елітарність треба доводити – доводити продуктивною діяльністю на благо суспільства. Люди ж, що претендують нині в Україні називатися елітою, далекі від народу. Таке розмежування може призвести, з одного боку, до посилення протестних настроїв, а з іншого – до депресивної поведінки. Особливо небезпечна така тенденція для розвитку молоді.

Володимир Кафарський теж дотримується думки, що в Україні не існує серйозних теоретичних узагальнень щодо розвитку політичної еліти. А ті теоретичні напрацювання, що зрідка пропонуються, здебільш відірвані від практики. На багато питань поки що не знайдено відповіді. Яку націю ми формуємо – політичну чи громадянську? Яка модель суспільного розвитку для нас найбільш прийнятна? Поки ми не визначимо, яка ми нація, яка у нас держава, куди ми прямуємо, не матимемо й орієнтирів для формування еліти.

Олег Петров вважає, що нині варто не зациклюватися на з'ясуванні, є у нас політична еліта чи її немає. Важливіше зосередитися на аналізі основних її ознак. На думку Олега Петрова, доцільно скористатися визначенням еліти, сформульованим російським політологом А. Соловйовим: політична еліта – це група осіб, підготовлена для захисту соціальних інтересів певної спільноти і спроможна продукувати певні політичні цінності і цілі та контролювати процес прийняття політичних рішень. Що ж стосується найголовнішої проблеми політичної еліти України – то це високий рівень недовіри до неї, причому до всіх її поколінь.

Олег Петров запропонував тему можливого наступного круглого столу: „Народ і політична еліта: протистояння чи консолідація?”.

Олег Зарубінський звернув увагу на такий аспект проблеми, як професіоналізм політичної еліти. Непоодинокі випадки, коли на важливі посади в державі, зокрема на посади міністрів, призначаються особи без належної освіти та достатнього досвіду роботи в галузі. Отже, підвищення фахового рівня політичної еліти – нагальне завдання.

Тетяна Тимочко запропонувала звернути увагу у цьому зв'язку на дещо інший бік проблеми. На її переконання, партійні лідери не є сьогодні політичною елітою – вони лише лідери своїх партій. Думка, що вони є представниками політичної еліти, безпідставно нав'язується їм збоку. Слід пропагувати в суспільстві тезу, що для того, аби стати керівником, провідником, слід набути не тільки високих професійних, але й моральних якостей. Коли використовувати поняття „суспільна еліта”, то відразу ж постає питання якісних характеристик еліти як такої. Тому треба докладати максимальних зусиль для розбудови громадянського суспільства, яке стане і кузницею, і фільтром у справі формування еліти, в тому числі й політичної.

Валерій Зливков, оперуючи даними соціологічних досліджень, дійшов висновку, що українська еліта своєю поведінкою сприяє зниженню

моральності української нації. Ця еліта не зорієнтована на консолідацію суспільства. Якщо класифікувати сучасну політичну еліту, то можна визначити три її прошарки: 1) колишня партійно-комсомольська номенклатура; 2) тіньовики й представники кримінальних структур; 3) шукачі пригод та авантюристи. То ж хіба така політична еліта може бути зацікавлена у створенні потужного середнього класу – свого конкурента? Можна стверджувати про існування в Україні не реальної, а віртуальної демократії, в якій і політична еліта має відповідні якості.

Андрій Зоткін навів дані досліджень Інституту соціології НАН України, які свідчать, що процес прийняття рішень парламентом України має суперечливі ознаки. З одного боку, спостерігається тенденція до дотримання лівої ідеології – вона посилилася в другій половині 2005 року. Разом з тим, простежується певна еклектичність цього процесу. І це ілюструє лише „зовнішню лівизну” рішень. Якщо ж розглядати парламент у регіональному розрізі, то можна побачити, що представники всіх областей дотримуються правих позицій у прийнятті економічних рішень і лівих – у прийнятті соціальних рішень (2002 – 2004 рр.). Дещо несподіваним став для дослідників низький показник правого індексу західних областей України. Після 2004 року орієнтації певним чином змінюються. Відбувається циркуляція еліт. Так, представники східних областей стали переходити на ліві позиції у прийнятті економічних рішень. Представники ж, наприклад, БЮТ і „Нашої України” голосували, виходячи з правих позицій.

Отже, зміни у владних структурах здатні суттєво вплинути на ухвалення парламентських рішень. Змінилися позиції не лише регіональних еліт, але і їх сателітів. Диверсифікація позицій дозволяє говорити про зміну якості еліт. Відбувається перехід від моноцентризму до полієрархічної структури, тобто наявності кількох впливових центрів. Це позитивна тенденція, але вона потребує правового закріплення та утримання її в демократичному руслі.

Олег Траверсе зазначив, що в Україні затягнувся перший цикл інституційних змін, розпочатий наприкінці 1980 років. Нинішня ситуація характеризується зіткненням різних страт політичних еліт. Це створює ситуацію, яка визначається вченими як „картель тривоги”. За таких умов еліта сама руйнує інституції влади, за допомогою яких вона має розпоряджатися суспільним розвитком. Сьогодні дуже важливо поєднати процеси трансформації політичної еліти з процесами політичного лідерства. Необхідно це тому, що в 1960-х роках відбулася переакцентація з проблем політичної еліти як колективної діяльності на проблеми політичного лідерства як ініціативності, творчості, залучення послідовників та постійної взаємодії між ними. Ці процеси характерні для розвинених суспільств, до яких прагне приєднатися й Україна.

Учасники круглого столу напрацювали схеми вирішення проблеми

наукові дискусії

наукові дискусії

ефективності трансформації політичної еліти. Згідно з першою групою рекомендацій, питання необхідно розглядати в широкому сенсі – як проблему демократизації в Україні. Інша група вчених розробила рекомендації, подані під загальною назвою „Вирішення проблеми трансформації політичних еліт як системи протиріч”.

Запропоновані моделі вирішення проблеми ефективної трансформації політичної еліти можуть бути поєднані й розглядатися як варіант (модель, концепція) для подальшої конкретизації та обговорення.

Український центр політичного менеджменту висловлює подяку усім учасникам круглого столу та сподівається на продовження дискусії з метою окреслення дієвих шляхів політичної розбудови в цілому та становлення політичної еліти нового ґатунку зокрема.

Проблематика етнополітичної царини людського буття

Володимир Горбатенко,

доктор політичних наук, професор

Олександр Майборода,

доктор історичних наук, професор

Картунов О. В. *Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: Навчальний посібник.* – К.: Університет економіки та права „КРОК”, 2007. – 192 с.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.

Праця доктора політичних наук професора Олексія Картунова „Західні теорії етнічності, нації та націоналізму” присвячена надзвичайно важливій сьогодні темі, що обумовлюється як поліетнічним складом населення України, так і незавершеністю процесів формування в ній політичної нації, а також потенційною небезпекою загострення етнополітичних конфліктів.

Слід зазначити, що проблема вивчення західних теорій етнічності, нації та націоналізму ще довго не втрачатиме своєї актуальності, особливо для посттоталітарних і пострадянських держав. Тому появу науково-навчального посібника, в якому дається критично-конструктивний аналіз основних положень найбільш поширених на Заході наукових концепцій з цієї проблематики, можна тільки вітати. Тим більше, що в ньому ретельно аналізується і майстерно висвітлюється ціла низка теорій етнічності, нації та націоналізму таких вчених, як, скажімо, К. Гейес, Е. Геллнер, К. Дойч, Е. Сміт, Л. Снайдер, А. Тойнбі та інші, праці яких, на жаль, і досі не видані українською мовою.

Серед багатьох незаперечних позитивів книги О. Картунова слід вважати досить часте (але не надмірне) цитування маловідомих в Україні праць західних дослідників. Це, по-перше, є значно кращим, ніж власний переказ змісту досліджуваних праць; по-друге, дає можливість читачеві познайомитися також з формою і стилем викладу західних теорій і концепцій; по-третє, певною мірою компенсує брак в Україні відповідних хрестоматій.

Вартує уваги постійне прагнення автора представити різні, а часом і

діаметрально протилежні точки зору, оцінки і судження західних вчених, а також дати власне тлумачення багатьох важливих етнонаціональних та етнополітичних явищ і процесів.

Посібник має логічну, добре продуману архітектуру. Він складається з двох окремих, самостійних, але тематично пов'язаних між собою частин і семи розділів. Кожен з цих розділів має досить чіткі, коректні та влучні назви, що, безумовно, викличе додатковий інтерес читачів, особливо студентів.

Висновки кожного розділу стислі, виважені, переконливі. Досить вдалим, коректним, провокативним (у розумінні – дискусійним) і креативним здаються запитання і завдання, якими завершується кожний розділ. Вдалим можна визнати й те, що запитання і завдання ставляться одразу після кожного розділу, а не наприкінці частин і, тим більше, всього посібника.

Позитивне враження справляє список використаної автором наукової літератури.

Вдалим є манера подачі та стиль викладу матеріалу. Авторіві вдалося уникнути одноманітності, надмірної заакадемізованості й розтягнутості тексту, які можуть швидко втомлювати або й відлякувати читача.

Посібник підготовлено на досить високому методичному та науково-теоретичному рівні.

Є підстави сподіватися, що запропонований О. Картуновим навчальний посібник викличе неабиякий інтерес у викладачів і студентів гуманітарних вузів, а також у всіх, хто цікавиться проблемами етнології, націології, етносоціології та етнополітології.

Книжкова полиця

Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка. - К.: „Юридична думка”, 2007. - 992 с.

Верховна Рада України п'ятого скликання: Перша сесія. 25 травня - 4 серпня 2006 року. Стенографічний звіт. Т. 1 / Верховна Рада України; Редкол.: В. О. Зайчук, Ю. С. Ганжуров, Ю. Ю. Гундарев та ін. - К.: Парламентське вид-во, 2007. - 808 с.

Вибори - 2006: Досвід. Проблеми. Перспективи: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, Київ. 31 жовтня - 1 лист. 2006 року / Центральна виборча комісія. - К.: Атіка, 2007. - 352 с.

Войтко С. В., Ангелов К. П. Менеджмент у телекомунікаціях: Навч. посіб. / За наук. ред. В. Г. Герасимчука. - К.: Знання, 2007. - 295 с.

Всесвітня історія: Навч. посіб. / Б. М. Гончар, М. Ю. Козицький, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. - 3-тє вид., випр. і доп. - К.: Знання, 2007. - 694 с.

Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навч. посіб. - 6-тє вид., перероб. і доп. - К.: Знання, 2007. - 309 с.

Гендерна політика в комітетах Верховної Ради України: практика і перспективи: За матеріалами круглого столу 18 січня 2007 року / Заг. ред. та упоряд.: О. І. Суслів, Е. Р. Рахімкулова; Програма сприяння Парламенту України університету Індіани. - К.: „Заповіт”, 2007. - 70 с.

Гончарук Н. Т. Керівний персонал у сфері державної служби України: формування та розвиток: Монографія. - Д.: ДРІДУ НАДУ, 2007. - 239 с.

Гоці С. Європейська комісія. Процеси ухвалення рішень і виконавчі повноваження. - Перекл. з італ. І. Дробот. - К.: Вид-во „К.І.С”, 2007. - 208 с.

Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: Монографія. - К.: АТІКА, 2007. - 432 с.

Громадські об'єднання в Україні: Навч. посіб. / За ред. В. М. Бесчастного. — К.: Знання, 2007. — 415 с.

Демократизація України: програма малих проектів. Посібник з розвитку громад: Практичний посібник для небайдужих. - К.: „ЛАТ & К”, 2007. - 459 с.

Діалог цивілізацій чи Четверта світова війна: Матеріали П'ятої Всесвіт. конф., Київ, 25 трав. 2006 р. - К.: МАУП, 2007. - 284 с.

Законотворчість: особливості та проблеми правового регулювання діяльності народного депутата у Верховній Раді України: Коментар норм Регламенту Верховної Ради України та суміжних правових актів / С. В.

Лінецький; Програма сприяння Парламенту України. - К.: „Заповіт”, 2007. - 160 с.

Збірник рішень судів за результатами розгляду скарг і заяв суб'єктів виборчого процесу на виборах депутатів Верховної Ради Авт. Респ. Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 2006 року / Редкол.: Я. В. Давидович, М. І. Мельник, М. І. Ставнійчук та ін.; Центральна виборча комісія. - К.: Атіка, 2007. - 744 с.

Інтелектуальна власність: Міжнародні договори України / Авт. кол.: В. О. Жаров, А. М. Горнісевич, М. О. Василенко; Держ. департамент інтелектуальної власн. - К.: ТОВ „Альфа ПІК”, 2007. - 405 с.

Інтелектуальна власність: Закони України / Авт. кол. В. О. Жаров, А. М. Горнісевич, М. О. Василенко; Держ. департамент інтел. власн. - К.: ТОВ „Альфа ПІК”, 2007. - 409 с.

Конституція України. Рішення Конституційного Суду України: Із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року №2222-IV / Відп. за вип. С. Я. Фурса. - К.: Видавець Фурса С. Я., 2007. - 296 с. - (Закони України).

Концепція національної політики щодо закордонного українства: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2007.

Концепція пріоритетних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики України та їх реалізації: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2007.

Культурологія: українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко та ін.; За ред. М. М. Заковича. - 3-тє вид., стер. - К.: Знання, 2007. - 567 с. - (Вища освіта ХХІ).

Мальський М. З., Мацях М. М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. - 3-тє вид., перероб. і доп. - К.: Знання, 2007. - 461 с.

Маруховський О. О. Інформаційне суспільство: теоретико-концептуальні засади: Навчальний посібник. - К.: Університет економіки та права „КРОК”, 2007. - 136 с.

Масляк П. О. Країнознавство: Підручник. - К.: Знання, 2007. - 292 с. - (Вища освіта ХХІ століття).

Міжнародні організації: Навч. посіб. / За ред. О. С. Кучика. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Знання, 2007. - 749 с.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. - К., 2007. - Вип. 35. - 363 с.

Нисневич Ю. А. Законодательная деятельность: Политико-правовой анализ: Учебное пособие / Ю. А. Нисневич, В. М. Платонов, Д. Е.

Слизовский. - М.: „Аспект Пресс”, 2007. - 285 с.

Парламентская ассамблея ОБСЕ. Парламентское измерение / Парламентская ассамблея ОБСЕ. - Б.в.д, 2007. - [4] с.

Пилипчук М. І., Григор'єв А. С., Шостак В. В. Основи наукових досліджень: Підручник. - К.: Знання, 2007. - 270 с.

Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / За ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. - К.: „Юридична думка”, 2007. - 424 с.

Релігієзнавство: Підручник / За ред. О. П. Сидоренка. - К.: Знання, 2007. - 468 с. - (Вища освіта ХХІ століття).

Слухання у комітетах Верховної Ради України: Практ. посіб. / Програ. сприяння парламенту України. - 3-є вид., доп. - К., 2007. - 68 с.

Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. - К.: Ніка-Центр, 2006. - 320 с.

Стеченко Д. М., Чмир О. С. Методологія наукових досліджень: Підручник. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Знання, 2007. - 317 с.

Таманага Б. Верховенство права: Історія. Політика. Теорія. - Пер. з англ. А. Іщенко. - К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. - 208 с.

Тенденції та перспективи європейської інтеграції України: державно-управлінські виміри: Монографія / В. В. Корженко, Н. М. Мельтюхова, Г. С. Одінцова та ін. - Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ „Магістр”, 2007. - 268 с. - (ХХІ століття. Державне управління).

Танчин І. З. Соціологія: Навч. посіб. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Знання, 2007. - 351 с.

Терроризм. Правовые аспекты противодействия: нормативные и международно-правовые акты с комментариями, научные статьи / Под ред. И. Л. Трунова и Ю. С. Горбунова. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - М.: „Эксмо”, 2007. - 768 с. - (Комментарии к российскому законодательству).

Шевнюк О. Л. Культурологія: Навч. посіб. - 3-тє вид., стер. - К.: Знання-Прес, 2007. - 353 с. - (Вища освіта ХХІ століття).

Вийшов у світ № 4 (24) журналу „Соціальна психологія”

У розділі „Теорія”, яким відкривається майже кожен номер часопису, публікуються статті доктора філософських наук В. Москаленко „Соціально-психологічні засади економічної культури особистості”, доктора соціологічних наук П. Кутуєва „Порівняльно-історична соціологія модернізації: теоретизування Ш. Ейзенштадта” і кандидата психологічних наук О. Варфоломєєвої „Акмеологія як наука в інтерпретації російських дослідників”.

З-поміж інших публікацій можна виділити статті доктора педагогічних наук В. Кушніра „Духовність в особистості вчителя”, кандидата психологічних наук В. Чернобровкіна „До питання прийняття ефективних рішень на засадах суб’єктно-діяльнісного підходу”, кандидата психологічних наук С. Іванченко „Багатовимірна модель гендера”, кандидата психологічних наук В. Розова „Психологічне забезпечення діяльності в екстремальних ситуаціях”.

Вийшов у світ спеціальний випуск журналу „Соціальна психологія”

30 травня 2007 року Український центр політичного менеджменту і редакція журналу „Соціальна психологія” провели круглий стіл на тему „Суспільна мораль: межі дозволеного”. Наукові доповіді і повідомлення, виголошені в ході дискусії на цьому зібранні, оприлюднені у спеціальному випуску „Соціальної психології”.

Зокрема, у розділі „Виклики сьогодення для суспільної моралі” публікуються статті доктора психологічних наук, члена-кореспондента АПН України Віталія Татенка, доктора психологічних наук, члена-кореспондента АПН України Георгія Балла, доктора психологічних наук Вадима Васютинського, кандидата психологічних наук Павла Фролова.

У розділі „Моральний потенціал засобів масової інформації” видруковано статті доктора політичних наук Ольги Зернецької, доктора політичних наук Алли Сіленко, кандидата психологічних наук Ольги Петрунько, кандидата психологічних наук Валерія Зливкова та інших.

У розділі „Суспільна мораль: від вседозволеності до заборон” представлені доповіді доктора психологічних наук Ірини Ващенко, доктора політичних наук Лариси Кочубей, кандидата психологічних наук Сергія Копилова, кандидата психологічних наук Олени Ліщинської та інших учасників дискусії.

60

8 липня цього року Миколі Миколайовичу Чурилову - доктору соціологічних наук, генеральному директорові ТОВ "Taylor Nelson Sofres Ukraine", члену редколегії журналу "Політичний менеджмент" - виповнилося 60 років.

Шановний Миколо Миколайовичу!

Сердечно вітаємо Вас з цією небуденною датою!

Наукова і політична громадськість високо цінує Ваш вагомий вклад у розвиток української соціологічної науки. До Вашого авторитетного слова прислухається кожен, кого цікавить стан громадської думки у нашій країні. Висновки Ваших досліджень враховують політичні діячі, активісти широкого спектра політичних партій і громадських організацій України.

Нам приємно, що Ви є членом редколегії нашого часопису з першого дня його існування. Сподіваємося, що наша з Вами творча співдружність зміцнюватиметься.

У зв'язку із знаменною у Вашому житті датою бажаємо Вам міцного здоров'я, родинного затишку, благополуччя і натхнення у Вашій науковій і громадській діяльності.

**Колектив редакції журналу
"Політичний менеджмент"**